

T.C.

Mersin Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sosyoloji Anabilim Dalı

1980'LER TÜRKİYESİ'NDE DEVLET, TOPLUM VE PİYASA İLİŞKİSİNE DAYANAN
BİR DÖNÜŞÜM PROJESİ: LIBERALİZM

Cevdet DOĞAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mersin-2008

T.C.

Mersin Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sosyoloji Anabilim Dalı

1980'LER TÜRKİYESİ'NDE DEVLET, TOPLUM VE PİYASA İLİŞKİSİNE DAYANAN
BİR DÖNÜŞÜM PROJESİ: LIBERALİZM

Cevdet DOĞAN

Danışman

Doç. Dr. Ayşe AZMAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mersin-2008

Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

..... tarafından hazırlanan ..... başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından ..... Anabilim/Anasanat Dalında YÜKSEK LİSANS/SANATTA YETERLİK/DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başarılı	Başarısız		
☐	☐	Başkan	_____ Ünvan, Ad Soyad (Danışman)
☐	☐	Üye	_____ Ünvan, Ad Soyad
☐	☐	Üye	_____ Ünvan, Ad Soyad
☐	☐	Üye	_____ Ünvan, Ad Soyad
☐	☐	Üye	_____ Ünvan, Ad Soyad

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

... / ... / 20..

Prof. Dr. A. Nükhet ADIYEKE
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu çalışma, 1980'li yıllar Türkiye'sinde hayata geçirilmeye çalışılan piyasa temelli liberal politikaların, geleneksel devlet ve toplum ilişkisine getirdiği yeni boyutları irdelemeyi amaçlamıştır. Bu anlamda Türk devlet ve toplum yapısının tarihsel temelleri üzerine eğilerek, gelen sürecin, devlet-toplum arasındaki ilişki biçiminde ne gibi kopuş ve de sürekliliği taşıdığı analiz edilmeye çalışılmıştır. Devlet eksenli yürütülen bu çalışmada, aynı zamanda dünya konjonktürü dikkate alınmakta olup; kapitalist sistemin, üretim ve bölüşüm ilişkilerini sermayenin olabildiğince engelsiz dolaşımına elverecek bir yapılanmaya tabi tutması da problemin bağlamı içinde değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada büyük bir özveriyle bana vaktini ayıran ve desteğini esirgemeyen değerli tez danışmanım Doç. Dr. Ayşe AZMAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Yine, yüksek lisans sürecinde derslerine katıldığım bölüm hocalarım Doç. Dr. Yaşar ERJEM'e, Doç. Dr. Ayşe BALCI'ya ve Yrd. Doç. Dr. Ertuğrul GÖDELEK'e teşekkür ederim. Ayrıca çok değerli paylaşımlarıyla bölümden arkadaşlarım Tahir'e ve yardımlarıyla İsa'ya teşekkürler. Ve son olarak, çalışma süresince zamanımın büyük bir kısmını paylaştığım aileme, sonsuz minnettarlığımıla teşekkür ederim.

ÖZET

1980'LER TÜRKİYESİ'NDE DEVLET, TOPLUM VE PİYASA İLİŞKİSİNE

DAYANAN BİR DÖNÜŞÜM PROJESİ: LIBERALİZM

Türkiye siyasal tarihinde yer edinen bir ideoloji olarak liberalizm, bu çalışmada, Türk devlet ve toplum yapısında meydana getirdiği dönüşüm bağlamıyla tartışılmıştır. Türkiye’de “Batılılaşma” sürecine paralel değerlendirilen liberalizmin, siyasi ve iktisadi söylemleriyle, geleneksel Türk devlet - toplum ilişkisine yeni boyutlar taşıdığı görülmektedir. Özellikle, liberalizmin dünya konjonktüründe yapılanmasıyla birlikte algılanan 1980’ler Türkiye’sindeki “neo”-liberal deneyimin, Türk siyasal ve sosyal yapısında gözlenen yeni bir devlet ve toplum savunusu doğrultusunda ortaya çıkardığı sonuçlar dikkat çekmektedir. Bu anlamda neo-liberal savunuların, devletin iktisadi ve kamusal alandaki rolüne yansımaları, siyasi ve iktisadi erklerin (bürokrat, sermayedar, siyasetçi) birbirleri ve de devlet organı ile olan ilişkileri süreklilikler, aynı zamanda kopuşlar temelinde irdelenmeye çalışılmıştır.

Toplum ve devlet arasında yaratılan bir çekişme üzerinden inşa edilen neo-liberal savunular, yeni değer alanlarını ve kurumları meydana getirmiştir. Buna göre değer yargılarını bireysel çıkarılara, girişimciliğe ve dizginsiz rekabete dayandıran piyasa anlayışının getirdiği toplumsal yapı, aynı zamanda iktisadi ve siyasi düzenleme vasfıyla vazgeçilemeyen devlet örgütünün aldığı korporatist işlevsellik biçimi gösterge zemini olarak okunmaktadır. Böylelikle Türkiye’de liberalizmden ekonomik düzlemde anlaşılanın; devlet himayesinde türedi zenginlerin yaratılması ve palazlandırılması, siyasal düzlemde ise geleneksel devletin kurucu kadroları yerine iktidarın dışında tutulmuş toplum güçlerinin devletten pay almasını kolaylaştıran bir ideoloji sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle devlet, liberal söylemlerin aksine, ekonomik alanda son derece etkin bir biçimde piyasa mantığına entegre edilerek rant sağlama ve “yoz” bir popülizm aracına dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Liberalizm, Sınırlı Devlet, Serbest Piyasa, Sivil Toplum, Güç Odakları*

ABSTRACT**THE TRANSFORMATION PROCESS THAT BASED ON STATE, SOCIETY AND
MARKET RELATIONS IN 1980'S TURKEY: LIBERALISM**

Liberalism which is the part of Turkey's political history has been discussed with its transformation on the Turkish state and society structure. Liberalism that can be evaluated collateral with the Westernization process in Turkey creates new dimensions with traditional Turkish state-society relationship. Especially, the consequences in the sense of Turkish political and social structure of the neo-liberal experience of 1980's Turkey which is perceived with liberalism's construction in world's economic structure attracts attention. In this context, the reflection of neo-liberal ideas to state's role on economic and public sphere, the continuity and also ruptures of political and economical powers' relationship with each other and with state organ have been researched.

The neo-liberal ideas which is constructed with the base of contention between the state and society has been created new spheres and institutions. According to this, the social structure that is brought by market consciousness with evaluation appraisal, individual benefit, entrepreneurship, and competition become indicator with corporatist functions of economical and political regulations of inalienable state organisation at the same time. Therefore, the consequences of liberal thought in Turkey is that the creation and support of artificial riches by the state as economical and to provide opportunity to society forces who are out of the political power for taking portion from state instead of traditional state founder cadre as political. For this reason, state became degenerate by integration to market consciousness on the contrary of liberal expression.

Key Words: *Liberalism, Limited State, Free Market, Civil Society, Power Centers*

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	
ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
İÇİNDEKİLER.....	IV
GİRİŞ.....	1
I.BÖLÜM: KLASİK LİBERALİZMDEN YENİ LİBERALİZME.....	11
I.1.Kavram Çerçevesi.....	11
I.1.1. Kapitalist Yapılanma ve Hegemonya.....	13
I.1.2. Liberalizmin Dönüşüm Bağlamı.....	24
I.1.3. Sınırlı Devlet Döngüsü.....	38
I.1.4. Serbest Piyasa Zeminine İlişkin Bir Değerlendirme.....	54
II.BÖLÜM: ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	71
II.1. Araştırma Probleminin Tanımı.....	71
II.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	72
II.3. Araştırmanın Varsayımları ve Araştırma Soruları.....	72
II.4. Araştırma Probleminin Seçimindeki Ölçütler.....	73
II.5. Yöntem ve Veri Toplama Süreci.....	74
II.6. Sınırlılıklar.....	87
III.BÖLÜM: LİBERALİZMİN TÜRKİYE TARİHİNDE 1980'Lİ YILLARDAKİ DÖNÜŞÜMÜ VE TOPLUMSAL YAPIYA YANSIMALARI.....	89
III.1. Liberalizmin Türkiye Bağlamı.....	89
III.1.1. Doğu - Batı Bağlamında Türk Devlet Geleneği.....	92
III.1.2. Osmanlı Devlet Mirası ve Batıdan Ayrılığı.....	95
III.1.3. Türk Siyasal Yapısı Üzerine: Merkez - Çevre Düalitesi Bağlamında Devlet	

Geleneğinin Evrimi.....	112
III.1.4. Liberalizmin Yeniden İnşası ve Devletin Rolü Sorunsalı.....	134
III.1.5. Sermayenin Yeniden Yapılandırılmasında Devlet ve Toplum Kesimleri Arasındaki İlişki.....	149
III.1.6. Sivil Toplum Söylemi, Güç Odakları ve Birey.....	162
SONUÇ.....	177
KAYNAKÇA.....	182

GİRİŞ

Bu çalışma, 1215 Magna Carta (Libertatum) ile ortaya çıkan ve 1789 Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'dan dünyaya yayılan bir ideoloji olarak liberalizmi, 1980'ler Türkiye'sinde serbest piyasa politikalarıyla inşa edilen toplum ekseninde irdelemeye yöneliktir. Buradan hareketle liberal öğretilere dayanan piyasa kurallarının, dönem içinde Türkiye'deki devlet-toplum ilişkisine biçtiği yapısal sınırlar konu edinilmektedir. Ayrıca, başta ekonomi olmak üzere kamusal alanda devleti kısıtlayan neo-liberal uygulamaların, toplumu derinden etkileyen yeni güç odaklarına olanak tanınması sorunu incelenecek konular arasındadır. Buna bağlı olarak öncelikle liberalizmin düşünsel dayanaklarına, yanı sıra Türkiye'deki serüvenine değinilmektedir. Başta ekonomi olmak üzere neo-liberal uygulamaların küresel çapta en derinlikli yaşandığı 1980'li yıllar, günümüz Türkiye'sinin toplum yapısını açıklamada temel referans olarak görülmektedir.

İnsanlık, tarihsel süreç içerisinde düşünerek ve de eyleyerek çeşitli dinamiklerin etkisiyle farklı sosyal, siyasal, ekonomik yapılarda toplumsal organizasyonları meydana getirmektedir. Bu organizasyonlar, toplumun çeşitli kesimlerinin taleplerine cevap verebildiği nispette işlevselliğini korur. Aksi olarak; toplumların tüm yapı ve kurumları ile işlevsel bozukluklar yaşaması hali, buna çözüm iddiasındaki anlayışları toplumların her defasında yeniden yapılandırıldığı sistemleri kurmaya sevk etmektedir. Modern dünyanın ortaya çıkışı olarak kabul edilen 18. yüzyıl, -günümüze değin süregelen- eskinin karşısında yeni yapı ve anlayışların yerleşmesi sorununa, farklı yaklaşımlar sergileyen sistemlerin belirlediği bir dönüm noktasıdır. Bu anlamda 18. yüzyıl Fransız İhtilali ve 19. yüzyıl Sanayi Devrimi'nin dünya toplumlarına etkisi sonucu, feodal yapı ve anlayışların tasfiyesinin tamamlandığı, buna karşılık kapitalizmin varlık koşullarının yaygınlaştığı dönem beraberinde yeni bir toplum modeli yaratmıştır. Bu toplum, kişi hak ve özgürlüklerinin yaşam bulduğu, otoriter ve totaliter yapıların sorgulandığı, rasyonel bireyin etkin kılındığı, sermayenin büyüdüğü modern

kapitalist toplumdur. Her toplumsal yapının yerleşmesinin ve yaygınlaşmasının, öngördüğü işleyiş mekanizmasına uyumlu birey ile toplum tipini yaratabilmesine bağlı olduğu düşünüldüğünde; kapitalist sistem, meşruiyetini ve sürekliliğini liberal öğretilere dayanan toplumsal dönüşümlerle sağlamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda liberalizm, insanlığın siyasal, ekonomik boyutlarını kapsayıcı tüm yönlerine ilişkin açılımlar getiren bir ideoloji olarak Batı'da ortaya çıkmış ve sonra Batı'nın hegemonik politikaları çerçevesinde Doğu toplumlarına yansımıştır. Kapitalist sistem, başta ekonomik olmak üzere birçok alanda toplumsalı yeniden inşa ederken; doğası gereği büyük toplumsal sorunları üretmekte, sorunların çözümüne ilişkin önerdiği yollarla da sınıfsal çelişkilerin büyümesinin önüne geç(e)memektedir. Kapitalizm, günümüz toplum sorunlarının, sermayenin devlet otoritesinden bağımsız hareket etmesiyle çözümleneceği iddiasındadır. Bunun için de liberalizmin, demokrasi ile bütünleşmiş değerlerini (eşitlik, özgürlük, kardeşlik), çözümün hareket noktası olarak göstermektedir.

Batı kültürü içerisinde uzun bir geçmişe sahip olan liberalizm, farklı zaman ve mekânlardaki almış olduğu biçimlerden dolayı bir tek tanıma sığmaz. Batı kültüründen bağımsız düşünilemeyen liberalizm, bu yönüyle çok geniş bir literatüre sahiptir.

Temelde birey ile devlet arasındaki ilişkinin sınırını çizmeye yönelik bir öğreti olan liberalizm, felsefi dayanağını 18. yüzyıl aydınlanma düşünürlerinin (J.Locke, A.Smith, T.Hobbes vd.) 'doğal haklar' anlayışından almaktadır. Klasik liberal anlayışı temsil eden bu düşünürler, siyasal yaşamın doğal ve değerli olduğunu, bunun için topluluk ya da devlet dayatmalarına karşı özel yaşamın üstün kılınmasını savunmuştur. İnsan aklının doğal olarak en iyi yaşam biçimini ayırt edebileceği düşünülmüştür (Miller ve diğerleri, 1995: 55). Buna göre birey, doğuştan getirilen, devredilemeyen (eşitlik, mülkiyet, baskıya direnme) birtakım hak ve özgürlüklere sahiptir ve devletin bu haklara yönelik kısıtlamaları ortadan kaldırılmalıdır. Çünkü birey, gerek siyasi gerek ekonomik haklarıyla serbest hareket edebilirse, yani herkes kendi çıkarını serbestçe kollarsa, ortak faydaya da katkıda

bulunacaktır. Bu anlamda liberaller, Gorz'un ifadeleriyle şunu dile getirirler: "toplumu ekonomiye katacak politikalar geliştirmeye çalışmak ekonomiyi topluma dâhil etmekten" daha akılcı ve daha pratiktir. Bu düşünce, toplumun iktisadi rasyonalizmin isteklerine göre harekete geçirilmesi ve buna uygun olmayan hedeflerin reddedilmesi anlamına gelir (Gorz, 2007: 163).

Max Weber'in "kapitalizmin ruhu" terimi ile de iktisadi rasyonalizm, kültürel süreç içerisinde tanımlanmakta olan "tarihi birey" üzerinden yansıtılmaktadır. Weber'de, kapitalizmin açık ve mutlak temel ilkesi "kazanmak, insanın yaşamının amacıdır, yoksa maddi yaşam gereksinimlerini karşılayacak araç değildir" ifadesiyle anlatımını bulmaktadır. Ona göre kapitalist ekonomik düzende birey, "işe ödevlendirilmiş olma" davranışını hisseden, kârı ve daha fazlasını 'hesaplayan' güçlü bir ekonomiyle, 'rasyonel' bir öz denetimle ve üretme yeteneğini yükselten 'ölçülülükle' var olmaktadır. Düzen içinde para kazanma -meşru zeminde sürdürüldüğü sürece- kişinin mesleğindeki yeteneğinin sonucu ve ifadesi olarak görülmektedir. Modern dünyada kuşkuyla düşülmeyecek bir yaşam biçimi yüceltilmektedir. O da temel amaç olarak bildirilen sermaye birikimi, Weber'in deyişiyle "servet toplayıcı" yaşam biçimidir. Bu ekonomik yaşam biçiminin doğal işleyiş kuralları söz konusudur. Dolayısıyla bu kurallara devlet ve de diğer otorite biçimlerinin müdahalesi haklı görülemez. Buna göre "kapitalist başarının koşullarına uyum sağlamayan ya yok olur gider ya da hiç yükselmez." (Weber, 1997: 48-65).

Liberalizm, bireyi böylesine bir serbestlik durumuyla tanımlarken; toplumu ise bireyin doğasına uygun ilgilerin gerçekleştirileceği nitelikleri barındıran bir yapı olarak tanımlamaktadır. Bu toplumun en temel niteliği, bireysel hak kavramı etrafında örgütlenmesidir. Öte yandan bu siyasal projede devlet, bireyin kendi varoluşu için tehdit oluşturan çatışma durumundan kurtularak, kendi ilgilerini özgürce gerçekleştireceği bir duruma geçebilmesinin aracı olarak görülür. Böylelikle devlet, bireyler arası ilişkinin doğasını özgür bir rekabet ortamıyla, çatışmacı olmayan bir tarzda koruyacak gücü üzerinde

taşımaktadır. Buna göre “liberal bireyin var olacağı toplumsallıkta düzen, bireysel ilgiler mekaniğinin belirlediği bir düzendir ve bu düzenin taşıyıcısı olarak devlet, düzenleyici ve denetleyici güç olarak, kaynağı bireyler arası uzlaşım olan bir egemenliğin taşıyıcısıdır” (Toker, 2005: 105). Böylesi bir özgür rekabet ortamında, Avrupa sınıflı toplum yapısı düşünüldüğünde bireyler arası uzlaşımın ne düzeyde sağlanabileceği kaygısı göz ardı edilemez. Diyebiliriz ki; bu kaygıyı taşıyan liberaller, büyük bir güç olarak devleti olası çatışmayı denetleyecek işlevsellikte tanımlamaktadır.

Nitekim 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başları liberal savların yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılan gelişmeleri açığa çıkarmıştır. Önce İngiltere, ardından kuzey batı Avrupa'nın diğer bölgeleri (Fransa, Belçika), seri üretim yapabilen fabrikaların yayılmasıyla dönüşüm geçirir. Bu fabrikalarda çalışan ücretli işçilerle işverenleri arasındaki çatışma yeni bir boyut kazanarak, 1830'lu yılların sonlarında işçi sınıfına dayanan ilk kitlesel politik hareket olan Çartizm ile birlikte, İngiltere'nin üretim alanlarında istikrarsızlıkları açığa çıkarır. Bu gelişmeler muhafazakârların, Adam Smith ve takipçisi liberallerin ticari toplumun gelişimine yönelik iyimser tutumlarını sorgulamalarına yol açmıştır (Callıncos, 2004: 97). Bunun yanı sıra Fransa'da, kapitalist üretim ilişkilerinin işçi, burjuvazi ve aristokrasi sınıfları arasındaki çatışmaları savaş boyutuna taşıdığı söylenebilir. 1832, 1834, 1839 yıllarında çalışma koşullarına ve ücret artırımına ilişkin talepler Fransa'da işçilerin ayaklanmasına neden olmuştur. Bunu izleyen 1845-46 'patates kıranı' ve kötü hasatlar halk arasında huzursuzluğu arttırmış; sonuçta 1847 kıtlığı Fransa'da olduğu gibi Kıta Avrupası'nda da kanlı çatışmalara yol açmıştır. Çatışmaların yaşanmasında genel hoşnutsuzlukla birlikte, “finans aristokrasisinin pespaye sefahat âlemlerine karşılık halkın zorunlu ihtiyaç maddeleri için mücadelesi! Buzancais'de, açlıktan baş kaldıranların idamı; İngiltere'deki genel ticaret ve sanayi buhranı”nın etkili olduğu belirtilmektedir (Marx, 1976: 42-43).

Liberallerin temel savunuları sermaye birikimi, serbest rekabet ve ticaret; sanayi devrimi paralelinde 19. yüzyılın sonlarından itibaren demiryolları ve buharlı gemilerin

yaygınlaşmasıyla, birbirine bağı ya da bağımlı bir dünya ekonomisi ortaya çıkarır. Bu yüzden bir ülkede yaşanacak krizin, dünya ekonomisinin diğerk ülkelerini de etkileyeceğı dile getirilir. 1873 – 1896 buhranı, kapitalizmin arz – talep dengesizliğine dayanan ilk dünya çapında krizi kabul edilmektedir. Bu anlamda krizin açığa çıktığı dönemde, satılamayan tarımsal ürün fazlalarının gelirlerin düşmesine neden olduğu, buna bağılı olarak sanayide de üretim fazlası sorununun yaşandığı anlatılmaktadır. Beraberinde gelen üretimin kısılması ise işsizliğin yaygınlaşması sorununu gündeme getirir. Krizin, sanayileşmiş ülkelerde gümrük duvarlarının yükselmesi, korumacı politikalarla devletin piyasaya müdahalesi ve sanayi sektörüne parasal destek sağlanması gibi uygulamaları da açığa çıkarttığı görülmektedir. Ayrıca küçük şirketlerin dev tekeller ve oligopollerce yutulması hız kazanmaktadır (Köymen, 2007: 35).

Bir zamanlar liberalizmin önde gelen savunucuları arasında kabul edilen John Gray'a göre demokratik katılım hakkı genişledikçe, devletin ekonomiye müdahalesi artmaktadır. 1870'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar, toplumsal birliğin (kimi zamanda ekonomik etkinliğin) sağlanması için İngiltere'de piyasa özgürlüklerini sınırlayan "Eğitim Yasası", "Fabrika Yasası", "Yoksulluk Yasası" gibi reformlara gidildiğı bilinmektedir. Ancak bu reformlar, kapsamlı tasarıların uygulaması anlamında kabul edilmemektedir. Serbest piyasa, bir ideoloji olarak işlevselliğinin sona ermesinden 1929 Dünya Bunalımı'na değin direnerek, varlığını sürdürür. 1929 Dünya Bunalımı ile birlikte, "*laissez-faire* düşünüşü, yerini, devletin güçlerini pazar güçlerinin etkilerini hafifletmek, yoksulluğı azaltmak ve toplumsal refahı arttırmak için kullanmaya hazır olan Hobhouse, Hobson, Bosanquet, Green ve Keynes gibi 'Yeni Liberal' düşünürlerle bırakır" (Gray, 1999: 25-26).

Bu süreçte, İngiltere'de J. M. Keynes'in yeni siyasal iktisat öğretisi, ABD'de J. Dewey'de anlatımını bulan "ilerici" reformculuk, devlet müdahalesini liberal yaklaşım içerisinde gerekli bulmaktadır. Keynes, kriz arz – talep dengesizliğinden kaynaklandığı için 'refah devleti' söylemi ile talebin yapay olarak yükseltilmesi noktasında bir çözüm salık vermektedir. Bu doğrultuda "yeni liberallerin", 19. yüzyıl liberallerinin aşırı bireyciliğini

eleştirerek, bireysel özgürlükle, yoksulların maddi ve eğitim koşullarından bireylerin değil, toplum ve devletlerin sorumlu olduğu noktada uzlaşmaya çalıştıkları görülmektedir. Yine Avrupa liberal düşüncesinde de benzer gelişmeler yaşanır (Miller ve diğerleri, 1995: 57). Dolayısıyla 20. yüzyılın başlarında, Adam Smith'in "görünmez eli" nin düzenleyiciliğinin bir noktaya kadar söz konusu olduğunun göstergeleri ile karşı karşıya kalındığı söylenebilir. Burada bilinmesi gereken, liberal öğretileri başta savunan egemen anlayışın "sermaye sahiplerinin" beklentileri doğrultusunda bireyler arası çatışmalar azalmamış, aksine sınıfsal sömürünün derinleşmesine bağlı olarak artmıştır. Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkardığı sorunlar (sağlıksız çalışma koşulları, düşük ücret, işsizlik, işçi ayaklanmaları vb.) liberal çevreleri, sorumluluğu devlet örgütlenmesine yüklemeye ve devleti iktidarının aracı haline getirmeye itmiştir.

Türk toplumunda ortalama 200 yıllık Batılılaşma sürecine koşut değerlendirilen liberalizm, temelde sermayenin uluslar arası dolaşımına zemin hazırlamakla birlikte Batı'dan farklı bir gelişim seyri izlemiştir. Türkiye tarihine bakıldığında, Osmanlı'nın son dönemlerinden bugüne değin devam eden modernleşme sürecinin ortaya çıkardığı önemli değişim ve dönüşümler üzerinde liberal dürtülerin tetikleyici olduğu belirtilmelidir. Türk modernleşmesi bağlamında liberalizm değerlendirilirken, temel kırılma noktaları olarak Tanzimat (1839), Meşrutiyet (1908) dönemleri, İzmir İktisat Kongresi açılımları (1923-30), Demokrat Parti iktidarı (1946) ve nihayetinde Turgut Özal iktidarı (1980) üzerinde durulmaktadır (Çavdar, 1992). Ayrıca Boratav'ın, siyasi ve sosyal dönüşümlerle birlikte daha çok iktisadi ölçütlere dayanan dönemlendirmesinde: Devrim ve savaş yılları (1908-22); Açık ekonomi koşullarında yeniden inşa (1923-29); Korumacı-devletçi sanayileşme (1930-39); Bir kesinti – İkinci Dünya Savaşı (1940-45); Dünya ekonomisi ile farklı bir eklemlenme denemesi (1946-53); Tıkanma ve yeniden uyum (1954-61); İçer dönük, dışa bağımlı genişleme (1962-76) ve yeni bunalım (1977-79); Sermayenin karşı saldırısı (1980-85) şeklinde bir sınıflandırma yapılmaktadır (Boratav, 1995b: 7).

Aydınlar katında ise liberal düşünce tarzının, Sakızlı Ohannes Efendi ile başladığı ve Münif Paşa, Cavit Paşa, Prens Sabahattin, Ahmet Ağaoğlu gibi isimlerle bir düşünce akımına dönüştüğü literatürde genel kabul görmektedir (Çavdar, 1992; Erdoğan, 2005; İnsel, 2005). Öncelikle aydınların gündemlerine aldıkları liberalizm, modernleşmenin ortaya çıkardığı bireyin, bireysel aklın, serbest pazarın dolayımında düşünülürse; Türkiye'nin Batılılaşma serüveninde çok sancılı, tansiyonlu ve çatışmalı bir seyir izlemiştir. Modernitenin inşa ettiği yeni insan tipinin “bir anın ötesinde yarar görmeyen, kendini bağımsız, amacına uygun her yolu mübah sayan, sadece alma-isteme hakları olan, ama verme-teklif etme ödevleri olmayan, toplumsal alanda kişi olarak yaratıcılığı iğdiş edilmiş” (İnsel, 1993: 126) yani “bireyselliğini” elde etmiş kişi olduğu düşünülürse, liberalizmin modernleşme bağlamında değerlendirilmesi anlamlı görülebilir.

Modernitenin öngördüğü “insanın uyruk olmadan birey olmaya geçişiyle kavranılabilen kopuş anının” Türkiye toplumunda yaşanmasının önündeki en önemli engel, Türk devlet geleneğidir. Bu anlamda Türk modernleşmesi, yeni bir insan tasarımından çok yeni bir devlet tasarımı olarak doğmuştur. Bu nedenle halktan hareketle değil, yasadan hareketle örgütlenen bir toplum modeli söz konusudur (Toker, 2005: 105). Türkiye'nin toplumsal yapısını kavrama noktasında, Türk devlet geleneği üzerine yapılan pek çok araştırmanın, tarihsel mirastan kaynaklı olarak Osmanlı'ya dayandığı görülmektedir. Bu gerekçeyle Osmanlı'ya bakıldığında; devlet geleneğinin, güçlü bir merkezi bürokrasiye ve kökleşmiş olan yasal düzene bağlılıkla tanımlandığı fark edilmektedir. Bu nedenle merkezi bürokrasiden ve yasadan bağımsız, piyasadan kaynaklanan oluşumlar kuşkuyla karşılanmış, kontrol altında tutulmak istenmiştir. Aynı geleneğin, Türkiye'de hükümetlerin ellerindeki politik gücü mutlak bir güç olarak algılamalarına ve devletin gücünü tekelinde bulundurarak, bürokrasiyle düzeni kontrol etme eğilimlerine yol açtığı iddia edilmektedir (Buğra, 1995: 46).

Osmanlı toplum yapısının, süreklilik taşıması itibarı ile irdelenmesi, Türkiye'nin modernleşme sürecini kavrama noktasında önemli bulunmaktadır. Bu süreklilik, toplumdaki

sınıfsal oluşumlarla birlikte değerlendirilen tarımsal yapı temelinde açıklanmaktadır. Buna göre Osmanlı sarayı, güçlü merkezi bürokrasisinin, toplumun büyük kısmını ifade eden bağımsız köylülükle kurduğu ayrıcalıklı ilişki temelinde varlığını sürdürmektedir. Güçlü merkezi bürokrasi, köylü toplumunun sağlıklı yeniden üretimi için gerekli şartları oluşturacak ve devamını sağlayacaktır. Bunun karşılığında memurları aracılığıyla, köylünün ürettiği artı ürün vergi olarak toplanacaktır. Merkezi otorite ile bağımsız köylülük arasındaki bu “mutlu ilişki” için tehlike, büyük imparatorluk sınırları içerisinde olası yerel güç odakları (eşraf, mültezim vb.) dır (Keyder, 1990: 15).

Osmanlı toplum yapısındaki bu durumu Heper de merkez – çevre yaklaşımıyla değerlendirmektedir. Buna göre Osmanlı Devleti’nde, bürokratları aracılığıyla varlık gösteren merkez, gücü yettiği ölçüde çevresel kesimleri (yerel eşraf, mültezim) sivil toplum ve benzeri bir konumda düşünmemiş, bu kesimlerin devlet işlerinde etkin bir rol almalarına izin vermemiştir. Hatta merkezin mali kaynaklar üzerindeki denetimini kaybettiği durumlarda dahi, önceden şekillenmiş merkez – çevre ilişkisi devletin toplum kesimlerini kontrol edebilmesini olanaklı kılmıştır (Heper, 2006: 70). Müslüman halk toplum kesimleri içinde daha çok köylülükle tanımlanırken; gayrimüslim halk, iktisadi hayatta mal ve para ticareti yapan tüccar, zanaatkâr, esnaf topluluğu olarak ön plana çıkartılmaktadır. Buna bağlı olarak 19. yüzyılda Batı ile yapılan ticarete kurumsal düzenlemelerin ticari zihniyete sahip, çalışkan ve ileri görüşlü kabul edilen Rumların, Ermenilerin lehine gerçekleştiği ifade edilmektedir. Klasik tarımsal imparatorluğun dünya ekonomisine eklemlenme sürecinde köylü üreticiler ile yabancı sermaye arasındaki bağlantıyı sağlayan bir kısım gayrimüslim, “komprador” sınıfını meydana getirmiştir. Böylelikle 19. yüzyılda Osmanlı toplumunun sınıf yapısı köylüler, bürokratlar, kompradorlar arasındaki etkileşimlerle belirlenmektedir (Keyder, 1990: 25).

Osmanlı toplum düzenine yönelik irdelemesinde Mardin, Türkiye gibi bürokratik geleneği ağır basan bir toplulukta reformcu hareketlerin kolay olmadığı üzerinde durur. Bunu şöyle açıklar: “Osmanlı bürokrati, ‘nizam-ı âlemcidir’, toplumu biçimlendirme’ye alışmıştır.

Bırakınız geçsinler biçimindeki bir ilke, onun dünya görüşünde yalnız egemen olmadığı alanlar için geçerlidir.” Nizam-ı âlemciliğin amacı, var olan toplum biçimini değiştirmeden dengede kalmasını sağlamaktır (Mardin, 1995: 207). Yani devlet, modernleşme sürecinde toplumun bilgisini taşıyan aklı ve bu bilgiyi uygulayacak iradeyi cisimleştirmiştir. Bu yüzden de birey, devlet mekanizması dışında varlık koşullarını sağlayacak zihniyeti sorunlu bir biçimde edinmektedir. Sonuçta aidiyet duygusunu devlet yerine cemaat, çete bağları ile sağlayan zihniyetin yaygınlaştığı görülmektedir. Yukarıda bahsedilen devlet geleneğinin etkisindeki bir toplum üzerine oturtulmaya çalışılan liberal açılımların, “çevresel” unsurlar diyebileceğimiz cemaat-çete oluşumlarına alabildiğine serbestlik alanı sağladığı, öyle ki devletin kurumlarına kadar nüfuz ettiği söylenebilir.

Sosyal, siyasal ve de ekonomik yönleriyle tüm yaşam alanlarında diğerini görmeyen faydacı akıl, kısa yoldan kazanç peşinde sürüklenen bir toplum, iş becermeyi ve adam kayırmayı ilke edinen bireyler, Türkiye toplumuna dayatılan liberal politikaların ortaya çıkardığı sorunların temelini oluşturmaktadır. Bahsedilen sorunların ve önemli dönüşümlerin de -uluslar arası şirketlerin dolaşımı, serbest piyasa ağının genişlemesi, KİT’lerin özelleştirilmesi (24 Ocak Kararları)-, liberalizmin Türkiye tarihindeki kırılma noktaları içerisinde en belirgin gözlenebildiği dönem 1980 ve sonrası iktisat politikalarıdır. Kapitalizmin kriz ve yeniden yapılanma yılları olarak tanımlanabilecek 1980’ler, Türkiye’de sermaye birikiminin bölüşüm ilişkileri, dolayısıyla toplumsal sınıfların durumlarındaki dönüşüm ve bunun devlet – toplum ilişkilerine politik, ideolojik yansımaları açısından liberalizmin tartışılacağı bir dönüm noktasıdır. Halen bu zeminde sürdürülen “neo”-liberal politikalar -sonuçlarıyla- akademik ve kamusal söylemde ülke gündeminin merkezine oturan küreselleşme tartışmalarının da temel referans noktasını oluşturmaktadır.

Bu çerçevede çalışma, Türkiye’de siyasal - iktisadi bir dönüşüm projesi olarak liberalizmi, yapılan tartışmalardan hareketle ve özellikle 1980 sonrası uygulamalarına bakarak incelemeyi amaç edinmiştir. Bu yapılırken serbest piyasa kurallarının Batı’da sınıflar arası

çatışmalara, Türkiye’de ise daha çok toplumun üst tabakasını oluşturan bürokrat, aydın, sermayedar çevrelerin çekişmesine sahne olduğu gerçeği; sonuç olarak da farklı toplum ve devlet tasavvurları dikkate alınmaktadır. Bu amaç etrafında liberalizmin beslendiği felsefi ve coğrafi temeller ile Türkiye tarihindeki deneyimlerde nasıl bir görünüm arz ettiği kavramsal düzeyde betimlenmeye çalışılacaktır.

I.BÖLÜM

KLASİK LIBERALİZMDEN NEO-LİBERALİZME

I.1.Kavram Çerçevesi

Çağdaş sosyal teoriler içerisinde liberalizm, üzerine derinlemesine analizlerin yapıldığı, farklı yaklaşımların sergilendiği bir kavram olarak zengin bir literatüre sahiptir. Bu durum, beraberinde her teorisyenin kavrama yüklediği anlama ve kavramın süreç içerisindeki pratik göstergelerine bağlı bir bulanıklık ve de bir esneklik yaratmıştır. Her sosyal teori gibi liberalizmin de, hayatın birçok yönünü (siyasi, iktisadi vs.) kuşatan kurallar ve kurumlar bütününe oluşturması açısından böylesi bir bulanıklık ve esneklik yaratması sıra dışı değildir.

Bu noktada, liberalizme ilişkin kavramsal çerçevenin oluşturulabilmesi için liberalizmin, çeşitli sosyal teorilerden parçaların alınmasıyla meydana getirilmiş bir teori olarak okunmaması gerektiği ifade edilir. Liberal paradigma, her parçası diğerini gerekli kılan parçalanmaz bir bütündür. Dolayısıyla liberalizmi irdelerken, bu bütünlüğü göz ardı etmemek gereklidir (Yayla, 2002: 211). Fakat şurası da bir gerçek ki; liberalizm, kapitalizmin yayılma ve iktisadi kriz sürecinde, muhafazakârlık ve sosyalizm ile karşıtlık, eklemleme ilişkileri bağlamında bir dönüşüm içerisindedir. Dönem itibarı ile 17. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar devam eden “Klasik Liberalizm”, politik alanda; güçler ayrılığı, kanun üstünlüğü, sınırlı hükümet, dinsel hoşgörü gibi değerleri savunurken, ekonomik alanda; ‘bırakınız yapsınlar’cı piyasa mantığını savunmuştur. 1870’lerde yaşanan büyük ekonomik kriz, 1. ve 2. Dünya Savaşları, faşizmin yükselişi ve gelişen toplumsal hareketler, liberalizmin özgürlük savlarını sorgulamaya yol açar. Aynı zamanda Sovyet Devrimi ile sosyalizmin başarısı liberalizmi, kapitalizmin Keynesci refah ekonomisi anlayışına sarılmaya iter. Böylelikle pozitif ayrımcılığı da içeren eşitlikçi bir liberalizm biçimi yani “Sosyal Liberalizm” söylemi geliştirilir. Bu da uzun sürmez, 1970’lerde daha çok sanayileşmiş ülkelerde meydana gelen dünya petrol krizi, yüksek enflasyon, ekonomik durgunluk gibi gelişmeler liberalizmdeki piyasa-devlet ilişkisinin yeniden düzenlenmesini gerektirir. Buna göre sosyal liberalizmin

kamu harcamalarına ve planlı ekonomisine tepki ise “Yeni Liberalizm” ya da “neo-liberalizm” olarak bilinen ve bugün varlık alanı hızla genişleyen liberalizm biçimini açığa çıkarmaktadır. Dönüşüm içerisinde liberalizmin yeni açılımlarının politik ve ideolojik düzlemde geçerliliği, meşrulaştırma yeteneklerine ve de serbest piyasa sisteminin başarı durumuna bağlıdır. Her şeye rağmen dönüşüm sürecinde, liberalizmin temel ilkeleri - bireycilik, piyasa sistemi, sınırlı hükümet, özel mülkiyet- açısından bir süreklilik söz konusudur. Farklılık, piyasa-devlet ilişkisinde her defasında yenilenen düzenlemelerdir (Sallan Gül, 2004: 23). Bu yönüyle liberalizmin, diğer sosyal teorilerden alıntılarla kendini var etmeye çalışan bir teori olduğu savının dikkate alınması gerekmektedir.

Bu perspektiften hareketle çalışmada, öncelikli olarak liberalizm kavramının taşıdığı anlam felsefi dayanaklarıyla tartışılmaktadır. Yine bir sosyal teori olarak ortaya koyduğu devlet mekanizması, birey ve toplum tipi tanımları üzerinde durulmaktadır. Daha sonra bu teorinin, hangi toplumsal gelişmelerle siyasi ve de iktisadi arenada pratiğe dönüştüğü açıklanmaya çalışılmıştır. İşte bu noktada liberalizm kavramının ele alınışında etkin olan yaklaşım da sergilenmiş olmaktadır. Siyasi bir kuram olarak ortaya çıkmış olan liberalizm, günümüzde yaygınlıkla iktisadi yanı ağır basan bir ideolojidir. Ortaya koyduğu demokrasi ile bütünleşmiş değerlere kıyasla, daha çok iktisadi değer ve düzenlemeleri noktasında akademik ve kamusal literatürde tartışma konusu olmaktadır. Liberal düşünceye yöneltilen eleştiriler, onun iktisadi boyutundaki varsayımları, dayandığı ilkeler ve önerdiği çözüm yolları üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle; kapitalist sistemin ürettiği, beslediği sınıfsal farklılıklarla gelen çatışmaların sistemin işleyişini sekteye uğratması sorunu ile liberalizm ilişkisi üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda soruna çözüm iddiası taşıyan liberalizm, yeni toplum ve devlet tanımıyla egemen sınıfın meşruiyetini sağlayan, yeni güç odaklarına olanak tanıyan, yeni çatışma alanları yaratan bir öğreti olarak okunmaktadır. Bunun için de liberalizmin toplum ve devlet yapısına ilişkin açılımlarının teori ile uygulamadaki farklılıkları gösterge zeminini meydana getirmektedir.

Çalışmanın ana sorunsalı olarak belirlenen -liberalizmin dönüşüm süreçleri dikkate alınarak- sermayenin uluslararasılaşmasının ya da dizginsiz dolaşımının dünyada en etkili olduğu 1980’li yılların, Türkiye liberal düşünce ve pratiğindeki yansımaları, Türk toplum yapısı ve devlet geleneği ayrıca bölüşüm ilişkileri düşünülerek değerlendirilmektedir. Çünkü her toplumun kendine özgü tarihsel bir diyalektiği söz konusudur. Dolayısıyla bu yaklaşımı izleyerek; konu edinilen toplumsal yapının ve olguların dönüşüm süreçlerini kavrama noktasında yapılacak değerlendirmelerin, tutarlılık ve geçerlilik düzeylerinin büyük oranda sağlanacağı düşünülmektedir. Marx’ın ifadeleriyle; “Bir toplum kendi hareketini belirleyen tabii kanunu bulduğu zaman bile kendi evriminin tabii evrelerini ne atlayabilir, ne de üzerlerine bir çizgi çizerek onlardan kurtulabilir. Fakat şunu pekâlâ yapabilir: Doğum sancılarını kısaltabilir ve azaltabilir” (Marx, 2004: 18). Türkiye’de kapitalist üretim, tüketim, bölüşüm süreçlerine işlevsellik, dolayısıyla meşruiyet sağlayan liberalizm, “toplumsal alanda, bir pratiğin ya da toplumsal bir kurumun işlevleri bakımından değişikliğe uğradığı halde mahiyet bakımından bir değişikliğe uğramadığı durumlar” (Durkheim, 2004: 194) perspektifinden kaynaklı, kopuşlarla birlikte kendi içinde süreklilikler de taşıyan bir olgu olarak irdelenmelidir.

I.1.1. Kapitalist Yapılanma ve Hegemonya

Modern dünyanın inşası sürecinde; her alanda, toplumsal değişme adına önemli gelişmelerin yaşanmış olduğu bilinmektedir. Modernleşme hareketinin sonucunda siyasal, toplumsal ve ekonomik alanlarda meydana gelen pek çok değişim sürecinden bahsedilebilir. Bu toplumsal değişme süreçleri, koşulların diğer bir ifadeyle temel etkenlerin değişmesine bağlı olarak farklılaşmakta; kimi zaman toplumun değişmesinde radikal kırılmaları, kimi zaman da doğal akışları açığa çıkarmaktadır. Bu etkenler siyasi, kültürel, ekonomik niteliklerin paralelinde iç ve dış gelişmelere ya da oluşumlara da bağlanabilir. Dünyada en çok Batı’da her alanda görülen gelişmeler, bu gelişmelerin yaşandığı toplumlarda, devletin toplumla ya da toplum içinde yer alan grupların birbirleriyle olan ilişkilerinde önemli

değişimlere yol açmıştır. Bu noktada, modernleşmenin temel unsurları arasında yer alan Sanayi Devrimi'nin getirdiği yeni koşulların, toplumsal ilişkileri ciddi bir biçimde değiştirdiği görülmektedir. Söz konusu devrim, öncelikli olarak ekonomik koşullarda önemli değişimlere ve gelişmelere yol açmakla birlikte bu gelişmelerin yarattığı yeni koşullar, kaçınılmaz bir şekilde siyasal, toplumsal, kültürel alanlarda da yeni açılımların temellerini atmıştır.

İngiltere'de 18. yüzyılın sonlarında, ilk olarak buhar gücünün tekstil fabrikalarında kol gücünün yerini alan kullanımıyla başladığı kabul edilen Sanayi Devrimi, zamanla bilimsel ve teknik gelişmeleri takiben Almanya, Fransa, İtalya gibi Avrupa'nın diğer ülkelerinde ve ABD'de gerçekleşmiştir. Devrim hızla gelişerek, gerçekleştiği ülkelerin topraklarıyla sınırlı kalmayan dünya çapında iktisadi, sosyal, siyasal değişim ve düzenlemeleri açığa çıkarmaktadır. Bu süreçte ortaya çıkan başlıca özellikler şöyle sıralanabilir:

- Sanayi, ekonominin sürükleyici sektörü haline gelmiş ve tarım, sanayinin çıkarlarına uyumu;
- Makinelerle donatılmış fabrika sistemi, aletli atölye üretiminin yerini almış;
- Buhar, su, rüzgâr gibi insan ve hayvan gücüne dayanmayan inorganik enerji kullanımı yaygınlaşmış;
- Sanayi üretimi dünya pazarlarına yönelerek örgütlenmiş; dünya pazarlarından sağlanan hammadde İngiltere'de işlenerek dünya pazarlarına satılmış;
- Üretim teknolojisinde sürekli atılımlar (buluşlar) gerçekleşmiş;

Sanayileşmenin klasik modeli kabul edilen İngiliz Sanayi Devrimi bu ülkeye özgü koşulların sonucu olduğundan, hiçbir ülkenin sanayileşmesi bu modelle örtüşmemektedir. Bu noktada ayırımın özel mülkiyetin yaygınlaşması, sömürgecilik ve siyasi iktidarda soylu toprak sahiplerinin mutlak egemenliğinin sona ermesi gibi gelişmelerin önünü açan feodal yapının İngiltere'de daha erken bir yüzyılda çözülüşüne dayandırıldığı görülmektedir (Köymen, 2007: 160-161). Feodalizmin İngiltere'de erken bir vakitte çözülüşünün sonucunda hızla yaygınlık kazanan kapitalist ekonomi, sanayileşmeyle birlikte işleyişini yeni kanallarla sürdürmektedir.

Sanayileşme süreci, kapitalist dünya ekonomisi içinde ve güdümünde gerçekleştiğinden, kapitalizmin zorunlu bir ögesi olan sermaye birikimine yeni açılımlar oluşturduğu, aynı zamanda buna bağlı toplumsal ve siyasal zemini de yapılandırdığı yönünde değerlendirilebilir. Kapitalizm, geçmişinden günümüze değin temel eğilimlerini hayata geçirme yönünde, yapısı gereği var olan toplumsal ve siyasal zemini göz ardı etmeden kuruluşunu sağlamaktadır. Bu yönüyle kapitalizmin, söz konusu zeminin kendisine işlevsellik katacak birtakım unsurlarıyla bir eklemleme içerisinde bulunduğu ve sonuçta süreklilik taşıyan çözümleri dolayısıyla da yapılanmaları açığa çıkardığı söylenebilir.

Nitekim kapitalist sistemin ilk evresi kabul edilen ticaret kapitalizmi, 13. yüzyıldan itibaren İtalya'nın kuzey şehirlerinden Doğu Avrupa'ya yayılarak, Flaman antrepo merkezlerini (Brügge, Lüttich, Brüksel, Gent vd.) sonra uzak ticaret yollarının kesişme noktalarındaki fuarları ortaya çıkarırken, yeni bir toplumsal düzenin unsurlarını da oluşturmaktadır. Düzenin unsurlarının ilk etapta, eski egemenlik düzeni ile bütünleştiğini; burjuva hümanizminin, -Floransa Rönesans toplumunun oluşumu sırasında gözlemlendiği üzere- aristokratik saray geleneğine uyum sağlaması arka planına bakarak değerlendirmek mümkündür. Bu açıdan Habermas'ın açıklamalarında kapitalizm, ilk döneminde muhafazakârdır; sadece Sombart'ın betimlediği, "şerefli" kazanç modelinin izini taşıyan ticaret pratiğinin iktisadi mantığı itibarıyla değil, siyasal olarak da muhafazakârdır. Eski üretim tarzının (feodal) meyveleri ile bu tarzı dönüştürmeksizin beslendiği sürece, kapitalizmin hareket seyri kararsız ve çelişik kalacağından; kapitalizm, bir yandan var olan egemenlik ilişkilerini sağlamlaştırırken, diğer yandan da bu ilişkilerin çözülmesini sağlayacak unsurların önünü açmaktadır (Habermas, 1999: 75). Bu anlamda, burjuvazinin devletten bağımsız bir serbest pazar mekanizması kurabilmek için mutlakiyetçi yapıya karşı radikal bir başkaldırı sergilediği savı fazlaca yüzeysel bulunmaktadır. Öyle ki, mutlakiyetçi politikaların kapitalizmin varlık alanı olan "pazara müdahalesi"nin burjuva sınıfının çıkarları üzerindeki olumsuz etkilerinin, birikimi destekleyen ve ülke sermayesinin büyük bölümünde özel

mülkiyeti sürdüren iç ve dış politikalarla fazlasıyla telafi edildiği öne sürülmektedir. Ayrıca, burjuvazinin kabaca “laissez-faire, laissez-passer” şeklinde özetlenen siyasal talepleri de aslında, sonraları bu talepleri karşılayan mutlakiyetçi yönetime “karşı” olmaktan çok ona “yönelik” talepler olarak görülmektedir. Bu tür talepler, ekonomik anlamda egemen sınıflar da dâhil olmak üzere tüm sivil toplumu, “yönetilmeye uygun bir konuma sokarak” rahatlıkla karşılanabilmektedir (Poggi, 1991: 85).

Benzer eğilimler, sanayi devrimiyle toplumun olağanüstü bir hızda zenginleşmesi, ancak bir o kadar da eşitsizliğin yaygınlaşması olguları karşısında sivil toplumun etkinliği ve gücü olarak varsayılan *özgür* piyasa söylemine sığdırılmaktadır. Öyle ki, uygulanan ekonomi politikaları ve piyasa ekonomisi, henüz sanayi devriminin ilk aşamalarında dahi uygar ve mutlu toplum yerine çatışmaların giderek derinleştiği bir toplum yapısının ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Sivil toplumun yansıması olarak görülen piyasa mekanizması, çalışanlarla onları çalıştıranlar arasında giderek keskinleşen bir çatışmaya zemin oluşturmaktadır. Liberal politikaların piyasa işleyişini sivil toplum alanı içinde düzenleme eğilimi bu durum üzerinden algılanabilir.

Böylelikle uygar toplumda sınıflar arası ilişkinin hak ve ödevler etrafında düzenlenmesi eğilimi de bu taleplere yönelik değerlendirilebilir. Hak ve ödevlerin dağılımında, sınıflardan birine hemen hemen bütün *haklar*, diğerine ise aynı şekilde bütün *ödevler* verilerek, ikisi arasındaki fark ve karşıtlık açıkça yansıtılmaktadır. Egemen sınıf için iyi olan şey, egemen sınıfın kendisiyle özdeşleştiği bütün toplum için de iyi kabul edilir. Öte yandan, uygarlık ilerledikçe, kaçınılmaz bir sonuç olarak meydana getirdiği açmazları iyilikseverlik örtüsüyle örtmek, telleyip pullamak veya inkâr etmek; kısacası danışıklı bir ikiyüzlülüğe bürünmek zorunda kalır. Uygarlığın -kapitalizmin- eleştirisine yönelik değerlendirmelerinde Engels, bu durumu şöyle ifade etmektedir: “ezilen sınıf, sadece ve sadece ezilen sınıfın çıkarı için işletmeci sınıf tarafından çalıştırılmaktadır; eğer ezilen sınıf bundan hoşlanmaz ve hatta direnmeye kadar giderse, bu, velinimetlerine, kendisini kapısında

çalıştıranlara karşı nankörlüklerin en katmerlisi olur” (Engels, 1967: 249). Denebilir ki; toplumun sınıfsal örgütlenmesinde oluşturulmaya çalışılan ödev bilinci, kapitalist yapılanmanın tüm unsurlarının olası gerginliklerini ve açmazlarını giderme noktasında etkili bir biçimde kullanılabilir. Denebilir ki;

Bu bakımdan mutlak yönetimin tarihi boyunca, Avrupa burjuvazisinin giderek önemli bir kısmını teşkil eden kapitalist girişimciler, toplumsal kimliklerini bir *estate* (arazi sahibi) olarak değil, bir sınıf olarak yeniden tanımlamaktadır. Kapitalist üretim biçiminin yerleşmesiyle ortaya çıkan bu olgu kimi zaman kamu politikalarıyla da desteklenip, hızlandırılmaktadır. *Estate*'den daha soyut, daha gayri şahsi, daha sınır aşırı bir toplu birim olarak nitelendirilen sınıfın hareket alanı, pazar kaynaklarına sahip olma ya da onlardan dışlanma ile belirlenmektedir. Kişilerin elindeki sermaye birikiminin gerçekleşeceği bu pazar, dâhil olacak sınıfların belirli çıkarlarının gözetileceği, kendi dengesini kendisinin sağlayacağı bir rekabet öngörüsü ile meşrulaştırılmaktadır (Poggi, 1991: 84). Kapitalist üretim ilişkilerine ve mülkiyet anlayışına etki edebilecek her türlü gelişme, kaçınılmaz olarak kapsamlı bir yeniden düzenlemeyi ya da yapılanmayı meydana getirebilmektedir.

Bu açıdan bakıldığında sanayileşme, toplumsal yapılanmada var olan sınıfların çözülerek veya dönüşerek yeni bir sınıfı oluşturmaları ya da bir başka sınıfla bütünleşmeleri sürecini başlatmıştır. Örneğin, köylünün bir bölümü proletaryaya dönüşerek niceliksel olarak işçi sınıfının büyümesini sağlarken, burjuvazi de sınıfsal nitelikleriyle dönüşebilmektedir. Ayrıca yeni bilimsel buluşlar, sanayi ile birlikte ulaşım ve haberleşme araçlarının gelişmesine, eğitim ve sağlık alanlarında iyileşmelere büyük katkı sağlamakta; üretim kapasitesinin artması dolayısıyla da işgücü, hammadde, pazar ihtiyaçlarının büyümesine yol açmaktadır. Böylelikle, başta İngiltere olmak üzere “gelişmiş” sanayi ülkeleri, sermaye birikimi noktasında dünyayı büyük bir pazar haline getirmek için harekete geçmekte ve bunu da büyük ölçüde başarmaktadır. Önceleri kolonyal yöntemlerle gelişmemiş olarak tabir edilen “üçüncü dünya” ülkelerinin (Avustralya, Yeni Zelanda, Afrika, Kuzey ve Güney Amerika, Hindistan)

sömürgeleştirilmesi sonucunda “ticari kapitalizm” ile sağlanan bu amaç; günümüze doğru “sanayi kapitalizmi”, ardından “finans kapitalizmi” yani sermayenin dünya ölçeğinde serbest dolaşımı aracılığıyla sürdürülmektedir. Bu süreç, söz konusu ülkelerin ekonomik yapılarına paralel bir biçimde siyasi ve sosyal yapılarına da müdahaleyi ve bunun sonucunda yapıların aşındırılması sorununu gündeme getirmektedir. Ancak böylelikle kapitalizm, varlığı için zorunlu olan sermaye hareketliliğini ya da birikimini sürekli kılabilmektedir.

Nitekim Marksist düşünce geleneğinin geliştirdiği temel argümanlarından biri, kapitalizm ile yayılma arasında içkin bir ilişkinin olduğu ve kapitalist yayılmanın kaçınılmaz biçimde emperyalizmle politik bir boyuta taşındığı olgusu üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda, sermaye sürekli olarak içerisi ve dışarısının sınırlarını yeniden çizmek suretiyle işlevlerini yerine getirmektedir. “Dünya piyasası yaratma eğilimi doğrudan sermaye kavramında verilidir. Her sınır aşılacak bir engel olarak görülür.” Sermayenin bu hareketliliği bizatihi sermayenin özüyle ilgili hep var olan bir krizin kaçınılmazlığını taşımaktadır: Durmaksızın yayılma, sermayenin dindirilmez bir susuzluğu gidermek gibi her zaman yetersiz kalan, fakat zorunlu olan gayreti şeklinde açıklanmaktadır. “Bir bütün olarak modernlik için olduğu gibi, sermaye için de kriz normal bir koşuldur ve sermayenin sonuna değil; eğilimine ve işleyiş tarzına işaret etmektedir” (Hardt ve Negri, 2003: 236).

Tarihsel perspektiften bakıldığında kapitalist sistemde ayırt edici özellik, sermayenin kendisini büyütme amacıyla kullanıma girmesi (yatırılması) dir. Kapitalist üretim sürecinde yaratılan “artık değere” el koyma kanallarıyla sağlanan sermaye birikimi, sistemdeki pek çok ögenin piyasada işlem görebilecek düzeyde “metalaştırılması” ile yakından ilişkili bulunmaktadır. Daha çok sermaye biriktirme arzusunda olan kapitalistler, ekonomi yaşamının tüm alanlarında -üretim, dağıtım, yatırım- toplumsal süreçlerin gitgide daha fazlasını metalaştırmaya çalışmaktadır. Kapitalizmin kendine dönük bir süreç olması bakımından, sonuçta, hiçbir toplumsal süreç olası metalaştırılmadan özü itibarı ile uzak kalamamıştır. Bu nedenle kapitalizmin tarihsel gelişiminin her şeyi metalaştırma yönünde bir eğilimi getirdiği

ifade edilmektedir (Wallerstein, 1996: 13). Metalaştırma eğilimi, rasyonel ilkelere bağlanması itibarı ile düzenlenen piyasa mekanizması içindeki toplumsal yaşamın bütününde gerçeklik kazanabilmektedir. Bu bakımdan kapitalizm, içkin yasaları ile ekonomik faaliyetini kârın azamileştirilmesi ölçütüne uygun olarak rasyonel bir biçimde yürütmesi için bireye, güvenilir bir sistem tasarlamaktadır. Rasyonel hareket etmesiyle herkes hesaplarını, diğerleriyle sözleşmeden, kendisi için yapar; burada temel varsayım, -meta üretimi öznel açıdan anarşistçe, nesnel açıdan ahenklidir- savunusuyla serbest rekabet güvence altına alınmaktadır (Habermas, 1999: 176). Toplumsal ve siyasal denetimden özgür serbest piyasa koşullarının varlığı, kapitalizmin en çok ihtiyaç duyduğu unsurların başında gelmektedir.

Bu bağlamda, Wallerstein'in deyimiyile "dünya-ekonomi" çerçevesinde var olabilen kapitalist sistem, bunun için ekonomik üreticiler ile politik iktidarı elinde bulunduranlar arasında özel bir bağı gerekli kılmaktadır. Buna göre politik iktidarda bulunanlar, kapitalizmin sonsuz sermaye birikiminin sağlanabilmesi açısından, ekonomik üreticilerin çıkarlarına üstün gelecek bir güce sahip olmamalıdır. Kapitalistler için gerekli olan büyük pazar, devletler çokluğuna sıkı sıkıya bağlıdır. Bu çokluk sayesinde, devletlerle birlikte çalışmanın avantajlarından yararlanırken, çıkarlarına ters devletleri atlatabilmekte; uyumlu olanlara ise yaşayabilmektedir. Bununla kapitalizmin, bir dünya-ekonomi olarak süreçlerini açıklayan kendine özgü kurumlar bileşimini de meydana getirdiği görülmektedir. Temel kurumlar içinde pazarlar, pazarlarda rekabet eden firmalar, devletlerarası sistem içinde çok sayıdaki devlet, hane halkları, sınıflar ve son yıllarda bazı kişilerin "kimlikler" olarak adlandırdığı, Weber'in kullandığı deyimle statü-grupları bulunmaktadır (Wallerstein, 2004: 47). Bileşimi oluşturan unsurlardan sınıflar ve statü-grupları arasındaki ayrıma, kapitalist yapıyı kavrama açısından yer verilebilir.

Weber'in toplumsal tabakalaşmaya ilişkin açıklamalarına göre temelde, özellikle ortak ekonomik durum açısından ifade edilen sınıf, birtakım ayrıcalıklarla etkili bir toplumsal saygınlık iddiasını taşıyan statüden ayrılmaktadır. Bu yönüyle: "Sınıflar, malların üretimi ve

edinilmesi ile olan ilişkilerine göre tabakalaşırken statü grupları özel yaşam tarzlarının yansıttığı gibi malları *tüketme* ilkelerine göre tabakalaşırlar” (akt. Callinicos, 2004: 248).

Çağdaş dünyanın analiz birimi olarak ifade edilen kapitalizm, Weber tarafından “mülk edinme içgüdü” ya da “paracı toplum” türünden genellemelerle özdeşleştirilecek, farklılaşmış bir bütün olarak değerlendirilmemektedir. Daha çok, Marx ve Sorel’de olduğu gibi, tarihsel açıdan her biri özgül kurumsal nitelikleri olan “tipler skalası” ile değerlendirilmektedir. Tarihte geriye gidildiği ölçüde, Weber kapitalizmi bir tarih döneminin özelliklerinden biri olarak görürken; çağdaş endüstriyel kapitalizme yaklaştıkça, kendi başına yaygın ve birleştirici bir bütün olarak görmeye başlamaktadır. Üretim birimlerinden doğan ve gelişen kapitalist sistem için gelinen noktada Sombart’ın “yüksek kapitalizm” terimini kullanan Weber, sistemin kurumları kendi imgesi içinde erittiği ve çok sayıda kurumsal etkileşimin aynı yönde etki yapan bir güce dönüştüğü üzerinde durmaktadır. Bu yön, yaşamın tüm alanlarının rasyonelleşmesini karşılamaktadır. “Tarihin giderek doğrusallaşan böylesi bir yorumunda, liberallerin yüceltilmiş ‘ilerleme’ kavramının izleri göze çarpmaktadır” (Weber, 1986: 66). Rasyonel yönelimle “yüksek kapitalizm”, her ne kadar ekonomik gücün büyük oranda kartellerin, korporasyonların ve bankaların elinde merkezileşmesini içerse de özel sektör ile kamu sektörünün ayrılığını koruduğu ve böylelikle rakip grupları birbirine karşı kullanmaya olanak tanıdığı manevra alanına da sahip bir yapı olarak değerlendirilmektedir (Callinicos, 2004: 260).

Sanayi kapitalizminin Avrupa’da yerleşerek gelişmesini ve aşama aşama gerçekleşen sosyo-ekonomik dönüşümünü karşılayan temel argüman olarak modernleşme, dünya ekonomisinin Avrupa egemenliğinde birleşmesini, böylelikle de kimi gelişmiş adacıkların, kapitalist endüstrileşme sürecini yaşamaya başlamasını güdüleyen sınırları çizmektedir. Yeni bir toplum kuruluşunu da gerektiren modern dünya, belirlenen sınırların meşruluğunu gelecekteki sonsuz gelişme vaadine, diğer bir anlatımla “tarihsel ilerleme” anlayışına dayandırmaktadır (Callinicos, 2004: 34). Pozitivist bir yaklaşım içerisinde kısıtlamalar

taşıdığı ileri sürülen “ilerleme” savı, 19. yüzyıl sosyal bilim imgeleminde şu değerlendirmelerle yer edinmektedir: “kapitalizm feodalizme göre kaçınılmaz bir ilerlemedir; fabrika sistemi kapitalist üretim sürecinin en mükemmel örneğidir; toplumsal süreçler doğrusaldır; ekonomik temel, daha az temel olan politik ve kültürel üstyapıyı kontrol etmektedir” (Wallerstein, 2004: 41). Bu yaklaşım içerisinde ele alındığında kapitalizm, modern dünyanın kaçınılmaz uğrak noktası şeklinde nitelendirilebilir.

Böylelikle belirlenen sınırlar çerçevesinde, kapitalizmin “sonsuz gelişme” öngörüsüne ilişkin ilerlemeci tavrı, pek çok boyutuyla toplumsal düzlemde tartışma konusu haline gelebilmektedir. Bu bağlamda, meşruiyet taşımasıyla rasyonalitenin temel vurgu haline getirildiği kapitalizme yönelik Weber’in yapmış olduğu değerlendirmelerde, tartışmanın zeminini diyalektik bir egemenlik ilişkisinin oluşturduğu görülebilir.

Weber’in kapitalizm anlayışı belirli açılardan Marx’inkine benzetilmektedir. Buna göre kapitalizm, Adam Smith ve laissez-faire takipçilerinde olduğu üzere bireysel özgürlüğü gerçekleştirmenin ekonomik açıdan etkili yolu olarak görülmez. Aksi olarak, Weber’de kapitalizm bir egemenlik sistemidir. Bu sistemde “en ussal biçimiyle anamal muhasebesi, insanın insana karşı kavga ettiği ön sayılısı”na dayandırılmaktadır. Pazarda insanın insanla kavgası, ussal bir parasal muhasebenin temel önkoşulu olduğundan, ekonomik işlemin sonucunu, başkalarından daha yüksek fiyat önerebilecek durumda olanlarla, üretim bakımından, satışta kendisiyle yarışacaklardan daha düşük fiyat önerebilecek konumda bulunanlar, yani üretim için temel girdi maddeleri ve parası bol olanlar belirlemektedir. Böylelikle, “katı bir anamal muhasebesi,... bir toplumsal olay olan ‘işyeri sıkı – düzeniyle (disiplin)’ ve üretim araçlarının belli bir biçimde özgülenmesiyle, başka deyişle bir ‘egemenlik ilişkisi düzeni’yle yakından ilgilidir” sonucu çıkarılmaktadır (Weber, 1995: 143-165).

Kapitalist sistem içerisinde ekonominin, Weber’in “akılcı ilkeleri” doğrultusunda en geniş çaplı organize edildiği toplumsal düzlem İngiltere olarak bildirilmektedir. Dünyanın

büyük bölümünde kalıcı ekonomik büyüme ve hızlı sanayileşmeyle el ele yürüyen siyasal kurumlar, gelişmeci kapitalist bir devleti tanımlamaktadır. O da laissez-faire'in, serbest ticaretin ve sanayileşmenin birlikte ortaya çıktığı İngiltere örneğinde olanak bulmaktadır. Yere ve zamana özgü şanslı tarihsel koşullar içinde serbest piyasayı yapılandıran devlet yönetimi, piyasa güçlerinin toplumsal yaşamda üstün bir güce dönüşmesinin önünü açmıştır. İngiltere'de bir pazar ekonomisi yüzlerce yıldır bulunmakla birlikte; serbest piyasanın, yanı başında bir piyasa toplumu da yaratılarak gerçek anlamda ortaya çıkışı 19. yüzyılı bulmaktadır. Böylelikle Gray'ın, piyasa toplumu olarak nitelendirdiği İngiltere'de ekonomik etkinlik, toplumsal hayatın geri kalanından ayrı değildir; aynı zamanda toplumun tümünü koşullandırmakta ve bazen de ona hükmetmektedir. Bu açıdan Avrupa ülkeleri piyasa ekonomileriydi, fakat piyasa toplumları değildi (Gray, 1999: 22). Böylesi bir toplumun inşası, yani iktisadi faaliyetlerin toplumun tamamını koşullandıracak bir boyuta ulaşması, İngiliz Magna Carta'sına ve Fransız Devrimi'ne koşut liberal açılımlarla kurgulanan "kamusal alan" söylemi ile ilişkilendirilebilir. Ancak bu yapılırken, kapitalist sistemin sermaye birikimine dönük gelişmeci yanının hangi etmenlere bağlı olduğu ve hukuksal düzenlemelerin neye istinaden gerçekleştirildiği sorgularının gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Bu bakış açısı ile çözümlenmesi öngörülen kapitalist sistemde, varlık bulması beklenen "kamusal alan" söylemi; Gramsci tarafından, Avrupa'nın sömürgeci yayılışı ile birlikte devlet örgütündeki ilişkilerin giderek karmaşıklık ve ağırlık kazanması olgusuna paralel değerlendirilmektedir:

Sürekli olarak daha üstün yeni uygarlıklar yaratma, en büyük halk yığınlarının "uygarlığı" ve ahlâklılığı ile ekonomik üretim aygıtının sürekli gelişme zorunluluğu arasında ilişki kurmayı amaç edinen devletin eğitici ve yapıcı ödevi, fizik olarak bile yeni insanlık tipleri yetiştirmektir. Ama her birey nasıl "kamusal insan" (*homme collectif*) la tek vücut olabilecek? Zorunluluğun ve zorun "özgürlük" olabilmesi için, eğer gönül hoşluğuyla benimsemeleri ve işbirliği etmeleri isteniyorsa, bireyler üzerinde eğitsel baskı nasıl yapılacaktı? Bir hukuk sorunu ortaya çıkıyor. Bu hukuk kavramı, yasanın, bir yaptırımını (müeyyide) öngörmediği işlemlerde düşünülmelidir. Bu işlemler, etkinliğini, sıkı belirlenmiş "yaptırımlar" ve "yükümlülükler" olmaksızın yürüten ve törelerin, düşünce ve eylem biçimlerinin oluşturulmasında nesnel sonuçlar elde etmeyen "*civile*" toplumun içindedir (Gramsci, 2007: 315).

İngiltere’de ve Kıta Avrupa’sında önemli oranda siyasal işlev gören kamuya ilişkin açıklamalar; kamusal topluluk, basın, partiler ve parlamento arasındaki kurumsal bağlantı ve de otorite ile -hükümetlerin denetimi ilkesi olarak- aleniyet arasındaki gerilim alanlarıyla sınırlandırıldığı ölçüde soyut kalabilmektedir. Bu nedenle, kamunun 18. yüzyıl boyunca siyasal işlevler edindiği kanıtlanmakla beraber söz konusu işlevin niteliğinin, burjuva toplumunun gelişim tarihinde, meta dolaşımı ile toplumsal emeğin devletin etki alanından “özgürleştikleri” özgün süreçten hareketle kavranabileceği savunulmaktadır. Kamu, parlamenter yapıya sahip burjuva hukuk devletinin bir nevi örgütlenme ilkesi şeklinde kabul edilmektedir. Buna göre siyasal işlevli kamu, burjuva toplumunu, istemlerine uygun düşecek bir devlet erki ile uzlaştıran organ olarak görülmektedir. Bu “gelişmiş” burjuva kamusalılığının ön şartının, toplumsal yeniden üretim alanındaki ilişkiyi mümkün olduğunca özel şahısların arasında bir sorun haline getirerek, burjuva toplumunun özelleştirilmesini sağlayan, eğilim itibarı ile liberalleştirilmiş bir “serbest” pazar olduğu bildirilmektedir. Böylelikle siyasal, hukuksal ve idari işlevler kamusal erki oluşturmak üzere bir araya getirilirken; “özel”, ayrı fakat hükümetin düzenleme yetkisiyle işlevlerini edinen bir saha konumundadır. “Özel”in anlamı, genel olarak kapitalist işlev gören mülkiyet üzerindeki serbest tasarruf kavramında olgunlaşmaktadır. Hukuksal çerçeveye bakıldığında bu durum, özel şahısların birbirleriyle ilişkilerini ilke olarak özel sözleşmelere dayandıran bir özel hukuk sisteminde fark edilmektedir. Bu hukuk, serbest pazar yasalarına bağlı olarak gelişen mübadele ilişkilerinin belirleyiciliğini temel kabulleri arasında saymaktadır (Habermas, 1999: 158-159). Sonuç olarak, serbest pazarda şahıslar arasındaki mübadele ilişkileri sermaye birikimi doğrultusunda gerçekleşeceğinden, mülkiyeti ve sermaye hareketliliğini güvence altına alacak zemini özel hukuk sağlamaktadır.

Nihayetinde Sanayi Devrimi’yle birlikte ele alınan modernizmin, toplumsal-sınıfsal plandaki gelişimini hızlandıran iki unsur *kapitalizm* ve *burjuvazi* olarak bildirilmektedir. Nitekim bu dönem ortaya çıkan akımlar da kendilerini bu iki unsura yönelik almış oldukları

tavırla tanımlamaktadırlar. Sosyalist hareket başta olmak üzere ortaya çıkan büyük toplumsal dönüşümleri oluşturan modernist eğilimlerin, sürekli olarak *gelecek* ekseninde genişlediği görülmektedir (Kahraman, 2004: 39). Sanayi kapitalizminin gelişmesiyle, sürmekte olan sınıf ayrılıkları daha da derinleşmiş ve genişlemiştir. Bu durum karşısında, Fransa’da ortaya çıkan ilk sosyalist düşünürlerden biri olarak Saint-Simon’un, toplumun *industrieller* (sanayici, işleyimci) -toplumun zenginliğini yaratan işçi ve üreticilerle birlikte bilim adamları- ile *oisifler* (işsiz, aylak) -onların üzerinden geçinen asalaklar- arasında ikiye bölündüğü düşüncesini taşıdığı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca, Charles Fourier’in var olan “uygarlık” tarafından desteklenen rekabetçi egoizmi eleştirdiği ve buna karşılık insanlığa, yeni toplumsal “uyum” durumunu sağlayacak olan işbirlikçi toplulukların (emekçiler ortaklığı) oluşmasını savunduğuna da yer verilmektedir (Callinicos, 2004: 98). Bunları, sanayileşme sonrası kapitalizmin yeni üretim ve birikim sürecine uygun bir toplum/birey yapısını inşa etme girişimine yönelik karşı duruşlar olarak değerlendirmek mümkündür. Bu noktada liberal öğretiler ise kapitalizmin konjonktürel olarak yapılanmasına her defasında yeni açılımlarla meşruiyet kanalları sağlayan bir dönüşüm içerisinde değerlendirilebilir.

I.1.2. Liberalizmin Dönüşüm Bağlamı

Tarihsel olarak liberalizmin ortaya çıktığı 17. yüzyıldan günümüze değin olan dönemde, liberalizmin hayat bulduğu temel üretim tarzı, özünde özel mülkiyet anlayışına ve piyasa ekonomisine dayanan kapitalist niteliktedir. Yapılan değerlendirmelerde de görüldüğü üzere kapitalizm esas itibarıyla konjonktürel; yani, ekonomik durumlardaki değişimlere bağlı bir biçimde gelişme, uyarlanma ve değişim yeteneğine sahiptir. Kapitalizmin yaşadığı büyük krizler, kapitalizmin işleyişine uygun nitelikteki kurum ve değerler aracılığıyla aşılma ve kendini yeni koşullara uyarlamak suretiyle engellenebilmektedir. Dolayısıyla liberalizmin ekonomik modeli olarak kabul edilen kapitalizmin krizleri, liberalizmin de krizleri olarak görülmekte ve liberalizmde piyasa-devlet ilişkilerinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Bu da liberalizmin içine düştüğü krizin, diğer öğreti ve ideolojilerle eklemlenme

durumuna ve her defasında bir “yeni”sinin ortaya çıkmasına imkân vermektedir (Sallan Gül, 2004: 22). İtibar edilen bu varsayım ekseninde liberalizmin dönüşümünü açıklayabilmek için öncelikle tarihsel temellerine ilişkin bir çerçeve sunmanın gerekli olduğu düşünülmektedir.

Yirminci yüzyıla damgasını vuran pek çok sosyal teori gibi liberalizm de, köklerini 17. yüzyıla dayandırmakla birlikte tartışma alanını 18. yüzyıl aydınlanma (modernleşme) düşününde bulmaktadır. Tarihsel çerçeveden bakıldığında pek çok biçimi bulunan ve koşullara bağlı olarak kendini meşruiyet içerisinde dönüştüren liberalizmin temel değeri, bireyi toplumsal yapının merkezinde görmesidir. Buna göre birey, kendi yaşamı üzerine seçimde bulunma, sorgulama ve gözden geçirme noktasında düşünsel donanımlara sahip, Weber’in deyimıyla “hesaplayıcı” bir benlik olarak algılanmaktadır. Bu bağlamda Aydınlanma düşünürleri (Hobbes, Locke, Montesquieu, Rousseau, Mill, Kant vd.) bireyi, devlet – toplum ilişkisine getirdikleri açılımlarla birlikte tanımlamaktadır.

Liberalizm, tarihsel olarak 18. yüzyılın aydınlanma düşününde yeni toplumsal – siyasi yapılanmaların oluşmaya başlamasıyla ortaya çıktığından “modern” bir doktrindir. Bu yüzyıl düşününün en belirgin özelliği; Tanrı-merkezli toplum ve evren algısının terk edilmesi, buna karşılık insana ve evrene ait bilginin akıl yoluyla edinileceği inancının güç kazanmasıdır. Ancak liberalizmin kastettiği akıl, mutlak akıl değil; “ölçülü akılcılık” tır. 20. yüzyılın önde gelen liberal filozofları Karl R. Popper ve Friedrich A. Hayek bunu “eleştirel akılcılık” olarak açmaktadırlar. Bu deyimle liberaller, toplumun soyut akılcı ilkeler ışığında bütün olarak yeniden kurulmasını öneren ideolojileri sorgulamayı kastederler. Bu yönüyle insan aklı, bireysel düzeyde doğru davranışları ortaya çıkarabilirken, toplumsal düzeyde bunu başaramamaktadır (Erdoğan, 2005: 24). Liberaller ‘ölçülü akılcılık’ ile sistem karşıtı toplumsal örgütlenmeleri veya hareketleri hedef alarak, belirli bir çevrenin çıkarını gözeten yapıyı korumaktadırlar. Çağın yükselen değerleri içerisinde, liberallerin üzerinde genel anlamda hemfikir olduğu esasları; birey, bireysel özgürlükler ve insan hakları, anayasa ve

hukukun üstünlüğü, sınırlı devlet, tarafsız devlet(?), piyasa ekonomisi şeklinde sıralamak mümkündür.

Kuramsal bütünlüğü içinde pek çok görüş ayrılıkları ve çatışmalar barındıran liberalizmin felsefi temelleri, Erdoğan (2005) tarafından üç kaynağa dayandırılmaktadır. Bunlar sırasıyla; John Locke, İskoç Aydınlanması ve Immanuel Kant'tır. Buna göre liberalizmin siyasi alanda ilk büyük düşünürü, İngiliz filozofu John Locke'dur (1632-1704).

Rönesans'a kadar Avrupa'da siyasi yapıların dinsel otoritenin güdümünde ya da onunla iç içe var olduğu bilinmektedir. Kralların yönetme gücünü Tanrıdan aldığına, bu yüzden de halkın krala itaatinin dinsel bir görev olduğuna inanılmıştır. Reform hareketleri ve Aydınlanma düşüncesiyle birlikte sorgulanan bu inanış kilisenin siyasi otorite karşısındaki gücünü zayıflatmıştır. Bu süreç içerisinde iktidarın kaynağını gökyüzünden yeryüzüne indiren Aydınlanma düşünürlerinden J. Locke; özel mülkiyete, örgütlenme özgürlüğüne, kanun üstünlüğüne dayanan anayasal bir parlamenter monarşi düşüncesini dile getirmiştir. Böylece Locke, birbirinin hakkına saygı, kanunların üstünlüğü ilkesi üzerine kurulu, özgür bireylerden oluşan bir sivil toplum anlayışını ortaya koymuştur (Sallan Gül, 2004: 10). Özetle, ilk dayanak olarak bireyin otorite karşısında elde ettiği “doğal haklar” teorisi, Locke'un liberalizme sağladığı en önemli açılamdır. “Ona göre, insanlar doğa halinden ‘uygar’ siyasi topluma geçerken doğal haklarını mahfuz tutmuşlar ve devleti bu hakları korumakla görevlendirip yetkilendirmişlerdir”. Bu haklar da “hayat, hürriyet, mülkiyet” üçlemesiyle özetlenmektedir (Erdoğan, 2005: 24).

Dayanaklardan ikincisi 18. yüzyıl “İskoç Aydınlanması”na gelince, dört isimden bahsedilmektedir: David Hume, Adam Smith, Adam Ferguson 18. yüzyılı temsil ederken; 20. yüzyılda dördüncü olarak -İkinci Dünya Savaşı sonrası liberalizmi yeniden gündeme getiren- düşünür Friedrich A. Hayek etkili isimlerdir. Bu isimlerin liberalizme ilişkin ortak savları, “kendiliğinden düzen” ve “doğal özgürlük sistemi” kavramları etrafında biçimlenmektedir. Onlara göre, modern toplumda “görünmez bir el” insanların eylemlerinin sonuçlarını

toplumun yararına olacak şekilde düzenlemektedir. Doğa yasaları ile toplum yasaları arasında benzerlikler olduğu savından hareket eden, liberalizmin iktisadi alandaki öncü düşünürü Adam Smith; rekabetin, piyasaların otomatik işleyişinin, toplumu ekonomide tam istihdamın sağlandığı doğal dengeye (kendiliğinden düzen) ulaştıracağı analizini “görünmez el” ifadesi ile kavramsallaştırır (Köymen, 2007: 25). Başka bir ifadeyle, kendi iyiliğine çalışırken genel olarak toplumu da yararlandıran bireylerin eylemlerinin sonucunda ‘kendiliğinden düzen’ ortaya çıkacaktır.

Hume’un ve Smith’in düşünsel geleneğini takip ettiği belirtilen Hayek’in, liberalizmin “kendiliğinden düzen” ilkesine ilişkin değerlendirmelerinde; sosyal sorunlarla mücadelenin kendiliğinden oluşan kurumların ve özellikle de piyasanın işleyişine bir müdahale ile yürütülmesinin eleştirildiği vurgulanır. Hayek’te insan aklının sınırlılığı, insan bilgisinin öznelliği ve toplumsal yaşamın karmaşıklığı anlayışını karşılayan bilgi teorisi, tüm görüşlerinin temelini oluşturan bir çerçeve olarak bildirilmektedir. Bu bakımdan piyasanın kendiliğinden dengeye ulaşmasına en büyük engel olarak yarışmacı parti demokrasisi ve baskı grupları etkeni ile ekonomik yaşamın ve kararların giderek politik bir nitelik kazanmasına yol açan -liberallerin konjonktürel bir biçimde belirli noktalarda savundukları- “çoğulcu demokrasi” görülmektedir. Çünkü politik partiler, çıkar gruplarını temsil eden ve devletten özel ayrıcalıklar elde etmeye çalışan örgütler şeklinde nitelenmektedir. Bu durum, kendiliğinden denge kurabilen piyasanın niteliğini bozan bir özellik taşımaktadır. Dolayısıyla Hayek’in, çoğunluğu oluştursalar bile, yarışmacı demokrasilerde çıkar gruplarının ve partilerin oluşturduğu koalisyonların, yürütmekte oldukları politikalar ve çıkarlar açısından kamu yararını yansıtmadıkları düşüncesine yer verilebilmektedir (Sallan Gül, 2004: 53).

Üçüncü olarak Immanuel Kant (1724-1804), faydacılığın etkisinin dışında kalan liberallerin bazı noktalarda referans aldıkları bir düşünürdür. Özellikle kişisel özerklik ve kişilerin ahlaki değeri bakımından eşitliği kavramları, evrenselci adalet anlayışı çerçevesinde

liberalizm öğretisinde yer edinir. Ayrıca Kant, liberalizmin akılcı temellerinin kaynakları arasında yer edinmektedir (Erdoğan, 2005: 25).

Kant'ın ve diğer aydınlanma düşünürlerinin öne çıkarmaya çalıştıkları rasyonel bireysel edimler, ilerlemeyi ve değişimi meşrulaştırıcı bir rol oynamaktadır. Böylelikle tarihsel dönüm noktası Fransız Devrimi, siyasi - toplumsal açılımlarla 'değişimi' doğal ve arzulanan bir fenomen haline getirmiştir. Egemenliğin kraldan halka devri - ki en büyük değişim - modern dünyanın vazgeçilmez ortak kabulü olmuştur. Halk egemenliği ile 'tebaa' anlayışının ve kavramının yerini, genel oy hakkını elinde bulunduran 'yurttaş' kavramı almıştır.

Liberalizm, beslendiği felsefi temellerle ortaya koyduğu "otorite, iktidar biçimleri karşısında bireyin mülkiyet hakkı, ifade özgürlüğü, serbest piyasa koşullarında ortak faydaya katkı, yönetime katılım" savları doğrultusunda birtakım açılımlar getirirken; aynı zamanda, ciddi çelişki alanları yarattığı yönünde tartışılmaktadır. Tartışmalar, hukuksal bağlama dayanmakta olan vatandaş ve devlet ilişkisi üzerinden yürütülmektedir. Bu yapılırken, temel üretim tarzı olarak kapitalizmin, söz konusu ilişkinin tesisinde, hegemonyasını sağlamaya dönük düzenlemeleri ön plana çıkarılmaktadır.

Kapitalist sistem, varlığının sürekliliği bakımından gereksinim duyduğu sermaye birikimi için uygun koşulların sağlanmasında temel sorunu sınıf pratikleri düzleminde yaşamaktadır. Buna göre sermayeler arasındaki rekabet, burjuva sınıfının birliğini tehdit ettiğinden, egemen sınıfın birleştirilmesi/örgütlenmesi ve bağımlı sınıfın çözülmesi temel sorun şeklinde tanımlanmaktadır. Bu noktada, sorunun çözümünde egemen sınıf ya da iktidar bloğunun halk sınıfları üzerindeki entelektüel ve ahlaki liderliğini karşılayan "ideolojik hegemonya" ve de devlet biçimleri izlenen yollar olarak bildirilmektedir. Hegemonyanın oluşmasında egemen blokun, bağımlı sınıfların (köylülük, kentsel küçük burjuvazi ve işçi sınıfının belirli kesimleri gibi), toplumsal kategorilerin (ordu, memurlar ve aydınlar gibi) ve önemli toplumsal güçlerin (etnik azınlıklar, dinsel hareketler ve sermaye ile emek arasındaki

sınıf mücadelesine etki edebilecek benzer gruplar gibi) desteğini sağlaması zorunludur. Bu destek, “halkın” belirli çıkar ve özelemlerinin egemen ideoloji tarafından içerilmesine dayandırılır. Çünkü iktidar bloğunun hegemonyasını sürdürme yetisi “popüler-demokratik” mücadeleleri, devrimci bir hareketi pekiştirmek yerine, egemen sınıf ve fraksiyonların iktidarını sürdüren bir ideolojiye ekleme başarısına bağlanmaktadır (Jessop, 2005: 63). Ekleme işlevi görmesi itibarı ile liberalizmin bir unsuru olan ve kuramsal kökeni Weber’e bağlanan çoğulcu kuramı, bu bağlamda ele almak anlamlı bulunmaktadır.

Çoğulcu kuram, çağdaş sanayi toplumunun çeşitli değişkenlere bağlı toplumsal grup ve kuruluşlardan meydana geldiği savından hareket etmektedir. Bu grup ve kuruluşlar çıkarlarını maksimize etmek uğraşı vermektedir ve bir toplumun demokratikliğinin ölçütü de bu uğraşın özgürlük içinde yürütülmesidir. Dolayısıyla çoğulcu kuram, devletin toplumda egemen bir blok tarafından denetlendiği görüşünü yadsımaktadır. Demokrasi gereği hiçbir grup ya da kuruluş devleti sürekli kontrol edememekte; yalnız çıkar ittifakları içinde siyasi örgütler seçim kazanarak iktidarı ele geçirmektedir. Bu açıdan bir birey, çoğulcu toplum kuramına göre birden fazla kolektivitinin üyesi olabilmektedir. Bu durumda ise bireyin tutum ve davranışları için birden fazla ve çoğunlukla birbirine karşıt referans çerçevesi mevcut olabilmektedir. Böylelikle hem “doğru-yanlış” hem de “iyi-kötü” seçmesini yapabilecek bütünleşmiş bir ideolojik mekanizmadan söz edilememektedir (Şaylan, 2003: 109). Burada dikkati çeken nokta, liberallerin çoğulcu kurama ilişkin yaklaşımlarının tam bir tezatlık içinde bulunmasıdır. Nitekim daha önce yer verilen liberal düşünürlerden Hayek’in yaklaşımında çoğulcu kuram, çıkar gruplarının, siyasi partiler aracılığıyla devletten birtakım ayrıcalıklar sağlamasının yolu olarak tartışılmıştı. Geline süreçte kapitalist dünyanın sınıf perspektifli tablosuna bakıldığında, gerek sınıfsal pratiklerin ulaştığı nokta gerekse de sınıflar arasındaki verili sınırların muğlâklığı olgusunun, ideolojinin işlerliğini, ayrıca açmazlarını yansıttığı söylenebilir. Dolayısıyla, liberallerin bu ve benzeri konularda farklı yaklaşımlar geliştirmeleri, yine kapitalist sistemin konjonktürel yapısıyla ilişkilendirilebilir.

Öte yandan sermayenin birikimi etrafında olası devlet biçimlerini ise devlet ve vatandaş ilişkisine dair zeminde değerlendirmek mümkündür. Bilindiği üzere modern dünyanın yapılanma sürecine, ulus-devlet anlayışının temel argümanları etkili bir çerçeveye zemin oluşturmaktadır. Buna göre toplumun tüm üyelerinin sınıfsal farklarına bakılmaksızın eşit haklarla donanmış siyasi özneler olarak kuruluşu, onların ekonomik özneler olarak formel eşitliklerini tamamlamakta, bununla birlikte atomlaşmalarını ve bireyselleşmelerini teşvik ederek siyasi yönetimdeki esaslı eşitsizlikleri örtebilmektedir. Bu anlamda değişim ilişkileriyle beslenen meta fetişizminin, liberal siyasi ve yasal kurumlarda yansımaları bulunduğu belirtilmektedir. Başka bir açıdan, ulus-devletin ortaya çıkması sadece “ideal kolektif kapitalist”e duyulan ihtiyaçla sınırlı kalmamakta, bunun yanı sıra sınıfsal aidiyetlerinden bağımsız vatandaşların ortak çıkarlarını içeren ulusal ya da popüler bir çıkarın varlığını da ima etmektedir. Bu durumun, sınıf çatışmalarını uzlaştıracığı ve böylelikle sermayenin egemenliğini kolaylaştıracak tarafsız bir devlete olan inancı pekiştireceği ileri sürülmektedir (Jossep, 2005: 64).

Günümüzde pek çok ülke, egemenliğin belirlendiği yurttaşlık hakları ile toplumsal eşitliğin sağlandığını iddia etmektedir. Ancak bu iddianın, gerçek duruma bakıldığında geçerliliğinin bütünüyle sağlandığı görülmemektedir. Çünkü bir ülkede toplumun tüm kesiminin yurttaşlık haklarına eşit oranda sahip olduğunu söyleyemeyiz. Bu anlamda Wallerstein, yurttaşlık haklarına sahip olan halk kategorisine, kimlerin girdiğine karar verilmesinin bir ‘dışlama’ yarattığını ifade etmektedir. Nitekim halkın istisnaları şeklinde görülen, ülkede sadece ziyaretçi olarak bulunanlar (yabancılar), reşit olmayanlar, akli dengesi bozuk olanlar, kadınlar, etnik azınlık grupları, mülksüzler, suçlu olarak hapsedilenler... İçerme amaçlı olarak ortaya atılan ‘halk’ teriminin hızla bir dışlama kavramı haline geldiğini kanıtlar. Dolayısıyla içerilmiş bulunanlar, yurttaşlık haklarına sahip olabilmenin tanımını dar tutma eğilimi taşıırken; dışlananlar karşıt talepleri için gösteri, isyan bazen de devrim faaliyetlerinde bulunmak zorunda kalır (Wallerstein, 2004: 84). Bu anlamda kapitalist

sistemde, içerilenler ve dışlananlar (sınıflar) arası sömürünün her alanda derinleşmesi çatışmaları şiddetlendirir. Çatışmaların şiddetlenmesi, kapitalist sistemin varlığı için ciddi bir tehlike oluşturur. Böylelikle değişimi ve ilerlemeyi savunan liberaller, sisteme tehlike oluşturan sınıfları etkisiz kılmak için liyakat sahibi olmak koşuluyla siyasi, iktisadi, sosyal kurumlarda rol almaya imkân tanıyan bir çerçeve çizerler. Kapitalist egemenlik sisteminin yapısal özellikleri ve gelişim süreçleri dikkate alındığında, liberal dönüşümlerin sistemin kaçınılmaz krizlerine paralel bir seyir izlediği bilinmektedir. Dolayısıyla kapitalizmin içine düştüğü her krizin, zorunlu bir biçimde liberalizmi, öne sürdüğü savları gözden geçirerek kendini yeniden tanımlama stratejisine taşıdığı söylenebilir. Bu bakımdan liberalizmin temel öğretilerinin yeniden gözden geçirildiği dönüşümleri, kapitalizmin dönemsel krizlerine yer vererek açıklamak gerekmektedir.

Kapitalizm, kendinden önceki toplumsal sistemlerden, üretim modlarından dinamik ve kendini yenileyebilen yapısıyla önemli bir farklılık göstermektedir. Kapitalizmin 300-350 yıllık tarihine bakıldığında, bu yenilenme sürecinin “kriz, krizden çıkış, büyüme, tekrar kriz” türünden devresel gelişme özelliği gösterdiği dile getirilmektedir. Öncü ekonomistlerin de, 50-60 yıllık dönemleri kapsayan bu devresel dönüşüm kuramları üzerinde durdukları bilinmektedir (Şaylan, 2000: 14). Kapitalizmin, dünya ölçeğinde ilk büyük krizi olarak 1870’lerde başlayıp, 1929’da tepe noktasına ulaşan bunalım süreci, ekonomik -dolayısıyla- toplumsal açmazları ortaya çıkarmıştır. Kapitalizm için varlık koşulu olarak öne sürülen sermaye birikimi ve dolaşımı, gelinen süreçte, klasik liberalizmin savunusu -serbest piyasa koşullarında hayat bulacağı düşünülen- “görünmez el” ilkesiyle sağlanamamıştır. Krizin temelinde, serbest piyasa koşullarında yaşanan güç ilişkilerinin sonucu olan ve sermayenin büyümesini, hareketliliğini engelleyen arz ve talep arasındaki dengesizlik yatmaktadır. Bu bakımdan söz konusu krizin, liberal öğretilerin dönüşümünde önemli dönemeçlerden sadece birini oluşturduğu söylenebilir.

Bunalımın, liberal anayasal devletin maddi temellerinde büyük tahribata neden olduğu görülmektedir. “Kara Perşembe” diye de anılan 1929 bunalımı, hukuk devletinin tarihsel akıbetinin, -kişisel hakları resmen güvence altına almayı hedefleyen bir iktidar olarak lanse edilen- burjuvazinin toplumsal hegemonyası temsilinde sonunu ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle bu, devletle pazarın ayrılması yönündeki mitin “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” in sonunu karşılamaktadır. Böylelikle 1870’ler sonrasında giderek artan devlet müdahalesine ve üretim tarzının toplumsallaşmasına tanık olunmaktadır. Dönem içinde yeni ve belirleyici olan; işçi sınıfının beliren varlığının ve onun devlet iktidarının uzlaşımı sağladığı sistem içinde temsil ettiği kaçınılmaz antagonizmanın tanınmasıdır. Bu tanınmanın ardından antagonizmayı; kutuplarından birinin serbest kalmasını, bağımsız yıkıcı eyleme girişmesini engelleyecek biçimde işler hale getirmek gerekmektedir. “İşçi sınıfının siyasal devriminden kaçınmanın tek yolu, sınıflar arası yeni güç ilişkilerini tanımak ve kabullenmekten ve bu arada, emekçi sınıfı, onun kesintisiz iktidar mücadelesini ‘yücelterek’ sistem bünyesinde dinamik bir ögeye dönüştürecek genel bir mekanizma çerçevesinde davranmaya itmekten geçiyordu” (Hardt ve Negri, 2007: 49-50). Tespit edilen problemin çözümü ise, klasik iktisat öğretisinin temel varsayımlarını sorgulayan Keynesçi politikalarda bulunmuştur. Böylece politik alanda; sınırlı hükümet, kanun üstünlüğü ve güçler ayrılığı, dinsel hoşgörü ekonomik alanda ise “bırakınız yapsınlar” piyasa mekanizması gibi temel değerlerle “klasik liberalizm” olarak adlandırılan bu dönemin, Keynesçi politikalarla yerini sınırlı hükümet, demokratik katılım, çoğulculuk ve bireylerin geliştirilmesi yönünde devletin pozitif müdahaleciliği gibi değerlerle özetlenen “sosyal liberalizme” bıraktığı görülmektedir.

İngiliz iktisatçı Keynes, 1929 buhranına yönelik değerlendirmelerinden, kapitalist ekonomide krizlerin her zaman olabileceği ve bu krizlerden çıkışın ancak devletin ekonomiye müdahalesiyle sağlanacağı savını çıkarmaktadır. Buna göre devletin, ekonominin dönemsel krizlerini önleyecek bir politikası olmalıdır. Kriz ve işsizlik dönemlerinde devlet, işsizliği azaltmak ve talebi yükseltmek için harcamalarını arttırmalıdır. Bunun için bütçenin açık

vermesi olağan karşılanmalıdır. Enflasyon durumunda da devlet harcamalarını kısarak ve bütçe fazlası vererek genel talebi, dolayısıyla fiyatları düşürücü etkide bulunmalıdır. Yatırımları etkileyen sermayedarların kâr beklentisi de, ancak talebin arttırılarak piyasanın canlandırılmasıyla mümkün olabilmektedir. Bu açıklamalar doğrultusunda, 2. Dünya Savaşı'nın sonundan 1970'lerin ortalarına kadar pek çok ülkede uygulanan Keynesçi politikalarla devlet harcamaları ekonomilerin dinamik gücü olmuştur. Sosyal devlet, refah devleti kavramları ve uygulamaları özellikle Avrupa'da bu dönemde yaygınlık kazanmıştır. Böylelikle devletler yurttaşlarına parasız eğitim, sağlık hizmetleri ve işsizlik sigortası sağlamakla görevli sayılmakta; ayrıca geniş halk kitlelerinin kullandığı demiryolları, enerji gibi alanlarda devletleştirmelere gidilerek, halka ve sanayiye ucuz hizmet politikaları sağlamaktadır (Köymen, 2007: 46-47).

Sosyal devlet anlayışının bu denli yaygınlık kazanmasında, sermayenin dizginsiz büyümesiyle açığa çıkan gelir dağılımı dengesizliği olgusunu giderme zorunluluğunun dünya konjonktürü ile yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Buna göre dönem içinde dünya ekonomik düzenini belirleyen iki ideolojik kampaşma söz konusudur. Bir tarafta serbest piyasa savunusuyla ABD'nin başını çektiği kapitalist blok, buna karşılık diğer tarafta ise merkezi planlama savunusuyla SSCB'nin öncülük yaptığı sosyalist blok bulunmaktadır. İşte sosyal devlet açılımlarını bu noktada, kapitalist yapıda olası sosyal hareketleri açığa çıkarabilecek olan "komünizm tehdidinin" piyasayı sosyalleşme ve insan boyutunu içermeye yönünde zorlamasıyla açıklamak mümkündür.

Ancak bu dönemi sona erdiren gelişmeler, -kapitalist ekonomide krizlerin her zaman olacağı savının gerçeklik kazandığı- 1970'li yıllarda yine dünya çapında bir krizi gündeme taşımıştır. Dolayısıyla, dönemin refah devleti anlayışı etrafında biçimlenen "sosyal liberal" öğretiler de yeniden bir gözden geçirmeye tabi tutularak, "neo-liberalizm" olarak adlandırılan dönemin argümanları geliştirilmiştir.

1970’lerde karşı karşıya kalınan krizin belli başlı etkenleri arasında, Amerikan Doları’nı diğer ulusal paraların değişiminde temel alan ve altına eşit kabul eden Bretton Woods para sisteminin çöküşü, ilk patlak olarak görülmektedir. Amerikan Doları’nın ekonomik gücünün karşısına bu dönemde Avrupa’nın ve Japonya’nın gücü çıkmaktadır. Bu nedenle Amerika’nın dış ödemeler dengesi bozulmuştur. Bununla birlikte 1973-78’de yaşanan petrol şokları ve ardından gelen durgunluk ve de enflasyonun birlikte yaşandığı “stagflasyon” (şişkin durgunluk) denilen olgu krizin dinamikleri arasında sayılmaktadır. Krizin temel nedeni olarak ise, refah devleti olgusu bildirilmektedir. Buna göre refah devleti uygulamasıyla devletin ekonomiye müdahalesinin, piyasa mekanizmasından çok, siyasi eğilimlerin egemen olduğu kumanda ekonomisini ortaya çıkardığı üzerinde durulmaktadır (Şaylan, 2000: 16). Bu yönüyle refah devleti olgusu analiz edilirken, hareket noktası olarak devlet müdahaleciliği talebinin sosyolojik kökenleri üzerinde durulabilir. Ancak böylelikle, refah devleti anlayışının bunalımı doğrultusunda gelen “neo-liberalizm” dönüşümünün dinamikleri kavranabilir.

Keynesçi açılımlarla devletin, kapitalist sistemin işlerliği noktasında bir araç olarak tanımlandığı göz önünde bulundurulursa, bireyciliğin yayılması olgusundan bağımsız düşünülmemesi gerekmektedir. Yani, liberal birey ve idari devletin el ele yürüdüğü söylenebilir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, çelişkili görünen toplumsal kiteselleştirme olgusu ile toplumsal bölünme eğiliminin, aslında birbirlerini tamamlayıcı gelişmeler olarak yan yana var olmasıdır. Refah devleti anlayışının sonucu olan bu toplumsal düzlemde, ihtiyaçların giderilmesi için iki seçenek söz konusudur: Pazar ya da devlet. İhtiyaçların giderilmesinde, ya temel gelirlerin dağıtımını yapısından ya da pazarın işlevsizliğinden kaynaklanan pazar sınırları, toplumsal alanda devlet müdahalesini gerekli kılan mekanik bir pekiştirme işlevini yerine getirmektedir. İşte refah devletinin bunalımını da, ihtiyaçların giderilmesindeki bu kısıtlı seçeneğin yol açtığı toplumsal maliyet karşılamaktadır. Buna göre hizmetler ve toplumsal korumanın gelişme biçimi, ayrıca devlet tarafından korunma altına alınan dayanışma biçimleri artık toplumsal bölünmenin önüne

geçememektedir. Bu anlamda, devletin kendisinin toplumun yeniden kuruluşunda işlevsel bir yol olacağı kuşkuyla karşılanmaktadır. “Devlet, devlet müdahalesini azaltmak için kullanılamaz” (Rosanvallon, 1993: 225). Toplumun en üst örgütlenme kurumu olarak devlet, tanımlandığı işlevsellikte; kapitalist sistemin bunalımına bir noktaya kadar çözüm üretirken, aynı zamanda sistemle bütünleşmesi ölçüsünde bunalımın nedeni de olabilmektedir. Bu açıdan refah devleti söylemi, paradoksal bir zemin olarak okunabilmektedir.

Sosyal devlet uygulamalarının etkin kılındığı dönemde iktidara gelen siyasi parti yöneticileri, kaynakların yeniden dağıtımını noktasında karar merci konumundadırlar. Bu açıdan demokrasinin gelişmesiyle, kumanda ekonomisinin alanı genişlemeye, pazarın alanı daralmaya başlar. İnsanlar, daha eşitlikçi ve adil bir toplum için taleplerde bulununca ve bunları devlete yansıtınca, kumanda ekonomisinin alanı refah devleti harcamalarıyla büyümektedir. Bu durum, sermaye birikiminin sıkıntıya uğraması ve kârların düşmesi sonucunu getirdiğinden, yeniden evrensel bir krizle karşılaşıldı. Krizin politik sonuçlarından en önemlisi, rakip sistemin yani Sovyetler Birliği'nin çöküşü olarak görülmektedir. Krizden çıkış da yine yeniden yapılanma ile mümkün oldu. Yeni dünya düzeni olarak nitelendirilen bu yapılanmada, sermayenin uluslar arası hareketliliğinin alabildiğine genişlediği düzenlemeler küreselleşme adıyla öne çıkmaktadır. Dönemin temel özellikleri; kumanda ekonomisinin etkinliğinin daraltılması ve refah devletinin tasfiye edilmesi, piyasa mekanizmasının hâkim kılınması şeklinde sıralanabilir. Nitekim özelleştirme, pazarın bütünüyle egemen hale gelmesi, deregülasyon denen devletin ekonomik işleyişinin ve kurallar koymasının ortadan kalkması gibi gelişmeler bunu kanıtlamaktadır (Şaylan, 2000: 17-18). Neo-liberalizm olarak adlandırılan bu dönemin temel değerleri özetlendiğinde; klasik liberal öğretilere bağlı kalınmakla birlikte negatif birey haklarını temel alan, kendi kendine dengeyi bulan rekabetçi serbest piyasa ile bunlara müdahale etmeyen, sadece koruyan sınırlı “bekçi” devlet çıkarımlarının adil bir toplumsal, ekonomik ve politik sistemin gerekleri şeklinde öne sürüldüğü görülmektedir. Nihayetinde sosyal devletin çok küçüldüğü ya da yok olduğu, özel

girişimin dünya ekonomisiyle rekabet koşullarında bütünleştiği bir küresel ekonomik düzen yaratmak amacını taşıdığı ifade edilen bu öğretilerin öngördüğü tablo, Kazgan tarafından şöyle açıklanmaktadır:

İthalat-ihracat dış ticareti koruma politikalarının etkisinden arındırılacak, fiyat sübvansiyonları kalkacak, paraların konvertibilitesi sağlanacak; devlet tekelleri kaldırılacak, kamu teşebbüsleri özelleştirilecek; mallar gibi hizmetlerin ve sermayenin dolaşımındaki kamu müdahaleleri de kaldırılacak; dolaysız yatırımlar, portfolyo yatırımları ve kısa vadeli sermaye hareketleri denetimden arındırılacak ve mali piyasalar bütünleşecek. Böylece dünya ekonomisi, katılanları özel girişimler olan, piyasalarına rekabet koşullarının egemen olduğu ve dürtüsünün kâr olduğu bir alana dönüşecek. Devletlerin bürokratik müdahaleleri ortadan kalkacağı için, özel girişimler kendi rekabet güçlerine göre kazanacak ya da kaybedecek; rekabet koşulları verimliliği ve kârlılığı artıracak (Kazgan, 1997: 71).

Her ne kadar neo-liberal öğretilerle, refah devleti politikaları eleştirilse de bu politikaları açığa çıkararak etkenlerin, günümüzde varlığını daha da yoğun bir şekilde devam ettiriyor olmasından söz konusu politikaların meşruiyet kazanmış pek çok uygulamaları, yapılandırılan bir toplumsal alan söylemiyle yeniden kurgulanmaktadır. Bu anlamda neo-liberal dönemde kurgulanan sivil toplum açılımları, kapitalist sistemin ortaya çıkardığı sorunların içselleştirilerek olası krizin hem sebebi hem de çözümü haline getirildiği paradoksal bir zemini yansıtmaktadır. Böylece neo-liberalizmin eğitim, sağlık, barınma ve diğer kamusal hizmetleri sosyal güvenlik bağlamının dışında piyasa, girişimcilik, gönüllülük kavramlarıyla yeniden tanımlayarak sisteme işlevsellik kazandıracak politikaları geliştirdiği söylenebilir.

Nitekim neo-liberal dönüşümlerle kurgulanan sivil toplum kuruluşlarından biri üzerine yapılmış alan araştırmasının bulguları devlet, toplum ve piyasa ilişkilerinin girift bir yapıyı yansıttığı yönünde değerlendirilmektedir (Can, 2007). Buna göre devletin zayıflığının doğal bir süreç olarak tasvirine ve özel sektörün de “sosyal sorumluluk” anlayışına vurgu yapılarak sivil toplum ve kuruluşları ile işbirliği içinde kurgulanmasına dikkat çekilmektedir. Bu kurgulayışla; özel sektörün, “çıkar” temelli bir yapı olduğu söylemine karşı “sorumluluk” ve “gönüllülük” gibi neo-liberal dönemin popüler iki kavramı etrafında yeniden tanımlandığı

belirtilmektedir. Böylelikle, eşitsizliğin giderek derinleştiği neo-liberal dönemde, güçlü bir meşruiyet arayışına vurgu yapılmaktadır. Devletin, “küçültülmesine” paralel bir şekilde güven kaybı yaşamasıyla, özel sektör kendisini tıpkı “devlet” gibi halkını düşünen, koruyan ve sorunlarını gideren bir aktör olarak tanımlayabilmektedir. Öyle ki, büyük şirketlerce yoksullara yönelik projeler desteklenerek “vahşi kapitalizm” söylemi ile bağlantının zayıflatılması ve “sorumlu” bir kamusal alan öznesi rolünün sergilenmesi şeklinde itibar ve güç korumaya dönük çabalar öne çıkarılmaktadır. Devletin geri çekilişinin sosyal alanda yarattığı boşluk ve krizlere çözüm üretme noktasında; gönüllü kuruluşlar, özel sektör, akademik çevre, hatta dinsel ve etnik cemaatler, illegal oluşumlar (mafya vb.) pek çok insanın bir araya geldiği platformlar olarak meydana gelmektedir. Devlet, piyasa ve yurttaşlar üçgeninde kurulan bu yapı ve örgütlenmeler sosyal alanda önemli bir konuma sahip bulunmaktadır. Pek çok açıdan anlaşmazlık ve çatışma barındırdığı bildirilen bu üçgen, hali hazırda siyasal zeminin meşru öznelliklerinin üretildiği bir yapı olarak yorumlanmaktadır (Can, 2007: 104-105). Dolayısıyla neo-liberal politikaların hayata geçirildiği yeni dönem koşullarının, çok daha karmaşık ve eklektik bir alanın yapılandırılması zorunluluğunu şart koştuğu söylenebilir.

Yapılan değerlendirmelerin, sonuç olarak kapitalizm ile liberalizm arasında paralel bir gelişimi ve dönüşümü yansıttığı kabul edilmektedir. Sermayenin birikimi ve dolaşımı ölçüsünde varlık bulacağı, yaygınlık kazanacağı öngörülen kapitalist sistemin süreç içerisinde yaşamış ve yaşamakta olduğu bunalımları, her defasında hareket alanını genişleten yeniden yapılanma yoluna giderek atlattığı söylenebilir. İşte bu noktada, kapitalizmin ideolojik savunma kalkanı olarak kabul edilen liberal öğretilerin son derece işlevsel bir rol üstlendikleri ve bunalımlara paralel bir biçimde uyarlandıkları görülmektedir. Böylelikle liberal öğretilerin de sisteme meşruiyet sağlayacak birtakım dönemsel dönüşümler sergilediği durumuyla karşılaşılmaktadır. Burada dikkat çeken husus, liberal öğretinin geçirdiği dönüşümlerin konjonktürel olmasıyla birlikte, belirli noktalarda (piyasa, devlet idaresi, toplumsal alan gibi)

süreklilikler taşıyor olmasıdır. Örneğin klasik, sosyal ve neo (yeni) liberal açılımların her üçünde de, piyasa ve siyasi idare etrafında sermayenin birikimine-dolaşımına yönelik çözüm amacını içeren yapılanmaları bulmak mümkündür. Bunun için sermaye çevreleri karşısında, devlet kuruluşunun sergileyeceği tutum son derece önemli bulunmaktadır. Ayrıca dönüşüm süreçlerinin her birinin etkin kılınmasında ekonomik, sosyal ve politik boyutlarıyla yaygınlık kazanmış sistemin tüm kanallarının (medya, basın, ordu) belirleyici bir biçimde kullanılması durumu da bu doğrultuda değerlendirilebilir.

I.1.3. Sınırlı Devlet Döngüsü

Liberalizm, insanlığın siyasi, sosyal ve ekonomik gelişimine öncülük etmiş bir ideoloji olmasına rağmen, toplumsal-siyasal pratikte karşı karşıya kaldığı çelişki alanları nedeniyle yoğun eleştirilere uğramıştır. Yapılan eleştirilere karşılık liberaller, tarihin hiçbir döneminde liberal ilkelerin saf bir biçimde uygulamaya aktarılamadığına yönelik savunma içerikli değerlendirmelerde bulunmaktadır. Marksist yaklaşımda bir “iktisat ideolojisi” olarak görülen liberalizme yöneltilen eleştirilerin, daha çok liberalizmin ekonomik açılımlarına getirildiği görülmektedir. Bu anlamda eleştirilerin hareket noktasını, söz konusu açılımlardan bağımsız düşünülemez olan liberalizmin dünya gerçekliğine uymayan felsefi temelleri ve ‘devlet’le ilgili görüşlerinin devlet örgütünü kavramada yarattığı belirsizlik oluşturmaktadır.

Devlet örgütlenmesine ilişkin yapılan tartışmaların, devletin kapsama veya etkinlik alanını belirleyecek sınırlar üzerinden yürütüldüğü görülmektedir. Aydınlanma döneminden günümüze yoğunlaşan ya da dallanıp budaklanan tartışmalarda, çeşitli düşünsel akımlar ve düşünürler tarafından ileri sürülmüş pek çok sav yer edinmektedir. Öne sürülen bu savları, genel olarak -devletin denetleyici ya da düzenleyici gücüne endeksli- siyasi ve de ekonomik temelli yürütülen toplum ile devlet ilişkisi tartışmaları etrafında değerlendirmek mümkündür.

Siyasal bir kurum olarak devletin kapsama alanı, düzenlemelerin veya denetimin var olduğu insan yaşamının herhangi bir yönünü içermekle birlikte, tarihsel koşullara bağlı bir biçimde önemli değişiklikler gösterebilmektedir. Bu açıdan devletin etkinlik alanına yönelik

iki kuramsal yol üzerinde durulmaktadır. Bunlardan ilkinde; siyasal eylemin yapısında var olan kesinlikleri karşılayan, topluluk içinde yasa ve düzenin sağlanması, ayrıca topluluğa ait sınırların dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı korunması gibi durumlar söz konusudur. Ancak bununla da sınırlanmamaktadır. Siyasal iktidarın meşru sınırları, toplumsal yaşamla ve bireylerin doğal haklarıyla ilgili belirlenen hak ve yetkilere saygı gösterme, bunları güvence altına alma ilkesine dayandırılmaktadır. Yanı sıra, aynı kuramsal çerçevenin uzantısı kabul edilebilecek başka bir değerlendirmede ise devletin etkinlik alanı iktisadi boyutta ele alınmaktadır. Buna göre devlet kolektif malların teminiyle bilhassa ilgilenmeli, diğer tüm üretim ve dağıtımını piyasaya bırakmalıdır. Çünkü piyasa, doğal olarak toplum kaynaklarının en etkili bir biçimde kullanımını -topluluğun da refahını artırarak- sağlayacak yapıdadır. Burada sıralanan siyasal iktidarın etkinlik amaçlarının dışına çıkıldığında ise ikinci yolun, devletin kapsama alanını güç ve meşruiyet zemininde ele alan değerlendirmelere yöneldiği görülmektedir. Devletin kendine özgü aracı olarak zor kullanımının meşruiyet düzeyi kapsama alanını belirlemektedir. Bunun için zor kullanımında mümkün olduğu kadar genel kurallar izlenmeli, kim tarafından, hangi koşullarda ve derecede kullanılacağı iyi saptanmalıdır. Böylelikle kuvvetin etkisi sınırlandırılarak kişisel tercih ve çıkarlar yönündeki aşırı kuvvet kullanma eğilimi engellenirken, toplumun büyük kısmının benimsediği bir kuvvet kullanımı varlık bulacaktır. Dolayısıyla devletin güç kullanımında meşru bir zemini taşıması, olağan siyasal işleyiş ile çıplak kuvvetin birbirinden ayrı tutulmasını gerektirmektedir (Poggi, 2007: 20-21). Gerek düzenleyici bir unsur olarak hukuki, idari ve iktisadi etkinlikleri gerekse denetleyici bir güç olarak zor kullanma meşruiyeti açısından olsun, devlet olgusu, toplumun çeşitli kesimleri arasındaki olası çelişkiler karşısında alacağı tavırla etkinlik alanını belirlemektedir. Bu bakımdan devletin etkinlik sınırlarıyla ilgili yapılan tanımlamalarda, sivil toplum alanı tartışmaları temel referans haline gelmektedir.

Günümüzde devlet örgütlenmesi alanının karşısında ve dışında tanımlanma eğiliminin yaygın olduğu sivil toplum alanı tartışmaları, eski Avrupa geleneğini karşılayan Antikiteye

kadar götürülebilmektedir. Eski Avrupa geleneğinde sivil toplum ve devletin birbirlerinin yerine kullanılan terimler olduğu bildirilmektedir. Bir sivil toplumun üyesi olmanın, bir yurttaş -devletin bir üyesi- olmayı ve onun yasalarına uygun davranma yükümlülüğü altında bulunmayı ifade ettiği bilinmektedir. Bu geleneksel anlayış on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren yerini, sivil toplum ve devlet ayırımına dayanan anlayışa bırakmaktadır. Bu bağlamda anlayışın süreç içerisinde coğrafi ve ulusal farklılıklara koşut olarak karmaşıklıklar arz etmesi, devlet-sivil toplum ayırımının kökeni, gelişimi ve bölgesel anlamı hakkında genellemelerde bulunmayı zorlaştırmaktadır. Ancak gelinen süreçte, düzenleyici devlet iktidarının yeni biçimlerinin sivil toplumu yavaş yavaş boğacağı kanaatinin yaygınlaştığı görülmektedir. Bu nedenle de çoğulcu, kendi kendini örgütleyen, devletten bağımsız bir sivil toplumu korumanın ve yenilemenin önemi vurgulanmaktadır (Keane, 1993: 53).

Geleneksel anlayışın terk edilmesiyle, gerçekleşen devlet ve sivil toplum ayırımının İngiltere, Fransa ve Almanya'daki gelişimi açısından aldığı biçimleri değerlendiren Keane, günümüze doğru bağlanan dört aşama üzerinde durmuş olmaktadır. Söz konusu aşamaların çözümlenmelerini de liberal anlayışın dönüşüm süreçleri bağlamında kavramak, araştırmanın probleminin tartışılabilmesi bakımından önem arz etmektedir. İlk aşama, geleneksel sivil toplum kavramının kırılma noktasını içermektedir. İkinci aşama, sivil toplum içindeki "kesimlerin" kendilerini devlet müdahalesine karşı korumalarının meşruiyet kazandığı anlayışın yaygınlaşmasını ifade etmektedir. Üçüncü aşamada bu ayırım korunmakla birlikte, özgür bağımsız sivil topluma olan güven, yerini egemen devlet etkinliğine bırakmıştır. Keynesçi politikaları ifade eden bu aşamada, sivil toplumun öngördüğü özgürlük, çatışmaların kaynağı görülmüş ve çatışmaları sona erdirecek en üst örgütlenme olarak devletin müdahalesi yaygınlaşmıştır. Son aşama ise Keynesçi uygulamaların doğurduğu refah devleti anlayışının eleştirisi üzerinden üçüncü aşamaya tepki biçiminde, devlet müdahalesinin sivil toplumu boğacağı düşüncesiyle bugüne uzanmaktadır (1993). Bu noktada son aşamayla kapsamlı bir

bağ kurabilme adına, devlet müdahalesini öngören anlayışın hangi talepler üzerine inşa edildiği sorusu önemli bulunmaktadır. Bu soruya şu ifadelerle cevap vermek mümkündür:

Refah devleti bir kesişme noktasında ortaya çıktı: Zayıf düşen, kendi kurtuluşunun koşullarını kendi başına ve siyasal yardım olmaksızın yaratmaktan aciz kapitalist ekonominin baskıları; kendini ekonomik dalgalanmalar karşısında tek başına ve siyasal yardım olmaksızın korumaktan aciz, örgütlenmiş emeğin baskıları; en insafsız ve en az katlanılabilir belirtilerini dindirerek sosyal eşitsizlik ilkesini tekrar yerleştirmeye ve korumaya dair şiddetli güdü; bu ilkenin yeniden üretimine katılmayı başaramayanları marjinalleştirerek eşitsizliğin kabulünü teşvik etme arzusu ve siyasal denetimden yoksun bir ekonominin kemirici tesirlerini geçiştirmede devletin üyelerine yardım etmesine duyulan acil ihtiyaç (Bauman, 1999: 69).

Dolayısıyla söz konusu süreçler dikkate alındığında, sivil toplum-devlet ilişkisinin ilkesel ve siyasal yanları arasında organik bir bağın olduğu söylenebilir. Bu anlamda sivil toplum devletten bağımsız “gerekli” bir varlık olarak “iyi”; ancak çatışmaların kaynağı olarak görüldüğünde ise “gereksiz” bir varlık olarak “kötü” algılanmaktadır. Bu nedenle sivil toplum kavramının analitik olarak kullanımının pratik sonuçları, öncelikle kavramın ilkesel ve siyasal boyutları arasındaki diyalektiğe bağlanmaktadır. Öte yandan sivil toplum düşüncesinin gelişimi de, İskoç Aydınlanması’nın toplum içindeki karşıtlıklar arasında bir senteze ulaşma çabasına bağlanır. Bu çabanın üzerinde yürütüldüğü karşıtlıklar; toplum – birey, kamu – özel, özgecilik – bencillik, duygu – akıl olarak bildirilmektedir (Sarıbay, 1994: 96). Nihayetinde sivil toplum ve devlet arasında demokrasi öğelerini içeren ilişkinin bu karşıtlıklar ekseninde inşa edildiği söylenebilir.

Analitik çerçevede sivil toplum ve devlet ayrımının en yoğun gündeme taşıdığı dönem, refah devleti uygulamalarının sonuçları itibarı ile kapitalist sistem içerisinde tartışıldığı 1970 dünya ekonomik krizi sonrasına denk düşmektedir. Keynesçi politikalarla devletin hızla büyümesinin mali yükü arttırdığı, kamu finansmanı açıklarına yol açtığı ve belirli politika alanlarında -sağlık, eğitim, çevrenin korunması gibi- seçici ve “keyfi” kısıntılara gidilmesi yönünde baskıları doğurduğu üzerinde durulmaktadır. Bununla birlikte refah devleti uygulamalarının, belirlenen amaçları gerçekleştirme noktasında çeşitli bürokratik yapıları genişlettiği ve beraberinde bu yapılar arasında çatışmaları olası kıldığı görülmektedir.

Böyle olunca, hükümetler, kimi politikaları (örneğin savunma) kayırarak ve stratejik bakımdan daha az önem taşıdığı düşünülen kimilerini de geri plana atarak politikalarını “rasyonelleştirmeleri” yönünde *iç baskı* ile karşılaşmaktadır. Bu durum ise çeşitli devlet organlarının, sivil toplumun en iyi örgütlenmiş çıkarları arasındaki etkileşimde dolaylı rol üstlenmesinin, ayrıca bunların toplumsal iktidar gruplarından “özel çıkar hükümetleri”ne dönüşmesinin yolunu açmaktadır. Dolayısıyla en ayrıcalıklı toplumsal grupların (finans ve bankacılık çevreleri, sınaî şirketler, meslek kuruluşları ve bazı sendikalar) devlet olanaklarından daha kolay yararlanabildikleri bir korporatist (işlevsel) temsil biçimini var eden bu durum, toplumsal ve siyasal istikrar getirmemektedir. Hem devletin hem de devlet dışındaki tarafların *etkin* rızasına bağlı olan korporatist pazarlık, tersine, devleti güçlü toplumsal grupların veto haklarına ve direnişlerine karşı çok daha bağımlı ve korunmasız bırakmaktadır (Keane, 1994: 25). İşte devletin etkinlik alanının daraltılmasına ilişkin söylemin, meşruiyet kazanmasına imkân sağlayan genel tablo böylelikle çizilmektedir.

Kapitalist piyasa koşullarının, ister devlet müdahalesinin arttırıldığı isterse geriletildiği dönemlerde olsun, nihayetinde toplumun çeşitli kesimleri arasındaki orantısız güç ilişkilerini her düzlemde koruduğu ve yapılandığı görülebilir. Bu nedenle problemi, salt devlet eyleminin sınırları -demokrasi vurgusu altında özgür sivil topluma bağlanan- ekseninde okumak yanıltıcı bulunmaktadır. Çünkü 19. yüzyıl ortaları ile 20. yüzyıl sonlarındaki kapitalist dünya siyaseti, devlet müdahalesini, bireyin piyasa karşısında korunmasız kılındığı, emeğinin kontrol altına alındığı, olası talihsizliklerden “rasyonel” davranış düzeyi ile kendisinin sorumlu bulunduğu hukuki, siyasi ve de ahlaki düzenlemeler doğrultusunda değerlendirmektedir.

Nitekim 19. yüzyıl İngiltere’sinin Viktorya Dönemi politikalarında, kamusal toprakları özel mülkiyete dönüştürmek için laissez-faire ekonomisinin kaçınılmaz önkoşulu olarak görülen son derece kapsamlı devlet müdahalesine tanık olunmaktadır. Buna göre kırsal piyasa ekonomisinde mülkiyetin ağırlığının küçük çiftçilerden alınıp, büyük toprak sahiplerine

kaydırılmasını anlatan “Toprak Çevirme Hareketi” devlet baskısı ile sağlanmaktadır. 1834 tarihli “Yoksullar Yasası” ile de piyasa tarafından belirlenen en düşük ücretten daha düşük olan geçim düzeyi saptanmakta; güvenlikten yoksun ve olumsuzluklara karşı korunmada birey bir başına bırakılmakta; insanlar piyasanın belirlediği koşullarda ücret ne olursa olsun çalışmaya zorlanmaktadır. Ayrıca 1846’da korumacı “Tahıl Kanunu” parlamento kararıyla kaldırılarak da serbest piyasa koşullarının rolü arttırılmaktadır. Bunlarla bireylerin, sorumluluğu topluluklarla paylaşmak yerine, yalnızca kendi refahlarından sorumlu oldukları bir laissez-faire rejimi yapılandırılmaktadır (Gray, 1999: 18). İngiltere’de olduğu üzere, gelen süreçte diğer kapitalist Avrupa ülkelerinde ve uluslar arası mali kurumlar tarafından yapısal düzenlemelere zorlanan Arjantin, Meksika, Türkiye gibi ülkelerde de devlet eliyle serbest piyasa koşullu politikalar hâkim kılınmaktadır. Dolayısıyla sivil toplum ve devlet ilişkisini bu yönelimlerden bağımsız düşünmek yerinde bir açıklamayı güçleştirebilir.

Genel çerçeveye sivil toplum ile devlet ilişkisi üzerine yapılan tahlillerin; özgür, çoğulcu, katılımcı bir toplumun ancak etki alanı sınırlandırılmış bir devletle sağlanacağı kanaatinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu kanaatin, belirli açılardan sorgulanmayı gerektirecek söylemsel ve eylemsel zemini içermesi, sınırlı devlet olgusunu tartışmaya açmaktadır. Özellikle sivil toplum söylemiyle “özel” yaşam alanı içinde, piyasa merkezli tanımlanmış olan girişimci ve fayda yönelimli (rasyonel) bireyler arasındaki maddi etkileşimin -kapitalist yapıdaki meta üretiminin ve mübadelesinin- devletin kapsama alanıyla ilgili yasal düzenlemeleri belirlemesi tartışmanın temelini oluşturmaktadır. Böylelikle devlet ve sivil toplum arasındaki ilişki, toplum kesimlerinin egemen iktidar olma mücadelesi üzerinden okunabilmektedir. Liberal ideoloji için son derece önemli olan sivil toplum söylemi doğrultusunda devlet, belirli noktalarda hesaba katılırken; bağımsız ve özgürlükçü toplum gereklerinin, hangi açılımlar ekseninde değerlendirileceğine ilişkin girift ve değişken bir tablo sergilenmektedir.

Bilindiği üzere liberalizm, devlet kurumunu, serbest piyasa kurallarının hüküm süreceği bir toplumsal düzende; işlevlerini güvenlik ve adalet gibi belirli alanlarda sürdürmesi gereken bir güç olarak tanımlamaktadır. Buna göre devlet, ekonomik etkinlikler açısından toplumsal yapının “kendiliğinden” bir düzene kavuşturulacağı özgür piyasa ilkelerine müdahale etmemelidir. Ancak böylelikle, baskı unsuru olabilecek devlet kurumunun karşısında özgür, katılımcı ve çoğulcu bir toplumun hayat bulacağı iddia edilmektedir. Fakat tarihsel çerçeveden bakıldığında, bu liberal anlayışla işleyen kapitalist sistemin tüm toplumun yararına bir “kendiliğinden düzenin” kurulmasına imkân vermediği, bununla birlikte devleti belirli noktalarda egemenliğinin aracı haline getirdiği görülmektedir.

Nitekim liberal politikaların, devletin toplum üzerindeki müdahalesini azaltacağı yönündeki öğretilerinin geçerliliği sorgulanmaktadır. Günümüzde en liberal toplumlarda dahi devletin siyasi ve ekonomik alanlardaki etkinliği artmış, piyasa ekonomisinin, varlığını devam ettirmek için devletin müdahalesine gereksinimi de bunu kanıtlamıştır. Bunda, liberal yapı içerisinde iktisadi statülerin ortaya çıkardığı farklılıkların güvenli bir ilişki için dış kuruma ihtiyaç duymalarının etkili olduğu dile getirilmektedir (Caniklioğlu, 1996: 47). Bu durumun en çarpıcı ifadelerini, faydacı felsefenin temel toplumsal dayanaklarını sağladığı kabul edilen düşünürlerden Bentham’ın değerlendirmelerinde bulmak mümkündür. Bu anlamda Bentham’ın görüşüyle devlet, tek başına değerlendirildiğinde şeytanla eş anlamlı bir konuma sahiptir. Ancak, başka şeytanlarla başa çıkabilmek için toplumun bu şeytana gereksinimi olduğu belirtilmektedir. Yani toplumda kaosa eğilimli güçler bulunduğu sürece, devlet ve onun düzenleyici, zorlayıcı kanunları son derece gereklidir. Bu açıdan devletin işlevi toplumsal alanla sınırlandırılırken; Bentham da piyasanın kendi kendini düzenleyeceğine olan itibarla devletin ekonomik yaşama müdahaleciliğini kuşkuyla karşılar (akt. Sallan Gül, 2004: 16).

Dolayısıyla liberalizmin, ekonomik bakımdan farklılaşmış güç ilişkilerini açığa çıkaran güvensiz bir zemine sahip olduğu söylenebilir. Bu durum, bireyin ekonomik alandaki

konumuna ilişkin “doğal hal”e dayalı açıklamalarda da kendini göstermektedir. Liberalizmde birey, doğa yasalarının toplumsal yasalara yansıtılmasıyla, ekonomik alanda geniş hareket etme olanağını bulur. Bu da güçlü bireylerin, güçsüz olanlar karşısında, sınırlı olan iktisadi mal ve değerleri kendi çıkarları veya istekleri yönünde maksimize etmesinin önünü açmaktadır. Bu noktada Hobbes’un ‘Tabii Hal’ ile ilgili düşüncelerine yer verilebilir. Hobbes’a göre Tabii Hal’de birey var olamaz, çünkü herkesin her istediğini elde etmeye yönelik çabası, hiçbir bireysel hakkın tanımlanmasına imkân vermez. Yalnızca Pozitif Yasalar’ın olduğu yerde, bireysel haklar var olabilir. Bireysel haklar ancak, insanın tabii güç ve yeteneklerinden vazgeçip, Pozitif Yasalar’ın belirleyiciliğini kabul etmesiyle sağlanabilir. “Tabii Hal’de malik olunamaz, çünkü güçle elde edilen şey, bir karşı güçle elden çıkabilir.” (akt. B. Akal, 1995: 113). Hobbes bu yaklaşımıyla, bireysel hakların var olacağı bir toplumsal düzen için siyasi otoriteye yani devlete atıfta bulunmaktadır. Devlet eyleminin sınırlarına ilişkin pek çok yaklaşımın, genel anlamda, “devlet” eksenli ve “toplum” eksenli olmak üzere iki noktada yoğunlaştıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Bununla birlikte her iki eğilimin de birbirini tamamlar nitelikte açıklamalar taşıdığı kabul edilmektedir.

Buradan hareketle gerçek ya da kurgusal bir özne olarak değil de kurumsal bir bütünlük olarak görülen devletin, kendi içinde ve dışındaki farklı güçler ve onların farklı siyasal amaçlarına eşit olmayan fırsatlar sunan merkezlerin oluşturduğu bir kapsamı ifade ettiği düşüncelerine yer verilebilir. Bunu, Poulantzas’ın yaklaşımına referansla devlet sisteminin “stratejik seçiciliği” ifadesiyle kavramsallaştıran Jessop, devletin kendine has kaynakları ve güçleri olsa da, belirli yükümlülükleri olması açısından kendi dışında üretilen kaynaklara ihtiyaç duyduğuna, dolayısıyla devletin güçlerinin koşullara bağlı ve ilişkisel olduğuna vurgu yapmaktadır (2005: 96). Bir orta yol oluşturan bu yaklaşımla, “devletin bir toplumsal ilişki” (yani devlet iktidarının değişen güçler dengesinin kurumsal olarak dolayımlanmış tezahürü) olduğunun; böylelikle devlet biçiminin toplumsal - siyasal örgütlenmeler üzerinde ayrıcalıklı etkiye sahip bir şey olarak ele alındığının altı çizilmektedir.

Söz konusu etkinin sonuçları, verili toplumsal formasyon içindeki genel güç dengesinden bağımsız düşünilemeyen devletin stratejik seçiciliğine ve özgün kapasitesine bağlanmaktadır. Toplumsal güç dengesi içinde, farklı ekonomik-korporatif çıkarları bakımından devletin ya da siyasetin sırtından geçinen yöneticiler ile toplumdaki belirli sınıf veya kesimlerin çıkarları arasındaki bağlantılara ve bunların değişen güç dengeleri yoluyla dolayımınmalarına dikkat çekilmektedir. Böylesi bir dolayımınmada, devletin kapasitelerini ve zaaflarını kullanmaya çalışan -devletin içinde ya da devlete belirli bir mesafede- siyasal güçlerin değişken niteliğinin nasıl koşullandığı hakkında (ki bu kapasiteler ve zaaflar da devlet güçlerini kullanmak üzere ortaya çıkan çatışmaların sonucunda ve devletin kendisinin dönüşümü tarafından birbiriyle etkileşirler ve dönüşürler) detaylı veri sunacak çalışmalar olmaksızın yaklaşımların geliştirilemeyeceği bildirilmektedir (Jessop, 2005: 98-99). Bunun da, toplumsal yapılar ve devlet biçimleri arasındaki karşılıklı etkilerin açığa çıkardığı özgün durumların hesaba katılmasını gerektiren bir perspektifle sağlanacağı düşüncesini pekiştirdiği söylenebilir.

Buna bağlı pek çok eğilim çeşitli tarzlarda birleşmekle birlikte, liberaller “*gece bekçisi*-devlet”ten yana olarak; tarihsel girişimin “sivil” topluma ve bunun içinde oluşan çeşitli güçlere bırakılmasını, devletin de “oyunda doğruluğu” ve “oyun kuralları”nı korumasını isterler. Aydınlar -liberal hatta müdahaleci olsun- önemli ayrımlarla, ekonomi alanında liberal, kültür alanında ise müdahaleci vb. olabilirler. Katoliklerin ise tam anlamıyla kendi ellerinde olan müdahaleci bir devletten yana iken; azınlıkta oldukları vakit, devletin, kendi muhaliflerini desteklememesini istedikleri belirtilir. Hali hazırda *gece bekçisi* devlet kavramı, sivil toplum ile devlet alanları ayrımının ötesinde, “korporatif-ekonomik” evrelere tekabül etmektedir. Nitekim devletle hükümetin özdeşleştirilmesi eğiliminin de aslında korporatif-ekonomik kuruluşun tasarımı olduğu, dolayısıyla sivil toplumla siyasal toplumun birbirine karıştığı üzerinde durulur. Bununla da devletin genel tanımını içinden siyasal toplum + “sivil” toplum, yani zorlayıcı bir güce bürünmüş hegemonya çıkarımına gidilmektedir

(Gramsci, 2007: 329). Modern kapitalizmdeki yeni devlet biçiminin ifadesi kabul edilebilecek bu çıkarım, güncel eğilimlerin siyasal sonuçları üzerinden okunabilmektedir.

Liberalizm değişik formlar alan bir öğreti olmakla birlikte, temelinde bireyin, ahlaki değerlerin merkezine oturtulduğu bir düşünceyi yansıtmaktadır. Bireyin merkezde görüldüğü bu toplumsallıkta devlet etkinliğinin, çoğu liberal tarafından karmaşık olarak algılandığı bildirilmektedir. Bunda, kapitalist sistemin dinamik yapısının birey ve devlet arasındaki ilişkiye biçtiği sınırların değişkenliği temel etken olarak görülebilir. Bu bağlamda Adam Smith'in, ekonomik büyümenin koruyucu en iyi kabuğu olarak gördüğü minimalist "bekçi devlet" tartışmaların odağında yer alır. Minimalist "bekçi devlet", ihtiyaç duyulan tek tür olarak belirtilir. Çünkü bir devleti en aşağılık barbarlıktan en yüksek dereceye taşımak, barışı korumak, kolay ödenir vergilerle adaleti etkili yönetmek için bundan fazla bir şeye ihtiyaç duyulmamakta ve gerisi olayların kendi akışıyla kendiliğinden oluşmaktadır. Diğer bir liberal bakış açısıyla da, Herbert Spencer'in devletin varlığının sona ereceği açıklamaları üzerinden benzer sonuçlara ulaşılmaktadır. Burada kapitalizm ile liberalizm birbirine eşitlenerek ilki diğerinin belirtisi olmaktan çıkarılır. Buna göre tamamen olgunlaşmış bireyler, herhangi bir kâr gözetme veya sınırlama olmaksızın bir araya geldiklerinde, ahlaki nitelikleri ve pazar ilkeleri geliştireceğinden devletin varlığına ihtiyaç duyulmayacaktır (Hall ve Ikenberry, 2000: 15). Klasik liberal öğretilerde anlatımını bulan bu savunuyla, serbest piyasa koşullarının yaratacağı "erdemli" ve "ahlâklı" bireyler arasında gayet uyumlu maddi ilişkiler gelişecektir. Bu yönüyle neo-liberal dönemde tesis edilmekte olan piyasa ilkelerinin önündeki en önemli engeli, -Keynesçi politikalarla bir zaman için krizin çözümü haline getirilen- devletin pek çok alanda müdahaleci rolünün oluşturduğu ifade edilmektedir. Fakat devletin etkinlik alanıyla ilgili olarak bu neo-liberal savununun; kapitalist sistemde -esasında yapısal anlamda verili olan- açmazların sebebi görülen devleti, sivil toplum söylemi içerisinde "çoğulculuk", "katılımcılık" ve "özgürlük" ilkelerine referansla son derece eklektik ve de korporatif ilişkiler üzerinden yeniden tanımlamasının ötesine geçmediği görülmektedir.

Buraya kadar yapılan irdelemelerin sonuç olarak ortak bileşenlerini, devletin toplumun üstünde ihtiyaç duyulan bir güç olduğu ve bu gücün kullanımının toplumun farklı kesimleri arasındaki ilişkilere paralel şekilde değişken boyutlar kazandığı düşüncelerinin oluşturduğu görülmektedir. İşte bu çerçevede de ayrışmaların, devlet eyleminin -toplumun güç dengelerine odaklı- sınırlarının çizilmesi hususunda kendini gösterdiği fark edilebilir.

Bunun içindir ki Gorz, Keynesçi politikaları, piyasanın kendi kendini düzenleme yeteneğinin yetersizliğini kapatmak için devlet teknokrasisi tarafından girişilen *dış düzenleme* eylemleri şeklinde değerlendirmektedir. Bu eylemler genel anlamda kapitalist ekonominin çıkarına uygun; ancak tek tek kapitalistlerin, özellikle de tek tek firmaların çıkarına -ek vergiler ve vergi kesintilerinin kâr birikimlerini düşürmesi nedeniyle- ters bulunmaktadır. Böylelikle her özel firmanın devlet müdahalesi olmadığına kârların yükseleceği kanaatinde birleştiği; oysa ki devletçi düzenlemelerin yokluğunda, talebin yetersizliği ve verimli yatırım imkânlarının bulunmaması gibi etkenlerin kârlarda hızlı bir düşüşe yol açacağı üzerinde durulmaktadır. Dolayısıyla devlet, meta üretiminin gelişimi açısından ortaya çıkacak dönüşüm ve parçalanmaları topluma kabul ettirme adına, kapitalist gelişmenin *toplumsal maliyeti* olarak alt yapı, kamu örgütleri şebekesi, kamu hizmetleri alanlarında girişimi ve finansmanı yüklenmektedir (Gorz, 1985: 21-30). Bununla birlikte neo-liberal dönemde, kapitalist gelişmenin koşulu olarak büyüme sınırları, sosyal devlet harcamalarının artması ölçüsünde daraldığından, *toplumsal maliyetin*, devletin işlevlerinin yeniden tanımlandığı “sivil toplum” açılımlarına koşut korporatif ilişkileri içeren bir zeminle karşılanmasına gidildiği söylenebilir. Bu bakımdan büyümeyi sınırlayan *toplumsal maliyetin*, sosyal devlet örgütlenmesinin ötesinde çok daha geniş ve eklektik bir “sivil toplum” alanı içine hapsedilmesiyle kapitalist gelişmenin önünü açtığı, dolayısıyla çözümün parçası haline getirildiği görülebilir.

Öyle ki sivil toplum, devletin -evrensel çıkarın temsilcisi sıfatıyla- kendi düzenine yabancı pek çok tikel çıkarı hükümleraltında topladığı mekân olarak tarif edilmektedir.

Bu manada sivil toplum biçimsel katılım mekânı olarak devletin kendi hükmüne yabancı toplumsal antagonizmaları (karşıtlık) uzlaştırdığı ve de disipline ettiği bir düzlemi karşılamaktadır. Bunun en önemli göstergesi ise 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca kurumsal işçi sendikalarının, emek - sermaye açmazlarını, devlet ve toplum arasında asli uzlaştırma rolüyle üstlenmesidir. Kurumsal işçi sendikaları ve yakın ilişki kurdukları partiler, işçi çıkarları lehine devleti etkileyecek bir kanal sağlamak, aynı zamanda devlet ve sermayenin disiplin ve kontrolünü tüm iş gücü arasında yaymak gibi ikili bir amaca hizmet etmektedir. Ancak neo-liberal dönemde, devlet ve kurumsal emek arasındaki diyalektik ile toplu pazarlık mekanizmalarının azar azar budanması sonucunda sermayenin emekle uğraşmasına veya taahhütlemesine çok gerek duyulmamaktadır (Hardt ve Negri, 2007: 370). Böylece sivil toplum yeni bir anlam kazanmaktadır. Artık devletin, toplumsal antagonizmaları uzlaştırdığı ve normalleştirdiği ya da iktidarını meşrulaştırdığı bir alan olarak sivil toplumdan bahsedilememektedir. Eğer bir sivil toplum alanından bahsedilecekse, bu alan, kendi kendini yaratan bir devlet sisteminin döngüsellği içinde sadece sisteme uygun unsurların katıldığı sanal bir tasarım olarak tarif edilmektedir. Dolayısıyla devlet artık esas olarak disiplinler düzenlemelerle değil, çeşitli kontrol şebekeleri aracılığıyla hükmetmektedir. “Sivil toplumun dokusal hatlarındaki geçitlerde kurulan direnişlerin, açıktır ki, bu yeni hüküm modelinin kaygan yüzeylerinde tutunacak bir yer bulma şansı yoktur” (Hardt ve Negri, 2007: 372).

Gelinen süreçte *neo-liberalizm*, *yeni muhafazakârlık* gibi nitelendirmelerle anılan eğilimlerin, devletin yeni biçimi olarak “otoriter devletçilik”i ortaya çıkardığı öne sürülmektedir. Bu yeni devlet biçimindeki eğilimi Jessop, Poulantzas’ın değerlendirmeleriyle; siyasal demokrasi kurumlarının köklü bir biçimde zayıflaması ve ‘formel’ özgürlüklerin çok yönlü bir biçimde zalimce iğdiş edilmesi paralelinde ve devlet kontrolünün sosyo-ekonomik hayatın her alanı üzerinde yoğunlaştırılması temelinde tartışmaktadır. Böylelikle Jessop, otoriter-devlet biçiminin kendine özgü dokuz niteliği üzerinde durmaktadır: 1) iktidar, yasamadan yürütmeye devredilir ve yürütme içinde -kişisel yönetimin ortaya çıkışıyla

başbakanın veya cumhurbaşkanının elinde- yoğunlaşır; 2) devletin yasama, yürütme ve yargı aygıtları arasında bütünleşme eğilimi artar ve tekil-şahsileştirilmiş düzenlemelerin lehine hukuk devleti zayıflar; 3) iktidar bloğu ve halk kitleleriyle bağları zayıfladıkça siyasi partiler, yönetimin temel iletişim birimi ve hegemonyanın örgütlenmesine yön veren güçler olma işlevlerini kaybederler; 4) böylece, siyasal partiler geleneksel işlevleri dışına çıkararak, yerini yürütmeye dair kararlar için aktarım kuşağı olarak hizmet görmek gibi daha kısıtlı bir role bırakır; 5) ideolojik devlet aygıtları alanındaki hâkimiyet, okul, üniversite ve yayıncılıktan kitle iletişime geçer. Artık medya siyasal meşruiyet sağlamak konusunda kilit bir rol oynamaya başlar ve hatta gündemini ve sembolizmini hükümetten devşirerek kontrol gücünü büyütür, çeşitli biçimlerle çoğaltır; 6) bütün bu dönüşümlere bağlı olarak, yeni teknokratik ve/veya neo-liberal meşruiyet biçimlerinin yanı sıra, yeni plebisiter ve de popülist rıza tekniklerinin de güçlendiği görülür; 7) devletin biçimsel örgütlenmesini boydan boya kesen, birbirine paralel iktidar şebekeleri de büyümeye başlar –devlet faaliyetlerinde önemli pay teşkil eden bu şebekeler, hakim kitle partisi ile önemli kamu görevlileri arasında büyüyen maddi ve ideolojik çıkar ortaklıklarının oluşumunu teşvik eder ve popüler güçlerin aleyhine devlet aygıtı dışındaki egemen çıkarlarla devlet içindeki güçleri belirli siyasalar etrafında birleştirir; 8) devletin temel aygıtlarına paralel olarak kitlesel mücadeleleri ve burjuva hegemonyasına yönelik diğer tehditleri denetlemeye yarayan yedek, devlet benzeri bir baskı aygıtı da büyür ve 9) 1960’lardan kalan kimi liberal - özgürlükçü temaların içerilmesi ve demokrasi gibi kavramların, araçsal akılcılık ve teknokratik bir mantık lehine anlam kaymalarına uğratılması yoluyla egemen ideoloji yeniden yapılandırılır (Jessop, 2005: 101).

Bu çerçevede liberal öğretisi, konjonktürel olarak pozitif haklara yer vermekle birlikte; nihai olarak, negatif hakları temel alan bir yapının işlevselliğini öngören eğilimleri taşımaktadır. Refah devleti söyleminin, 1970’ler dünya ekonomik bunalımına paralel bir biçimde eleştiri sağanağına tutulması ve ardından neo-liberal uygulamalarla pozitif hakların

budarak, bireylerin acımasız piyasa koşullarına terk edildiği negatif hakların tesisi bu perspektiften ele alınabilir.

Toparlanacak olursa; sosyal devlet anlayışının eleştirisi üzerinden biçimlenen neo-liberalizmin -diğer deyimle yeni muhafazakârlığın- temel derdinin, devlet ile sivil toplum arasındaki sınırların yeniden çizilme gereğine bağlanması anlamlı görülmektedir. Birbirine fazlasıyla bağımlı toplumsal ve siyasal yaşam alanlarının yeniden farklılaştırılması ve sivil topluma özgü erdemlerin çarpık bir yorumunun -öz çıkar, sıkı çalışma, esneklik, özgüven, seçme özgürlüğü, özel mülkiyet, ataerkil aile ve devlet bürokrasisine güvensizlik gibi- popülerleştirilmesi amaçlanmaktadır. Bu sözde özgürlükçü ideoloji, devlet kuruluşlarının özelleştirilmesi, emeğin esnetilmesi ve “halk” hissedarlığı, özel konut mülkiyeti ve emekli aylığı çizelgelerinin yaygınlaştırılması arayışında kendini göstermektedir. Burada neo-liberalizmin siyasal stratejisini, sivil toplum üzerindeki genelleştirilmiş devlet denetimine karşı duyulan -ve açıkça dile getirilen- tiksinti belirlemektedir. Ancak bu strateji, aynı zamanda devletin iktidar ve otoritesinin *artırılması* gerektiği gibi kendi kendisiyle çelişen bir eğilimin üzerine inşa edilmektedir (Keane, 1994: 26-27). Dolayısıyla bir yanda, devletin araçsal boyutları (sivil topluma mal ve hizmet sunma rolü) -ki muhtaçlık incelemesi sonucuna ve yetkililerin takdirine bağlı (vesikayla dağıtılan, saatlerce kuyrukta beklemeyi gerektiren) minimalist yardımların uygulamaya geçirildiği disiplinler devlet politikalarını karşılarken; diğer yanda ise iç hukuk ve düzeni, toplumsal istikrarı, “esnek” ve “rekabetçi” ekonomiyi güvence altına alma ve de ulusun -dış düşmanlara karşı- güçlü, saygın ve daimi bekçisi olma rolleri genişletilerek, devlet politikalarının etkililiği artırılmaya çabalanmaktadır (Keane, 1994: 29). Böylelikle toplumdaki güç dengeleri göz önüne alındığında, devlet politikalarının etkililiğinin hangi yönelimlere cevap verdiği konusu problem haline gelmektedir.

Bununla ilgili siyasal ve hukuksal örgüt olarak devletin sınırları üzerinden sürdürülen tartışmalarda; jandarma devlet ve polis devleti sözlerinden daha alaycı bir havasıyla

Lassalle'ye ait olduğu bildirilen “*gece bekçisi-devlet*” deyiminin, işlevleri kamu düzenini korumak ve yasalara saygıyı sağlamak olan devleti karşıladığı görülmektedir. Fakat Gramsci, yalnız kâğıt üstünde yaşadığını öne sürdüğü bu rejim biçiminde, tarihsel gelişmeye yön verme işinin özel güçlere, “sivil” topluma düştüğüne, bu toplumun da bir anlamda “Devlet”, hatta “Devlet” in ta kendisi olduğuna dikkat çekmektedir. Bu noktada açıklayıcı olması bakımından, *gece bekçisi* devlet anlayışı karşısında yer edinen, “*ahlâkçı devlet*” ve “*müdahaleci devlet*” kavramsallaştırmaları arasında bir ayrıma gidilmektedir. Buna göre *ahlâkçı devlet* düzeninin kökeni felsefede (Hegel atıflı) bulunmakta ve esasen *gece bekçisi* devlet deyimine bağlanmaktadır. Çünkü bu, Ortaçağ'ın artığı olan kozmopolitliğe ve kilisenin devlet işlerine karışmasına karşı olan laik devletin özerk, eğitici ve ahlâksal etkinliği ile ilişkilendirilmektedir. Diğer taraftan *müdahaleci devlet* kavramının kökeni ise daha çok ekonomide yansımaları bulmaktadır. Bu da, bir yandan müdahaleci ya da ekonomik ulusçuluk akımlarına, öte yandan kırsal ve feodal kökenli belirli bir devlet personeline, kapitalizmin aşırılıklarına karşı, emekçi sınıfların koruyuculuğunu verme yönündeki eğilimlerle açıklanmaktadır (Gramsci, 2007: 329). Sosyal yapılanma içerisinde devletin bulunacağı konumun sorgulanmasına koşut ortaya çıkan devlet tipleri, yönlendiren, dengeleyen ve de uyarlanan şeklinde sıralanabilecek işlevsellikleriyle kavranabilir. Öyle ki devletin sınırları, sosyal yapılanmayı etkileyecek olan bu işlevselliğe odaklı bir biçimde belirlenmektedir.

Devletin işlevini daraltmaya ilişkin değerlendirmelerde Gorz, devletin taşıyacağı boyutu, insan topluluğunun maddi kuruluşunun oluşturduğu bağımlılık alanına tabi görmektedir. Bu anlamda teknolojiler ne denli ağır ve de üretim, teknik ve ekonomik açıdan yoğunlaşmışsa, toplumun işleyişi de o denli büyük bir makinenin büyük bir fabrikanın işleyişine yaklaşır ki; böylesine kapsamlı bir sosyal ve ekonomik alanın, ancak devletçi - bürokratik - askeri bir işleyiş tarzı ile düzenlenebileceği ileri sürülmektedir. Dolayısıyla devletin işlevini daraltma imkânı, teknik ve ekonomik birimlerin küçültülmesine ve âdemi -

merkezileştirilmesine bağlanmaktadır. Devletin gücünün azaltılacağı bu küçültme, sivil toplumun ve halkın çıkarı ile ilişkilendirilirken; devletin ortadan kaldırılmasının sınırına vurgu yapılmaktadır. Bu sınır da, hem maddi hem de hukuksal açıdan devleti gerektiren, zorla daraltılamayacak olan alanı karşılamaktadır (Gorz, 1985: 112). Burada Gorz'un sonuç olarak vardığı nokta, üretim ve bölüşüm ilişkilerinin son derece karmaşıklaşmış büyük bir ağa dönüşmesinin, ister sosyalist ister kapitalist rejimlerde, düzenleyici üst bir mekanizmaya yani devlete gereksinimi zorunlu kılmasıdır. Bunun için devlet müdahalesine ilişkin tartışmalarda, üretim ve bölüşüm yapılarının insanileştirme yönünde gözden geçirilmesi düşüncesine salık verilmektedir. Bu bağlamda çözümün temelde hangi devlet anlayışının ne gibi işlevlerle var olacağı sorunu üzerine inşa edilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Nihayetinde toplumun en üst örgütlenme kurumu olarak devletin etkinlik alanına yönelik açıklamalarda çeşitli yaklaşımlarla karşılaşılmaktadır. Farklı bakış açıları oluşturan bu yaklaşımların, köken itibarı ile Marksist ve liberal öğretilerden beslenerek yapılandığı söylenebilir. Esas itibarı ile yaklaşımlar, modern siyasi değişimin getirdiği kamusal alan ve özel alan açılımları etrafındaki “devlet müdahalesi” bileşenlerine yönelik tutumları belirlemektedir. Bu çerçevede sürdürülen tartışmalarda temel sorun, devletin siyasi, iktisadi ve sosyal alanlardaki rolünün sınırları üzerinden okunabilmektedir. Bunun neticesinde, demokrasi bağlamı devlet ve sivil toplum arasındaki ilişki temel değişken olarak sunulmaktadır. Böylelikle devlet ve sivil toplum ayrı alanlar biçiminde tanımlanmakta ve bu alanlarla ilgili belirli açılardan saptanmış sınırların ihlal edilmesi ise demokrasi ve özgürlük sorunu olarak algılanmaktadır. Ancak liberallerin “devletin küçültülmesi” söylemine koşut gidilen devlet ve sivil toplum (siyasal ve toplumsal alan) ayrımının çelişik yansımalar taşıdığı sonucuna ulaşılmaktadır. Çünkü bu söyleme rağmen liberal politikalarla yapılanan pek çok ülkede, devletin sivil toplum üzerindeki düzenleme ve kontrolünün artırıldığı; sivil toplumun, kendi kararlarını almaktan uzak -özerk bir alan olmaktan çıkarılarak- özel sermayenin ve siyasal güçlerin egemenlik ilişkilerine tabi kılındığı; sivil toplumu oluşturan farklı taraflar ve

tikel çıkarlar arasındaki kaçınılmaz çatışmaların, eşitsizlikleri sürdürecektir biçimde kontrol altında tutulduğu bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Bütün bu eğilimlerle devlet iktidarı, aksine güçlendirilmekte, öte yandan sivil toplum ise apolitik bir pazara dönüştürülerek tamamen atomize edilmektedir. Dolayısıyla karşılıklı ilişki ve dayanışma temelli kamusal alan oluşumları, yerini bencillik ve güvensizlik temelli serbest piyasa oluşumlarına bırakmaktadır.

I.1.4. Serbest Piyasa Zeminine İlişkin Bir Değerlendirme

Liberalizm ele alınırken, siyasi ve iktisadi yönleriyle bütünlüklü bir toplumsal sistem olduğu kabul edilmektedir. Her ne kadar siyasi liberalizm ve iktisadi liberalizm biçiminde kavramsallaştırmalara gidilse de nihai olarak tüm boyutları arasında, ayrılmaz bir bütünün parçaları olmaları bakımından organik bir bağın bulunduğu unutulmamalıdır. Bu yönüyle liberalizmin, -yapılandırdığı toplumsal sistem açısından- ortaya koyduğu tüm anlayış ve düzenlemeleri birbirini tamamlayan bir ilişkiyle organize ettiği söylenebilir. İşte bu çerçeveden, iktisadi düzlemde ortaya konulan “piyasa” anlayışı, liberalizmin üzerinde durulması gereken temel unsurlarından biri olarak görülmektedir. Genel anlamıyla toplum kesimlerinin iktisadi yapı içerisindeki arz ve talep ilişkilerinin yürütüldüğü zemini ifade eden piyasa, sosyal bilimcilerin en çok tartıştıkları konulardandır. Tartışmaların çıkış noktasını da, -liberalizmin temel savunularından- “kendiliğinden düzen” yönünde işlerlik atfedilen piyasa anlayışının ilkeleri ve pratik zemini oluşturmaktadır.

Bu konu tartışılırken “serbest piyasa”, “fiyat mekanizması”, “piyasa ekonomisi” “pazar ekonomisi” ve “liberal ekonomi” gibi deyimlerle sıkça karşılaşılmaktadır. Bütünlüklü bakış açısından hareket edildiğinde bu deyimlerin yakın ilişki halinde buldukları ve *tam rekabet* koşullarını içeren bir piyasa anlayışında buldukları bilinmektedir. Bu sayılıya bağlı kalınmakla birlikte söz konusu piyasa anlayışı irdelenirken daha açıklayıcı bir kullanım olarak *serbest piyasa* deyimini tercih edilmektedir. Kullanılacak olan deyim bağlamı; piyasa düzeninin, malların üretimi ve dağıtım konusundaki fonksiyonelliğin kendi kurallarına göre işlediği varsayılan bir mekanizma tarafından sağlanması olarak ifade bulmaktadır.

Tam rekabet koşullarının ancak müdahalesiz, özgürlükçü, kendiliğinden bir piyasa ile var olacağı ve bu piyasanın da *serbest piyasa* olarak bireyin çıkarının sağlanmasına koşut bir biçimde toplumun iyiliğine işleyeceği savunulmaktadır. Çünkü insanların doğası gereği kendilerine maksimum parasal çıkar sağlayacak biçimde davranacakları yönünde bir varsayım temel alınmaktadır. Böylesi bir yönelim ile daha en başından, belirli fiyat düzeyindeki mal ve hizmet arzının yine o düzeydeki talebe eşitlendiği piyasalar ve de satın alma gücüyle para sahipleri varsayılmış olmaktadır. O halde malların üretim ve dağıtım düzeni çoğunlukla fiyatlar üzerinden biçimlenmektedir. Bu varsayımların merkezine ise “bireycilik”, “özel mülkiyet”, “görünmez el ve tam rekabet”, “rasyonellik” ayrıca da “en iyinin ayakta kalması” şeklinde ilkeler konulmaktadır. Serbest piyasa ve onu açıklayan bu ilkelerin, temelde liberal siyasi teori ile ilişkisi göz önünde bulundurulmaktadır. Buna göre ekonomik düzlemde serbest piyasa koşullarının, ancak kendine duyarlı liberal bir siyasi yapılanma ile sağlanabileceği düşüncesi -bu yönelim içindeki pek çok ülkenin tarihsel deneyimlerine bakılarak- ortaya konabilmektedir. Bu bakımdan serbest piyasanın, ekonomik boyutuyla ele alınırken, liberal siyasi yapılanma ekseninde tartışılması amaçlanmaktadır.

Liberalizmin dönüşüm sorunsalı bağlamında serbest piyasa kavramı üzerine yapılacak birtakım değerlendirmeler için öncelikle kavramın temel ilkelerinden hareket ederek, teorik zeminine ilişkin bir çerçevesinin çizilmesi gerekmektedir. Bununla; serbest piyasa anlayışının nasıl bir yönelim içinde bulunduğu saptanarak, ilkeleri arasındaki ilişkinin açıklık kazanması beklenmektedir. Dolayısıyla da serbest piyasa anlayışının, -siyasi ve sosyal boyutlardan bağımsız düşünülmemeyen- ekonomik boyutuyla liberalizmin “kendiliğinden düzen” ya da “görünmez el” savunusuna nasıl bir zemin hazırladığı sorgulanması yapılabilir.

Serbest piyasaya yönelik açıklamaların hareket noktasını, daha çok, klasik liberal öğretinin öncü ismi J. Locke’un düşünceleri oluşturmaktadır. Bununla birlikte iktisat biliminin kurucusu sayılan A. Smith’in düşünceleri; 1929 Krizi sonrasında “refah devleti” söylemiyle J. M. Keynes’in ve gelinen süreçte neo-liberal öğretinin temsilcisi F. A. Hayek’in

düşünceleri serbest piyasa ile ilgili temel referanslar olarak okunmaktadır. Serbest piyasaya yönelik olumlu ya da olumsuz pek çok yaklaşımın da bu düşünürlerin açıklamaları üzerinden geliştirildiği bilinmektedir. Bu nedenle, serbest piyasa anlayışına ilişkin bir değerlendirmede bulunulabilmesi bakımından söz konusu öncü isimlerin, yanı sıra tartışma içinde yer edinmiş diğer teorisyenlerin açıklamalarına yer verilmesi gerekli görülmektedir.

Serbest piyasa anlayışını belirleyen özelliklerden biri *bireyci* olmasıdır. Buna göre *bireycilik* ilkesi, çıkarlarını maksimize etmeyi amaçlayan bireyi toplumun temeli sayarak; özel girişimciliğin ve rekabetin hâkim olduğu bir piyasada, fırsat eşitliğinin sağlanmasıyla adil bir gelir dağılımının kendiliğinden oluşacağı temel tezine (klasik liberallerin) dayanmaktadır. Toplumsal alanda kişilerin kendi haz ya da mutluluklarını maksimize etmelerinin, faydacı felsefede anlatımını bulan biçimiyle toplumda mümkün olan en fazla insanın en yüksek tatminini getireceği bildirilmektedir. Locke ve Hobbes gibi yazarların, insanın yarışmacı doğasına bağlı kalınarak, toplumun tüm üyelerinin gönüllü rızasıyla toplumda bir dayanışmanın oluşacağı düşüncesini ileri sürdükleri ifade edilmektedir (Sallan Gül, 2004: 24). Bu noktada devlet, bireylerin; başkalarının hakkını ihlal etmeyen tüm girişimlerini ve yaratacağı sonuçları değiştirmek veya yargılamak hakkına sahip değildir, çünkü bu sonuçlar, toplumu oluşturan bireylerin ortak isteğini yansıtır ve hür insanlardan kaynaklanan “doğal düzen”in denge halini oluşturur (Savaş, 1978: 48). Doğal düzenin yaratımı sayılan bu özgür birey tanımlaması, çıkarları peşinde koşan, arzularını ve tutkularını gerçekleştirme noktasında yüceltilen bireyleri var etmektedir.

Modernitenin başlangıçta, insana ve dünyaya ait bir bilginin imkânı bakımından kavramsallaştırdığı bu yeni insan tasarımının, bireyi, doğal yanıyla kendisinin de bir parçası olduğu nesnel dünyanın dışına çıkardığı, yanı sıra kendisi olmayan dış dünyayı kendisinin kılacak bilgi/akıl ve güç/iradeye sahip tekil varoluş olarak sunduğu üzerinde durulmaktadır. Buna göre insan, kendi ilgileri için kendi bilgisini kullanabilen akılsal varlık olması itibarı ile *homo economicus* terimi içinde tanımlanabilmektedir. Öyle ki *homo economicus*'un ilgilerini

gerçekleştirmek için gerekli yolları bulma kapasitesi, düşünüp taşınma ve hesaplama yoluyla eyleme kapasitesidir. Bu yönüyle “söz konusu olan akıl, artık kavramların, tümel bilginin, evrensel akılsallığın bilgisinin taşıyıcısı olan akıl değil, tikel varoluşun tikel ilgilerinin tatmin edilmesi için gerekli yolları bulma yetisi olarak akıldır; bu akıl, bireysel ilgiden bağımsız ya da önsel bir bilginin kaynağı değil, bireysel ilginin harekete geçirdiği bir düşünme kapasitesidir.” (Toker, 2005: 104). İşte böylelikle “rasyonel birey”, serbest piyasa koşullarının hâkim kılınan başat öznesi haline gelmektedir. Ve bu durumun yol alabileceği mecra olması bakımından, insan özgürlüğünü içinde verili sayan ve “doğal haklar” savunusuyla metaforik bir boyut taşıdığı söylenebilecek olan *kendiliğinden düzen* anlayışının temel referanslardan biri olarak görülmesi anlamlıdır.

Bilindiği üzere Locke’un liberal siyaset argümanına getirdiği en önemli açılım, “doğal düzen” savunusuna bağladığı *toplumsal sözleşme* kuramıdır. (Kuramın geliştirilmesinde Hobbes, Hume ve Rousseau gibi düşünürlerin de önemli rol oynadığı bilinmektedir.) Locke’a göre insanlar, bir yönetim yapılanmasından önce yaşamlarını doğal bir düzen içerisinde sürdürmektedir. Ve bu doğal düzende kaos söz konusu değildir. Çünkü doğal düzende bireyler rasyonel yani akılcı davranışlar sergilemektedir. Bu yönüyle doğal düzen, insan davranışı boyutunda “rasyonel” ilke üzerine kuruludur. Bu düşüncenin dikkat çeken özelliği, Locke’un siyasi teorisini insan davranışlarının yöneldiği rasyonaliteye dayandırması gibi klasik iktisatçıların da piyasa olgusu ile somutluk kazanan doğal ekonomik düzeni, insan davranışları boyutunda rasyonaliteye ve maksimizasyona dayandırmasıdır. Öte yandan doğal düzende insanların çoğunda gözlenen rasyonel davranış, ayrıca bazı temel hakların kaynağı olarak da görülmektedir. Buradan hareketle, rasyonaliteden kaynaklanan ve siyasi ilişkileri belirleyen birtakım doğal kanunlar olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Yine benzer şekilde klasik teoride de ekonominin kendi iç işleyişini sağlayan rasyonel ekonomik kanunlara değinilmektedir (Erol, 1997: 102). Nihayetinde liberal siyaset teorisi ve klasik iktisat teorisi arasında yapılan karşılaştırmalar, organik bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Her iki

yaklaşımın da belirli noktalarda birbirini tamamlayan pozitivist temellendirmelere yöneldiği fark edilmektedir.

Bu açıdan Aydınlanma Dönemi'nin hâkim varsayımlarından biri olarak “doğal düzen” açıklamalarının, özellikle doğa bilimlerinde ulaşılan kanunlara dayalı pozitivist eğilimlerle sınırlı kalmadığı söylenebilir. Amaç, sosyal bilimlerde de -insan ve toplum davranışlarına yönelik- fizik ve kimya gibi pozitif bilim alanlarında olduğu üzere temel kanunlar geliştirmektir. Nitekim Hume, insan tutkularının etkisini incelerken, bunları Newton'un evrensel yerçekimi kanununa benzer bir biçimde algılamaktadır. Diğer taraftan fiyat seviyesi ve para stokunun karşılıklı olarak dengeye kavuşması, suyun belirli bir seviyede durulmasıyla karşılaştırılırken; Hume, bu düşünceleriyle şunu öne sürmektedir: “Bu işlemin gerekliliğini açıklamak için fiziksel bir çekime ihtiyacımız yoktur. İnsanların ilgi ve tutkularından kaynaklanan ahlaki bir çekim vardır ve bu çekim çok güçlü olduğu gibi aynı zamanda şaşmazdır.” (akt. Callinicos, 2004: 36).

Doğanın rasyonel kanunlarla yönetilmesi bulgusu giderek sosyal bilimlerde de etkili olur. Öyleyse doğanın rasyonel kanunları gibi piyasanın ve siyasi insan ilişkilerinin de kendi doğal ve rasyonel biçimde kavranır kanunları olmalıdır. İşte bu düşünce doğrultusunda Locke'un, nasıl ki bir madde parçacığının kütle ve hız gibi özellikleri varsa, doğal düzendeki insanın da rasyonel kaynaklı temel haklarının bulunduğu sonucuna ulaştığı belirtilmektedir. Rasyonel kanunlara bağlı olarak düzenlenen bu temel hakların içinde mülkiyet hakkı da yer edinmektedir. Böylelikle Kıta Avrupası geleneğinin mülkiyet hakkını ve diğer bireysel hakları toplumun yarattığı tezine karşılık, Anglo-Sakson geleneğinde mülkiyet hakkı diğer temel haklar gibi toplumun ötesinde doğal bir hak olarak ifade bulmaktadır. Ayrıca Locke'un düşüncesinin merkezinde yer alan rasyonel birey, sahip olduğu bu doğal haklara aynı ölçüde toplumun diğer bireylerinin de sahip olduğunun bilincindedir. Bu da, toplumu oluşturan bireylerin, herkesin temel bazı haklara sahip olduğu konusunda sivil toplumun esası sayılan zımni bir anlaşmaya (sosyal kontrat) vardıklarının göstergesi biçiminde değerlendirilmektedir

(Erol, 1997: 103). Pek çok boyutuyla toplumsal temelde, bireylerin tamamen uzlaşmaya dayalı bir ilişki biçimi geliştirmeleri, sonuçta doğal olarak verili rasyonel davranışlara ve temel hakların varlık bulduğu son derece uyumlu doğal düzen kanunlarına bağlanmaktadır. Öz olarak bu düşünceler çerçevesine, klasik iktisat teorisinin ve belirli açılardan takipçilerinin serbest piyasa savunularını yerleştirmek mümkündür.

Bu anlamda serbest piyasa üzerine yapılan klasik iktisat açıklamalarının da bazı yasa formülasyonlarına ve de denge ilişkilerine dayandığı görülmektedir. Rasyonel yönelimlerin sonucu olarak değerlendirilebilecek olan bu yasa ve denge durumlarının, güvenli bir piyasa zemini ihtiyacına cevaben yansıtıldığı söylenebilir. Buna göre ekonomi biliminde arz ve talep ilişkileriyle oluştuğu bildirilen yasalar; müdahalesiz-rekabetçi serbest piyasa düzenindeki verili rasyonel yönelimlere bağlı olarak bireylerin özel çıkarlarına, “tüm toplumun çıkarları yönünde” onay veren “görünmez el” savunusuyla işlemektedir. Bu görüşü, A. Smith’in *Ulusların Zenginliği* adlı çalışmasındaki çok bilinen şu alıntı ifade etmektedir:

Her birey ister istemez toplumun yıllık gelirini elinden geldiği kadar büyütme için uğraşır. Aslında bu kişi, genellikle, ne kamu çıkarını gözetmek niyetindedir ne de onu ne kadar gözettiğinin farkındadır. Sadece kendi kazancıyla ilgilenir ve bunu yaparken, diğer pek çok örnekte olduğu gibi, kendi niyetinin bir parçası olmayan bir sonuca yol açacak şekilde bir *görünmez el* tarafından yönlendirilir. Niyetlenilmemiş olması toplum için her zaman daha kötü bir sonuç da vermez. Kişi, kendi çıkarını kollayarak çoğu kez toplumun çıkarını, bu çıkarı kollamaya gerçekten niyetlendiği zamandan çok daha etkin biçimde kollar... Akşam yemeğimizi kasabın, bira yapımcısının ya da fırıncının yardımseverliğinden değil onların kendi öz çıkarlarına bakışlarından bekleriz. Bizler, onların insanlığına değil, öz sevgilerine hitap ederiz ve onlara asla kendi ihtiyaçlarımızdan değil, onların avantajlarından söz ederiz (akt. Hahnel, 2004: 116).

Smith'in bakış açısından her birey, toplumun üyesi olarak ben-merkezci eğilimler taşımakta; böylelikle de iradesinin dışında adeta doğal bir düzenin verili içgüdüsel mekanizmasına tabi kılınmaktadır. Yani bireylerin sadece kendilerini düşünerek çıkarlarını maksimize etmeye dönük tutumları gayet doğal karşılanmaktadır. Bu yönüyle piyasa düzeni içinde arz ve talep ilişkilerinin aktörleri olarak gerek tüketici gerekse üretici kesimler, çıkarlarını kollamaya çalışırken kendi istemlerini her şeyin üstünde tanımlamaktadır. Bir

tarafında tüketici kesimin fayda sağlamaya, diğere tarafında ise üretici kesimin kâr edinmeye yönelik doruklaştırma eğilimleri üzerinde durulmaktadır. Söz konusu eğilimlerin gerçekleşmesi için müdahalesiz bir rekabet zemini şart koşulurken; bu zemin, “rasyonellik” ve “bireycilik” ilkelerinin öngörülen “görünmez el” savunusuyla kurdukları bağ açısından sorgulanmasına yol açacak çelişkileri bünyesinde taşımaktadır. Çünkü kendi kuralları bağlamında bir piyasa için toplumun iktisadi boyuttaki organizasyonunun son derece hassas dengeler üzerine kurulması gerekmektedir.

Nihayetinde kendi kurallarına göre işleyişten, üretimin tümünün piyasada satıldığı ve bütün gelirlerin bu satışlardan kaynaklandığı anlamı çıkarılmaktadır. Buna bağlı olarak piyasaların, sadece mal ve hizmetlerle sınırlı kalmayıp, emek, toprak ve para gibi üretimin tüm unsurlarıyla var olduğu belirtilmektedir. Öte yandan fiyatlar ise sırasıyla, meta fiyatları, ücretler, rant ve faiz adını almaktadır. Polanyi tarafından bu terimler, fiyatların gelirleri oluşturduğu yönünde değerlendirilmektedir. Buna göre faiz, para kullanımının fiyatıdır ve para sağlayabilecek durumda olanların gelirlerini oluşturur; rant, toprak kullanımının fiyatıdır ve toprak arzını sağlayanların gelirlerini oluşturur; ücretler, emek gücü kullanımının fiyatıdır ve onu satanların gelirlerini oluşturur. Sonuçta meta fiyatları girişimcilik hizmetlerini satanların gelirlerine katkıda bulunmaktadır. Çünkü kâr denilen gelir; üretilen malların fiyatlarıyla üretilmeleri için gerekli malların fiyatları biçiminde iki fiyat grubu arasındaki farkı karşılamaktadır. Dolayısıyla bu koşullar yerine getirildiği vakit, bütün gelirler piyasadaki satışlardan kaynaklanacak ve üretilen bütün malları satın almaya yeterli olacaktır. Bunun için de mal, emek, toprak ve para fiyatlarının tümünde, fiyatların değişen piyasa koşullarına uyum sağlama sürecine müdahale edilmemelidir. Öyle ki ne fiyat, ne arz ne de talep tespit edilip düzenlenemez; burada sadece, piyasayı ekonomik alanın tek düzenleyici gücü durumuna getiren koşulların sağlanmasıyla, piyasanın kendi kurallarına göre işlemlerini garanti altına alan politika ve yöntemlere yer bırakılmaktadır (Polanyi, 1996: 88). Aslına bakılırsa, liberallerin “kendiliğinden düzen” savunularıyla, öne sürülen piyasa koşullarını sağlama ve

garanti altına alma yönündeki politik düzenleme (her ne kadar bazı liberaller karşı çıksa da) istemleri kendi içinde çelişik bir tabloyu meydana getirmektedir.

19. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere, Fransa, Prusya, Almanya, ABD gibi sanayileşen ülkelerde kendi kurallarına göre işleyen piyasa mekanizması, yüzyılın sonlarına doğru özündeki zayıflıklar ve tehlikelerin ortaya çıkışına paralel bir şekilde liberal ilkeleri boşa çıkaran gelişmelerle karşı karşıya kalmaktadır. Kendi kurallarına göre işleyen piyasada, her şeyin olurlarına bırakılmayacağını gösteren pek çok sorun ve bu sorunlar karşısında bizzat liberal yöneticiler tarafından alınan baş döndürücü çeşitlilikteki yasal önlemler, laissez-faire savunusuna tezat durumları teşkil etmektedir. Buna dair, 1860'da "yiyecek ve içecekleri kontrol edenlere yerel vergilerden ödeme yapılması için" yetkiler verilmesi; madenler yasasının "okuma yazma bilmedikleri halde, okula gitmeyen oğlan çocukların çalıştırılmasını yasaklayacak" biçimde genişletilmesi gibi düzenlemeler görülür. 1861'de "yoksullar yasası uygulayıcılarını aşırıya zorlama" yetkisi; yerel yönetim kurullarına "taşıma araçlarının kiralanmasında fiyat saptama" yetkisi; bazı yerel organlara da sulama ve sürülere su sağlama işleri için bölgede vergi toplama hakkı tanınır. 1862'de "tek bacalı kömür madenlerini" yasaklayan bir yasa ve tıp eğitim konseyine "fiyatları hazine tarafından belirlenecek bir ilaç terkipleri listesi hazırlama" hakkı tanıyan yasa çıkarılır. Ayrıca "gıda maddelerinin besin değerinin tam mı yoksa eksik mi olduğunu" değerlendirmek üzere müfettişler tayin edilmesini öngören yasa hazırlanır; bunu çocuklara çok dar bacalar temizleterek eziyet çekmelerine, hatta ölümlerine neden olunmasını engellemek üzere çıkarılan bir baca temizleyicileri yasası, bir salgın hastalıklar yasası ve halk kitaplıkları yasası izler. Nihayetinde bu yasaların her biri, modern sanayi koşullarından kaynaklanan bir sorunu ele alıyor ve bu koşulların ya da onlara piyasa yöntemleriyle yaklaşmanın içerdiği tehlikelere karşı bazı toplum çıkarlarını korumayı amaçlıyordu. İlginçtir ki; bu yasaların arkasındakiler, temelde, sosyalizmin ve diğer bütün kolektivizm türlerinin uzlaşmaz muhalifleri olarak bildirilmektedir (Polanyi, 1996: 154). Dolayısıyla ekonominin -bireysel özgürlükler (!) temel alınarak- yapılandırıldığı piyasa

alanında, toplumsal uzlaşının sağlanacağına dönük beklentilerin aksi durumu gösterir uygulamalarla karşılaşmaktadır.

Bu anlamda siyasal bir iradenin pazar ekonomisine yön vermeye, pazar ekonomisini düzeltmeye çalışması esas olarak iktisat ideolojisinin özüne ters düşmektedir. Bu tezatlığı giderme adına, söz konusu politik düzenlemeyi meşru kılmaya çalıştığı bildirilen “pazar ekonomisi kurumlarına safiyetini kazandırmak” gibi bir söylem ile karşılaşmaktadır. Buna dayanılarak tekel konumlarının ortadan kaldırılması, özelleştirmeler, ücretlerin tespitinde toplu pazarlık sistemini kaldırıp bireysel sözleşmelere dönmek, pasif para politikası takip etmek, bütçe açıklarını ortadan kaldırıp kamu harcamalarını kısmak, sosyal güvenlik harcamalarını özelleştirmek (özel emeklilik sigortası, işsizlik ve sağlık sigortası vb...) şeklinde sıralanabilecek bir dizi politik düzenlemeye gidilmektedir. Liberal iktisatçılar tarafından önerilen bu düzenlemelerle ilgili kuramsal destek ise, 70’li yılların ortalarında öne sürülen “akılcı beklentiler” kavramı ve bundan türeyen çözümlerle sağlanmaktadır. Bu kurama göre iktisaden eksiksiz akılcı olan insanlar, iktisat politikalarının gerçek sonuçlarını (örneğin açık veren bütçenin enflasyona yol açacağını) önceden tahmin edip, davranışlarını ona göre ayarlıyor ve iktisat politikalarının beklenen amaca ulaşması engelleniyordu. Bundan da, en iyi iktisat politikasının iktisadi öznelerin davranışlarına en az müdahale eden politika olduğu sonucu çıkarılmaktadır. Diğer taraftan bu politikaların kısmen uygulandığı İngiliz ve Amerikan ekonomilerinde görülen genel fakirleşme olgusu ise, liberal iktisatçıların, kuramda bir yanlışlık olmadığı, gerçeğin yanlış çalıştığı yorumlarıyla açıklanmaktadır (İnsel, 1993: 43). Her şeye rağmen bireylerin, iktisadi aktörler olarak rasyonel davranışlarla hareket ettiği kabulü; beraberinde, müdahalesiz piyasa koşulunu bir takım siyasal düzenleme taleplerini içererek gerçekleştirme eğilimi bakımından doğurduğu pek çok tezatlığa açıklık getirememektedir.

Rasyonel Beklentiler Okulu tarafından savunulan ve de akılcı iktisadi özneleri temel alan kuramın önde gelenlerinin Barro, Sargent ve Lucas isimli ekonomistler olduğu

bildirilmektedir. Kuramın temeli, matematiksel bir işlemde tüm verilerin kullanılmasıyla ulaşılan sonuç gibi piyasa içerisinde de kazanç maksimizasyonuna yönelik aktörlerin, bu amacı gerçekleştirmek için var olan ve gerekli tüm verileri kullanmasıyla -ki bu, rasyonel beklenti ve tavır içindeki bireye bağlanır- elde edecekleri “piyasanın kendiliğinden bir dengeye ulaşması” sonucuna dayandırılmaktadır (Erol, 1997: 92). Söz konusu sonuca itibar edilerek devletin ekonomiye müdahalesi reddedilirken, piyasanın rasyonel beklenti yönündeki işlerliği üzerinde durulmaktadır.

Klasik liberal bakış açısında olduğu gibi bu kuram da bütün olguları temelde birey davranışları ile açıklama eğilimi taşımaktadır. Bireyler “*homo economicus*” sayıtlısı içinde, kişisel faydasını ya da zenginliğini maksimize etmeye çalışan, çıkarıcı ve rasyonel varlıklar olarak kurgulanmaktadır. Böylelikle piyasanın, alternatif değer ya da kaynaklar arasında seçim yapmayı olanaklı kılacak bir ilke ekseninde, bireyi ‘görünmez el’ mekanizması ile dengeye ya da Pareto Optimal (etkin-*efficient*) noktaya getireceği varsayılmaktadır. Bu açıdan serbest piyasada kişisel zenginlik ve faydanın maksimizasyonu peşinde koşulması, piyasanın devlet eliyle düzenlenmesinden daha güvenilir bir yol olarak görülür (Sallan Gül, 2004: 40).

Rasyonel Beklentiler Okulu’nun öngörüsü çerçevesinde, hükümetlerin mali ve parasal politikalar uygularken bir anlamda piyasa ajanlarıyla karşılıklı bir oyun içinde buldukları kabul edilmektedir. Böylesi bir kabulün ise; hükümetleri, eldeki verileri değerlendirerek model oluşturan ve bu modellere dayalı tahminler yapan, politikalar oluşturan bir zeminde kavradığı görülmektedir. Piyasa ve hükümet benzer eğilimler içinde görülmekle birlikte, piyasanın, hükümetin politikalarını dikkatle izlediği ve beklentilerini buna göre rasyonalize ettiği, dolayısıyla da hükümetin uyguladığı parasal - mali politikaların etkisiz kalacağı iddia edilmektedir. Bu öngörülerle hükümetlerin, piyasa ölçüsünde verileri değerlendirebilme kapasitesinin bulunmadığı; işte bu nedendir ki ekonomiye müdahale etmemesi gerektiği sonucu çıkarılmaktadır (Erol, 1997: 94). Görüldüğü üzere klasik iktisatçılar gibi Rasyonel Beklentiler Okulu da, devletin ekonomiye müdahalesi konusuna gelindiğinde öncelikli

tercihini “kendiliğinden düzen” anlayışından yana yaparak, rasyonel beklentiler savunusuyla buna meşruiyet kazandırmaya çalışmaktadır.

Yapılan değerlendirmeler, kapitalist toplumların tarihinin, doğdukları andan itibaren öncelikle iktisadi akılsallığı engelleyen sınırların kaldırılması, ardından da yeni sınırların dayatılması tarihi olarak algılanmasına imkân vermektedir. Öyle ki bu; köleliğin, kadın ticaretinin, çocukların satış ve çalışmasının vs. yasaklanmasından çalışma süre ve fiyatının, konut yoğunluğunun, sağlık koşullarının, çevreyi kirleten atıkların düzenlenmesine kadar uzanmaktadır. Dolayısıyla “kapitalist toplumun merkezi sorunu ve politik çatışmalarının merkezi konusu, başlangıçtan itibaren, iktisadi akılsallığın içinde hareket etmesi gereken sınırlar sorunudur.” Bu sorun pazar yasalarının engelsiz işlemesinden yana uslamla ile aşılmaktadır. Hayek’le birlikte söz konusu uslamla, felsefi açıdan “görünmez el” tezinin modernleştirilmesi ve akılcılaştırılması ölçüsünde gelişme gösterir. Buna göre özgür bireyler tarafından eylemlerini değişen durumlara uyarlamak için girişilen inisiyatiflerin (pazarda yansıyan) kolektif bileşkesi ilke olarak öngörülemez ve bilinemezdir. Böylelikle “bırakınız yapınlar”ın sonucu, müdahale, düzenleme ve programlama girişimlerinin sonucundan, etkinlik ve akılsallık bakımından her zaman yüksek bulunmaktadır (Gorz, 2007: 161). Neo-liberaller arasında önde gelen bir isim olarak Hayek, piyasa koşullarında bireyi kendine yeterli görmekle birlikte kendiliğinden düzen ve rasyonalite arasında son derece organik bir bağ kurmaktadır.

Evrimci bir yönelim taşıdığı bildirilen Hayek’in kendiliğinden düzen anlayışı, üç noktada getirilen açıklama ile ayırt edilmektedir. Buna göre ilk nokta, kendiliğinden düzenin karmaşıklığı kabulüyle ilişkilendirilir. Düzendeki karmaşıklığın Hayek’in açıklamalarında; “herhangi bir tek beynin, tahkik ve manipüle edeceğinden çok daha fazla miktardaki gerçeklikleri ve olguları” içeren bir yapı olarak yansıtıldığı belirtilmektedir. Ve böylesi bir düzenin sürdürülmesi, belirli ilişkiler yapısının korunmasına bağlanmaktadır. İkinci noktada, kendiliğinden doğan düzenin, kendisi dışındaki bir birim tarafından yaratılmamış olması

özelliği ortaya çıkmaktadır. Üçüncü nokta ise bu düzenin önceden belirlenmiş hiçbir belirgin amacı olmadan, kendi çevresinde hareket eden bireylere faydalı olması özelliği ile ilişkilendirilmektedir. Bu düzen, kendiliğinden doğar ve evrimsel bir süreçle gelişir. Hayek'in bu savlarıyla neo-liberaller, piyasanın doğal işleyişinin sonucunda ortaya çıkan eşitsizliklerin ve adaletsizliklerin, önceden belirlenmemiş olduğu için adil olduğu yönündeki savunularına temel oluşturmaktadırlar (Sallan Gül, 2004: 95). Son derece soyut bir düzlemde rasyonalize edildiği söylenebilecek olan kendiliğinden düzen savunusu, benzer biçimde bireyi de piyasa koşullarında tüm etkinlikleri doğal bir süreç olarak kabullenen özne saymaktadır. Dolayısıyla bireyin piyasa koşullarındaki tüm beklentilerini güdüsel eğilimlerle açıklamakta olan bir tablo karşımıza çıkmaktadır.

Anlaşılacağı üzere -klasik liberalizmden neo-liberal teoriye- serbest piyasa anlayışı, kapitalist ekonominin temel unsurlarından biri olarak bireylerin doğal haklarına dayandırılan beklentilerinin rasyonel ölçütlerle yapılandırılması sürecini ifade etmektedir. Buna göre özgür piyasa savunusuyla atomize edilmiş bir toplumsal düzlem içinde birey, akılcı beklentileriyle kendi çıkarını maksimize edecek davranışları sergileyebilmektedir. Böylelikle her birey için verili sayılan kendi çıkarını kollama hakkı, bireysel davranışlar boyutunda piyasa verilerini doğru değerlendirenler için bekledikleri sonucu doğuracaktır. Bu anlamda bireysel girişimin temel alındığı serbest piyasa koşulları, hesaplama düzeyiyle bazı girişimcileri çıkarlarını maksimize edecek biçimde içselleştirmekte; ancak bir kısmını da yine akılcı davranış düzeyini hesaba katarak dışlamaktadır. İşte bu noktada üzerinde durulması gereken; “özgür piyasa” koşullarında bireylerin ne ölçüde eşit donanımlarla yer edindikleri sorusudur. Bu soruya cevaben; üretim araçlarını elinde bulunduran sermaye sahipleri ile sermayeden yoksun emeğini satabilen çalışanların, serbest piyasa zemininde verileri değerlendirme ve çıkarlarını kollama açısından son derece dengesiz bir güç ilişkisinin tarafları olduğu realitesi üzerinde düşünülmesi gerekmektedir.

Bireycilik ilkesi ile piyasanın özgürlük ölçüsü, Weber'in (1995) açıklamalarıyla; "kullanım mallarının, özellikle de üretim ve ulaşım araçlarının özgülmesine" paralellik taşımaktadır. Bununla da "mülkiyet" kavramının temelde -kullanma ve denetleme hakkının genişlemesine paralel- maddi mallarla tanımlanması, piyasa ekonomisi üzerine kurulu çağdaş mülkiyet düzeninin ayırt edici özelliği olarak değerlendirilmektedir. Mülkiyet kavramının bu seyri, piyasa ilişkilerinde yer alan tüm kesimlerin beklentilerini karşılamaktadır. Çünkü tüm kesimler etkinliklerini, piyasa düzeninin sunduğu kazanç sağlama olanaklarını artıran bir alanda sürdürmektedirler (172). Dolayısıyla bireycilik anlayışının en temel savunusunu, bireylerin mülkiyet edinme güdüsü oluşturmaktadır. Buradan hareketle, mülk edinme güdüsüne yönelik etkinliklerin piyasadaki rekabet ilişkilerinde nasıl bir toplumsal organizasyonu doğurduğu sorusuna gidilerek Weber'in şu tespitlerine yer verilebilir:

Değişim amacıyla piyasada rekabet eden insanlardan oluşan bir toplulukta maddi mülkler üstündeki tasarruf hakkının dağılım biçiminin kendiliğinden belirli yaşam olanakları yarattığı, en temel ekonomik gerçeklerden biridir. Marjinal yarar kanununa göre bu dağılım biçimi değerli mallar için girilen rekabetten mülksüzleri dışlar; mülk sahipleri lehine işler, daha doğrusu mal edinme tekeli onlara verir. Diğer her şeyin eşit olduğu varsayılırsa bu dağılım biçimi kârlı iş fırsatlarını, mülk sahibi olan ve mallarını değiştirmek zorunda olmayan kişilerin tekelinde bırakır. Genelde onların fiyat savaşlarındaki gücünü, salt hizmetlerinden ya da kendi emekleriyle yarattıkları mallardan başka arz edecek bir şeyleri olmayan ve varlıklarını sürdürebilmek için bu ürünlerinden kurtulmak zorunda olanlara karşı artırır. Bu dağılım biçimi, ... girişimcilik işlevini ve sermaye kazançlarını dolaylı ya da dolaysız paylaşma olanaklarını tümüyle mülk sahiplerine açar. Bütün bunlar saf piyasa koşullarının egemen olduğu bir alanın çerçevesi içinde geçerlidir (Weber, 1986: 178).

Weber'in tahlilinde, serbest piyasa koşullarında insanların rekabet edebilme ölçütü sahip oldukları mülk düzeyine bağlanmaktadır. Nitekim kapitalizmin temelini de tabii haklar arasında tanımlanan ve insanların emeklerinin ürününe sahip olması, yani *özel mülkiyet*; doğal yeteneklerini geliştirmesi, yani *bireysel girişim* ilkeleriyle piyasa ekonomisine dayandığı bilinmektedir. Herkesin eşit hakları ve özgürlüklerinin en iyi uyumu için ise tabii kanunlara uyularak tabii dengenin sağlanacağı bir toplum düzeni tasavvur edilmektedir. Böylelikle ki özel mülkiyet ve bireysel girişim temelli piyasa ekonomisi kanunlarının toplumun refahına

işleyeceği sonucuna ulaşılmaktadır. Bunun için tam rekabetin etkin kılındığı piyasada, akılcı hesaplarla çıkarını maksimumlaştıran bireysel davranışlara pek çok değer atfedilmektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere liberaller, her şeyden önce bireylerin akılcı tercihlerde bulunarak kendi çıkarlarını maksimumlaştıracaklarını kabul edip, kişisel çıkarı itici güç olarak tanımlamaktadır. Ve bir üstün aklın, çıkarlarını maksimumlaştıran akılcı bireylerin istemlerini birbiriyle uyumlu hale getirdiği düşüncesi ileri sürülmektedir. Yığınların refahının da bu yoldan maksimumlaşacağı inancına itibar edilmektedir. Ancak bu savların, soyutlayıcı ve tümdengelimci yöntemlerle inşa edilmesi bakımından gerçek dünyadaki toplumların zaman ve mekân içinde olası farklılıklarla ilişkisini kavrayamadığı ya da bilinçli olarak göz ardı ettiği dile getirilmektedir. Buna göre gerçekte var olan şartlar, farklıydı. Liberal iktisatçılar, salt akılcı yöntemle olması gerekenin ne ölçüde var olduğuna bakmamaktadır. Bu iki ayrımın birbirine karıştırılmasıyla ki akılcı olan kişilerin dünyasında bir cennet yaratılabileceği inancını yayabilmektedirler (Kazgan, 1993: 48). Farkına varılması gereken bir çelişkinin de işte bu noktada meydana geldiği söylenebilir. Çünkü liberaller, tümdengelimci bir yöntemle savlarını temellendirirken toplum gerçekliklerinin dışına çıkmakta, dolayısıyla da tekil örnekler üzerinden akılcı davranış ve beklentileri idealize etmektedirler.

Piyasa düzenine ilişkin bir değerlendirmede, piyasada oluşan toplumsal gerçeklik ve liberallerin kabulleri arasındaki açmazları, serbest piyasa kuramının temelindeki prensipler üzerinden de okumak mümkündür. Bu anlamda serbest piyasa kuramının ve liberal ekolün, toplumun incelenmesinde analitik yöntem ve mantığı kullandığı bilgisine yer verilmektedir. Genel olarak doğa bilimlerinin özel olarak da pozitivistimin dayandığı bu yöntem, belli bir anda gözlenebilir olayları veri almaktadır. Yöntemin esası, olgular arasındaki dışsal ilişkileri saptamak ve tasnif etmek olarak belirtilmektedir. Bununla, fizik biliminin iki kütle arasındaki ilişkiyi inceleyerek maddenin kanunlarına ulaşması gibi serbest piyasa kuramının da atomize edilmiş, toplumdan bağımsız ve birbirleriyle sadece dışsal ilişkileri olduğu varsayılan bireyler üzerinden bir takım kanunlara gittiği fark edilmektedir. Dolayısıyla doğa bilimlerinin analitik

yönteminin, toplum bilimlerine yansıtılması durumuyla karşılaşılmaktadır (Erol, 1997: 137). Serbest piyasa kuramcılarının hareket noktaları mikro çözümlerdir; diğer bir ifadeyle, ekonominin bütününe ilişkin sonuçlara varmak için sorunlar tek bir firma, girişim açısından ele alınmaktadır (Ryndina ve Chernikov, 1978: 404).

Böyle bir yaklaşımın, bireyi, toplumsal formasyon içindeki sınıf, statü ve tabakalaşma realitesinden bağımsız bir biçimde ele almasındandır ki; ancak soyut düzlemde analitik mantığa uygun çıkarımlarda bulunulmasına imkân verdiği söylenebilir. Çünkü doğa bilimlerinde -izafiyet kuramı dikkate alınırsa- görüldüğü ölçüde, toplum bilimlerinin statik yapıdaki verilere sahip olmadığı, aksine bireysel ve toplumsal davranışlarla sürekli değişen verilerden kaynaklı içsel bir devinimi bünyesinde barındırdığı görülmektedir. Bu bağlamda piyasaya yönelik saptamaları salt atomize bireyler arasındaki ilişkiler temelinde yürütmek, toplumsal farklılıkları ve çelişkileri dışlama ya da manipüle etme eğiliminin bir yansıması olarak algılanmaktadır.

Marx'ın ekonomi politığe ilişkin eleştirisinde yer verdiği yöntem değerlendirmeleri de, soyut ve somut düzlemler arasındaki geçişkenliğe işaret etmesi yönüyle probleme şu biçimde açıklık getirmektedir:

Soyut belirlenimler, somutun düşünce yoluyla tekrar üretilmesini sağlar... soyuttan somuta yükselmekten ibaret olan metot, somutu kavrayış tarzından ve onu düşünülmüş bir somut olarak tekrar üretmekten başka bir şey değildir. Ama somutun oluşum süreci hiç de buna uymaz... Felsefi bilinç öylesine belirlenmiştir ki, tasavvur ettiği insanın imajı gerçek insanı, tasavvur edilen dünya da gerçek dünyayı meydana getirir ve kategorilerin hareketi bilince, ne yazık ki bir dış sebebe (saıke) dayanan ve sonucu dünya olan gerçek üretim fiili olarak görünür. Ama bu, somut bütünsellik, düşünülmüş bütünsellik olarak, somutun zihindeki tasavvuru olarak, gerçekte düşüncenin, anlayışın (idrakin) bir ürünü olduğu sürece doğrudur (bu da bir totolojidir) ve kendini yaratan; algının, tasavvurun dışında ve üstünde düşünen fikrin ürünü değildir, algının ve tasavvurun kavramlar (fikirler) haline gelmesidir. Zihinde düşünülmüş bir bütünsellik olarak, görünen bütünün kendisi, düşünen beynin; [yani] dünyayı sanatın, dinin, pratik zihnin kavrayış tarzından farklı olarak sadece bir tek tarzda kavrayabilen beynin bir ürünüdür. Gerçek özne, bağımsız varlığını zihnin dışında sürdürür ve bu, zihin salt teorik bir faaliyet gösterdiği müddetçe devam eder. Bundan dolayıdır ki teorik metodun kullanılmasında da öznenin [yani] toplumun zihinde daima ilk veri olarak kalması gerektir (Marx, 1974: 215-216).

Böylelikle liberallerin laissez-faire anlayışına karşılık gelen kendiliğinden düzen savunusunun piyasadaki tam rekabet, rasyonel davranış, bireysel mülkiyet ve girimcilik ilkeleriyle ilişkisinde daha çok soyut mantık çıkarımları ölçüsünde uyumlu bir görünüme büründürüldüğü fark edilmektedir. Bunun en belirgin göstergesi, liberallerin, piyasada işleri olurlarına bırakmayarak pek çok siyasal düzenleme ve müdahale girişiminde bulunmalarındır. Piyasa koşullarının birçok Avrupa ülkesinde yol açtığı eşitsiz rekabet ilişkilerinin, bu durumdan son derece olumsuz etkilenerek çaresiz kalan kitleleri koruma zorunluluğunu da beraberinde getirdiği unutulmamalıdır.

Liberal ekonomi ideallerimize yanlış bir yön verdi. Özünde ütopyik bir takım beklentilerin aşağı yukarı gerçekleştiği bir yer gibi göründü gözümüze. Ama güç ve zorlamaya yer vermeyen toplum olamaz, içinde gücün hiçbir işlevi olmayan bir dünya da, yalnızca insan iradesi ve istekleriyle biçimleştirilmiş bir toplum varsayımı da bir hayaldi. Ama topluma iktisadi sözleşme ilişkileriyle, sözleşme ilişkilerini de özgürlükle özdeşleştirerek bakan piyasa görüşünün sonucu buydu. Bu radikal hayal insan toplumunda insan iradesinden kaynaklanmayan, dolayısıyla onların iradesiyle ortadan kaldırılmayacak hiçbir şey olmadığı görüşüne yol açtı. Görüş piyasa ile sınırlanmıştı. Piyasa da yaşamı, malın piyasaya ulaştığı noktada sona eren üreticiler sektörüyle, istediği her şey piyasadan kaynaklanan tüketiciler sektörüne ayırıyordu. Birisi gelirini “özgürce” piyasadan sağlıyor, diğeri de gelirini “özgürce” orada harcıyordu. Toplumun bütünü göze görünmüyordu. Devlet gücü önemsizdi. Çünkü bu güç ne kadar az olursa, piyasa mekanizması o kadar iyi işleyecekti. İşsizlik ve düşünlük durumlarında ortaya çıkan acımasız özgürlük kısıtlamalarından ne seçmenler, ne mülk sahipleri, ne üreticiler, ne de tüketiciler sorumlu tutulabilirdi (Polanyi, 1996: 250).

Nihayetinde serbest piyasa savunusunun öne sürdüğü pek çok ilkenin (bireycilik, fayda maksimizasyonu, rasyonel beklenti, kendiliğinden denge gibi) kendi içinde bir tutarlılık taşıyacak temellendirmelerden yoksun olduğu söylenebilir. Öyle ki bireyin serbest piyasa koşullarında kendi çıkarını kollarken gözetileceği fayda maksimizasyonunun tüm toplumu içereceği kabulü, iktisat biliminin değer ve kaynakların kıt oluşu noktasındaki tanımı ile daha en başından çelişmektedir. Nitekim devletin piyasaya müdahalesini reddeden bu yaklaşımın, söz konusu açmazdan dolayı sağlanamayan denge için devleti, piyasaya işlerlik kazandırma noktasında bazı düzenlemelere sevk ederek araçsallaştırdığı bilinmektedir. Öte yandan serbest piyasa düzenininin tam rekabet ve mülkiyet temelli bir açmazı olan tekel oluşumları, liberallerin

ekonomiye ilişkin toplum gerçeklerinin dışında kabul geliştirdiklerini somutlaştıran olgular arasındadır. Neo-liberal dönemde geniş toplum kesimlerinin tüm mülk edinimlerine karşın, üretim araçlarını elinde tutan sermaye güçleri tekelleşme yönünde giderek daha da ağırlık kazanmakta, dolayısıyla piyasa koşullarının ortaya çıkardığı dengesiz güç ilişkileri sömürünün derinleştirilmesiyle daha bir yaygınlaşmaktadır. Halen iktisadi yapı içinde sahip olduğu emeğinin dışında bir rol biçilmeyen ve emeği üzerinde oluşturulan kontrol mekanizmaları ile -ki piyasa bunlardan biridir- denetlenen büyük çoğunluktaki işçi, köylü vd. toplum kesimlerinin, küçük fakat üretim araçlarına ve tekellere sahip bir zümre olarak sermaye güçleri karşısındaki rasyonel beklenti ve de davranışlarının hiç bir fonksiyonu bulunmamaktadır. Aynı durum, serbest piyasa koşullarındaki küçük ve orta ölçekteki sermaye sahiplerinin tekel oluşumları karşısında alacağı tavır için de söz konusudur. Birey, rasyonel davranış ölçütleriyle manipüle edilerek, serbest piyasa koşullarının kaygan ve güvenliksiz zemininde bir başına bırakılmaktadır. Bunun içindir ki piyasa koşullarının, bütünüyle büyük sermaye odaklarının rasyonel beklenti ve davranışları yönünde şekillendiğini, dolayısıyla da emek kesimlerinin ya da küçük sermaye sahiplerinin bu odaklara bağlı hareket etmek zorunda kaldıklarını söylemek mümkündür.

II.BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

II.1. Araştırma Probleminin Tanımı

Türkiye’de 1980’li yılların siyasi ve iktisadi dönüşüm projesi olan “neo”-liberalizm ile birlikte sermaye birikiminin yeniden yapılandırılmasının, devletin iktisadi ve kamusal alandaki rolüne yansımalarını, siyasi ve iktisadi erklerin (bürokrat, sermayedar, siyasetçi) birbirleri ve de devlet organı ile ilişkileri temelinde irdelemek bu çalışmanın problemi oluşturmaktadır. Liberalizmin siyasi ve iktisadi yönleriyle dünya konjonktüründe yeniden yapılandırılması olgusuna işaret eden 1980’li yılların, Türkiye’de, bu olgunun uzantısı sayılabilecek yeni bir toplum ve devlet yapılanmasını doğurduğu görülmektedir. Bir tarafta tüm değer yargılarını bireysel çıkarlara, girişimciliğe ve dizginsiz rekabete dayandıran piyasa anlayışının inşa ettiği toplumsal yapı, diğer tarafta ise söz konusu toplumsal yapının sağlanmasında ve bunun sürekli kılınmasında -iktisadi ve siyasi düzenleme vasfıyla vazgeçilemeyen- devlet örgütlenmesinin aldığı yeni işlevsellik biçimi bulunmaktadır.

Liberal politikaların açığa çıkarttığı piyasa toplumu en başta devletin ekonomiye müdahalesini reddeder. Sermaye birikiminin pay edilmesinde, serbest piyasa koşullarının en iyi biçimde işletilmesine önem verir. Buna bağlı olarak siyasi iktidar da ekonominin doğal işleyiş kurallarına saygılı ve uyumlu olmalıdır. Ancak Türkiye’de liberalizmden ekonomik düzlemde anlaşılan, devlet himayesinde türedi zenginlerin yaratılması ve palazlandırılması iken; siyasal düzlemde geleneksel devletin kurucu kadroları yerine iktidarın dışında tutulmuş toplum güçlerinin devletten pay almasını kolaylaştıran bir ideoloji anlaşılmaktadır. Böylece devlet, batıda olduğu gibi ekonominin dışında tutulmaktan ziyade, piyasa mantığına entegre edilerek rant sağlama ve siyasal popülizm aracına dönüşmektedir.

Bu olgu, Türkiye’de yeni olmamakla birlikte, 1980 sonrası kapitalist sistemin dünya çapında yeniden yapılanmasına paralel olarak yaygınlaşan neo-liberal eğilimlerin Türkiye’ye yansımaları sonucu farklı boyutlar kazanmıştır. Buna göre kamusal alanda devletin

küçültülmesi anlayışı ile sosyal devlet noktasında bir takım işlevlerin tasfiye edildiği ve böylelikle piyasa koşullarının hüküm sürer hale geldiği alanlarda bireylerin cemaat, çete, mafya gibi güç odaklarına yöneldiği biçiminde bir gerçeklik fark edilmektedir. Böylece bireyin devletle olan ilişkisinde vatandaşlık bağları yerine, informal ilişkilerin tesis edildiği bu güç odaklarına aidiyet bağları belirleyici olmaya başlamaktadır. Neo-liberal politikalarla derinlik kazandığı düşünülen bu toplumsal olgu, dengesiz güç ilişkilerini ortaya çıkaran piyasa koşullarında, bireylerin karşı karşıya kaldığı, gerek yasal gerekse de yasal olmayan kaynaklardan beslenen güce dayalı değer üretimleri üzerinden okunabilmektedir.

II.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı, Batı’da temelleri atılan liberalizm kavramını, dünyanın büyük bir kesiminde gerçekleştirdiği ekonomik ve siyasi dönüşümler çerçevesinde 1980’ler Türkiye’si ile sınırlayarak incelemektir. Türkiye’de bir piyasa toplumu yaratma çabası şeklinde gündeme oturan liberalizm, ekonomik, siyasi ve sosyal alanlarda birçok önemli yapısal – kurumsal düzenlemeyi de beraberinde getirmiştir. Düzenlemelerin en dikkat çekici yanı, pek çok alanda devletin gücünün ve belirleyiciliğinin sınırlandırılması eğilimidir. Fakat bu durum, devletin gücünü ve düzenleyiciliğini ortadan kaldırmaktan ziyade, devleti, egemen çevrelerin elinde bir iktidar ve rant aracına dönüştürmüştür.

Günümüz kamuoyunda yaşanan tartışmalara bakıldığında aynı durumun devam ettiği fark edilmektedir. Buna dayanılarak bugünün devlet – toplum ilişkisini gösteren tablodan, tartışmaların daha çok 1980’ler Türkiye’si’nden kaynaklandığı düşüncesine ulaşılmaktadır. Bu yönüyle araştırmanın, günümüz “neo”-liberal politikalarını kavrama açısından bir perspektif sağlayacağı düşünülmektedir. Bunun içindir ki liberal politikaların, Türkiye’deki ekonomik ve toplumsal sonuçlarının yarattığı problemlere açıklık getirilmesi önem taşımaktadır.

II.3. Araştırmanın Varsayımları ve Araştırma Soruları

Türkiye’de liberal anlayışın devlet himayesi bağlamında şekillenen bir süreklilik taşıyıp taşımadığı; böyle bir süreklilikten söz edilebiliyorsa, 1980 sonrasında ortaya çıkan

“neo-liberal düzenlemelerin” de benzer bir perspektiften okunabileceği düşüncesinden yola çıkılıp aşağıdaki sorular yanıtlanmaya çalışılacaktır.

- 1980’li yıllarda Türkiye’de yaygınlık kazanan neo-liberal politikalarla, devletin ekonomik ve toplumsal alan üzerindeki düzenleyici rolünde bir değişimden bahsedilebilir mi?
- 1980’li yıllarda Türkiye’de yaygınlık kazanan neo-liberal uygulamalar doğrultusunda bürokrat, siyasetçi, sermayedar, tüccar gibi toplum kesimlerinin birikimden pay alma mücadelesinde devlet örgütlenmesinin rolü hangi bağlama sahiptir?
- 1980’li yıllarda Türkiye’de, “ceberut” ve “despot” gibi sıfatlarla nitelendirilen devlet örgütlenmesi karşısında bağımsız bir alan olarak değerlendirilen sivil toplum yapılanması ile cemaat, çete, mafya gibi güç odaklarının yaygınlaşması arasında nasıl bir ilişki kurulabilir?

II.4. Araştırma Probleminin Seçimindeki Ölçütler

Kapitalist ekonominin yeniden yapılanması noktasında değerlendirilen liberal öğretiler ile piyasa temelli toplum savunusuna itibar edilerek, devletin ekonomiye müdahalesi söylemsel düzlemde reddedilmekte; ancak uygulamada, piyasanın işlerliğine yönelik aksaklıklar için devletin siyasal düzenleme rolü, etkinliğini piyasa ekonomisinden yana sürdürebilmektedir. Dolayısıyla devlet, toplum ve piyasa kavramlarının neo-liberal savunulara entegre edilerek edindikleri teorik ve de pratik zemin, son derece tartışmalı bir ilişkiselliği bünyesinde taşımaktadır.

Bu çalışmada ele alınan biçimiyle 1980’li yıllar Türkiye’si’nin toplumsal bir dönüşüm projesi olarak liberalizm sorunsalının, bugün çeşitli yönleriyle geniş bir ilgi ve tartışma konusu haline geldiği görülmektedir. Öyle ki konu üzerinde yürütülen tartışmalar zengin bir literatürün varlığını ortaya koymaktadır. Batı ülkelerindeki seyrinin dışına çıkarak, Türkiye’de bizzat devlet eli ile yaygınlaştırılan liberal uygulamalar ve de bu uygulamaların

uzantısı olarak toplum kesimlerinin ya da güçlerinin nitelikleri açıklık kazandırılması gereken bir problem olarak algılanmaktadır. Kapitalist ekonomi anlayışına uyumlu bir toplum yapısı gereksinmesi, 1980'ler Türkiye'sinde bencil, kendi çıkarlarını kollamayı ve kısa yoldan kazanç sağlamayı ilke edinen bireylerden oluşan neo-liberal toplumu var etmiştir.

Çalışma 1980'li yıllarla sınırlanmış olmasına karşılık, liberalizmin, bir dönüşüm projesi olması bakımından -özellikle de dünyadaki yeni gelişmelere paralel- önemini koruduğu bilinmektedir. Bu nedenle, güncel anlamda sürdürülen tartışmalara zemin olması açısından sorunun incelenmesi önem taşımaktadır. Nitekim Türkiye'de problemin uzantıları ve toplumsal sonuçları üzerine tartışmalar halen sürdürülmektedir.

II.5. Yöntem ve Veri Toplama Süreci

Çeşitli sosyal bilimlerin çalışma alanına girmesi bakımından liberalizm, literatürde çok zengin bir bilgi dağarcığına sahip olmakla birlikte bu çalışmada sosyoloji, iktisat ve siyaset bilimlerinin açıklayıcı modelleri referans olarak görülmektedir. Bu noktada öncelikle, araştırmanın kuramsal kısmında yer alacak liberalizm, serbest piyasa, piyasa toplumu, sermaye birikiminin yeniden yapılandırılması, kamusal alan, güç odakları, iktidar seçkinleri, devlet ile toplum ilişkisi, aidiyet bağları, devletin küçültülmesi, siyasi popülizm konularını içeren çalışmalar irdelenerek temel kavramlar tanımlanacaktır. Bununla birlikte varsayımlara ilişkin değişkenlerin somutlaştırılmasında, dönemi aydınlatan siyasi parti programlarının, basın ve yayın kanallarının, kamu ihale ilamlarının, özelleştirme yasalarının, bürokrat-sermayedar çevrelerin görüşlerine yer veren süreli yayınların gerekli verileri sağlayacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla verilerin elde edilmesinde izlenen yol, belgesel gözlem tekniği (dokümanter araştırma tekniği) olarak ifade edilebilir. Bu teknik adından da anlaşılacağı üzere; belge-doküman ve kayıtların incelenmesiyle yeni olay ve ilkelerin öğrenilmesindeki araştırma etkinliklerine karşılık gelmektedir.

Esas olarak belgesel gözlem tekniği, belge ve kayıtlardan çıkarılan delillerin mantıklı bir biçimde bir araya getirilmesi ve bu delillerden ya şimdiye dek bilinmeyen gerçeklerin

oluşturulduğu ya da geçmiş ya da şimdiki olaylara, insan güdüleri, özellikleri ve düşüncelerine göre sağlam genelleştirmelerin sunulduğu sonuçların oluşturulmasını kapsamaktadır. Bu anlamda geçmişin ve günümüzün belgeleri, ilk olarak, onları anlamak için; ikinci olarak, onlardan gerçekleri bulmak için; üçüncü olarak (eğer insana ilişkin belgeler ise), yazarları ya da yaratıcılarına ilişkin bir şeyler öğrenmek için; ve son olarak onlara ilişkin genelleştirmeler (hipotezler ya da sonuçlar) oluşturmak için incelenmektedir (Karataş, 1984: 68-69). Tekniğin belirtildiği biçimde işlevsellik kazanması, büyük ölçüde, toplanan belge ve kayıtların güvenilirlik - geçerlilik düzeylerine bağlıdır.

Bir araştırmada her şeyden önce kullanılan belgelerin doğruluğundan, çalışmaya uygulanabilirliğinden ve delil olarak benimsenebilirliğinden emin olmak için hem dıştan (geçerlilik) ve hem de içten (güvenilirlik) değerlendirilmesi gerekmektedir. Genellikle, birinci derecedeki kaynakların (eğer mevcut iseler) kullanılması daha doğru olmaktadır. Çok az veri ya da verilerin uygunsuz seçimi bu tür araştırmada önemli tehlikelerdir. Çalışmada en son sonuçlara karar vermeden önce, araştırmacının dokümanter verilerinin tümüyle ilgili ve yeterli olduğuna herhangi bir mantıklı şüphe ötesinde inanmış olması gerekmektedir (Karataş, 1984: 81).

Gerçekleştirilen okumalar, Türkiye’de liberalizm değerlendirmelerini özellikle çatışmacı yaklaşımdan hareketle betimlemeyi gerekli kılmaktadır. Ancak Türkiye’de çatışmanın, Batı’daki gibi sınıfsal temelden ziyade devlet ile toplum kesimleri arasındaki çekişmeye dayandığı belirtilmelidir. Batı’dan farklı temeller üzerinde gerçekleşen bu çekişme, Türk toplum yapısının kendine özgü bir diyalektik oluşa sahip olmasıyla ilişkilendirilebilir. Türk devlet geleneği temelinde açıklanması mümkün olan çekişmenin coğrafya, sosyal çehre, ekonomi, din, örf gibi pek çok dinamik tarafından biçimlendirildiği söylenebilir. Bu anlamda Türk toplum ve devlet yapısı üzerine özgün çalışmalar yapan Ş. Mardin, Ç. Keyder, M. Heper gibi toplumbilimcilerin -aralarında belirli açılardan farklar bulunmasına karşın- konuyla ilgili

benimsedikleri ve geliştirdikleri yaklaşımın, “merkez-çevre kuramı” olarak literatürde önemli bir yer edindiği görülmektedir.

Devlet - toplum ikiliğine uzanan bu kuram esasında coğrafyaya lineer, düz bir zaman boyutu ekler: yani merkez, çevrenin geleceğini temsil ederken, çevre de merkezin geçmişini yansıtmaktadır. Bu yönüyle merkez-çevre kuramı Türkiye’ye ilişkin araştırmalar ve kuramsal boyut taşıyan yazılarda geniş yer kaplamaktadır. 1960’lı yılların başında Edward Shils tarafından ortaya konan bu kuram, toplumun yapılandırıcı bir merkezi olduğu savına dayanmaktadır. Buna göre toplumun yeniden üretimi meselesine değinilerek, bütünün parçaları dönüştürme kapasitesi üzerinde durulmaktadır. Toplumun merkez alanının inançlar ve değerler alanından türediği, dolayısıyla ne kadar sekülerleşse de merkezi yapının kutsallık anlayışını üzerinde taşıdığı belirtilmektedir. Bu yaklaşımı aynı yıllarda Şerif Mardin’in, Türkiye çalışmalarına aktardığı ve o günden bugüne Türkiye’de tarih ve sosyal bilimlere yön verdiği ifade edilmektedir (Özbek, 2006: 15). Toplumun yeniden yapılandırılması ekseninde bir tartışma zeminini bünyesinde taşıyan merkez-çevre kuramı; bu yapılanmayı toplumun değerleri, kurumları, idarecileri arasındaki ilişki üzerinden açıklama yoluna gitmektedir.

Burada merkez-çevre analizlerinin devlet otoritesini merkeze aldığı vurgusu öne çıkmaktadır. Genel olarak merkez-çevre ilişkiselliği, Osmanlı ve de Cumhuriyet dönemi modernleşme süreci üzerinden tartışılırken, özellikle Batı Avrupa modernleşmesi eksenli karşılaştırmalarda bulunmaktadır. Buna göre Avrupa’da modernleşme sürecinin çift taraflı olduğu tezi öne sürülmektedir. Yani Avrupa’da modern devletin oluşumu için merkezde bulunan devlet otoritesi ile çevresel güçler arasında uzlaşmaya dayanan ve çevrenin özerkliğini sağlayan diyalektik bir süreç söz konusudur. Osmanlı modernleşmesi temelinde ise devlet-toplum arasında tek boyutlu bir çatışmanın modern devlete doğru yol izlediği sonucu çıkarılmaktadır. Çevresel güçleri ‘kul’ kitlesi konumuna indirgeyen bu tek boyutlu çatışma, patrimonyal gelenekle açıklık kazanmaktadır (Heper, 2006; Mardin, 1995). Hükümdara olağanüstü güç sağlayan patrimonyal gelenek, devlet ile toplum arasına aşılması

çok zor sınırlar çizmektedir. Bu yönüyle Osmanlı geleneği Batı geleneğiyle taban tabana zıttır. “Osmanlı devlet ve toplum görüşünün bu yanına göre devlet toplumdaki gelmez. Devlet, toplumun ekonomik çıkar sınıflarının çıkar gereklerine dayanmaz.” Bu yönüyle siyasal egemenlik toplumsal köklerden gelmemekte; toplumun üstüne tanrı tarafından (gerçekte fetih ve güç yoluyla) dışarıdan oturtulmaktadır (Berkes, 2005: 32).

Merkez - çevre literatürü ile genişleyen “toplumun yeniden üretimi” tartışması ekseninin, öz itibarıyla 1950’lerden itibaren yapısal-işlevselci gündemin farklı kanallarında üretilen ve bütünleşme/dayanışma ve de çatışma/farklılaşma süreçlerine eğilen geniş bir literatürün önemli parçası olarak görülmektedir. Bu bağlamda toplumun ve kurumların yeniden üretimi sorusu sadece Talcott Parsons, Edward Shils, Clifford Geertz ve Shmuel Eisenstadt gibi Amerikan sosyolojisinin ve antropolojisinin önde gelen isimlerini değil, fakat aynı zamanda kıta Avrupası’nda Roland Barthes’ın *Çağdaş Söylenleri*’nden (1972) Poulantzas’ın *Devlet, İktidar, Sosyalizm*’ine (1978) ve oradan da Althusser ve Balibar’ın *Kapital’i Okumak* (1991), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (1989) eserlerine kadar genişletilebilecek yapısalcı Marksist geleneği de meşgul etmiş bir gündem sayılmaktadır. Burada temel tartışma odağının Shils’in de merkez-çevre makalesi aracılığıyla değindiği toplumun yeniden üretimi meselesi olduğu belirtilir. Aralarındaki politik, terminolojik ve metodolojik farklılıklara rağmen bu literatürün ortak paydası, toplumların ve siyasal aygıtların alt-birimleri nasıl etkiledikleri, yani bütünü parçaları -merkezin çevreyi- dönüştürme kapasitesinin ne olduğu sorusudur; yani bir diğer ifade ile değerlerin, kurumların veya devletin toplumsal ilişkileri yeniden üretme olgusudur (Açıkel, 2006: 31).

Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda merkez - çevre ilişkiseliliği kurulurken, miras alınan Osmanlı coğrafyasındaki bölük pörçüklüğe yoğun atıflarda bulunmaktadır. Bu yapı içerisinde devlet otoritesi, ekonomiden sosyal yaşama kadar tüm düzenliliklerde baskın bir rol oynayarak çevre üzerinde denetim kurmaktadır. Bölük pörçüklüğünden ve içine birbirine benzemez birçok ögenin girmesinden ötürü çevre, kendi düşünüş ve davranış tarzını zamanla

geliştirmeye koyulmaktadır. Önceleri bu tarzın, merkezin yüklediği sıkıntı ve zorlukların farkına varmaktan ileri gitmediği bildirilmektedir (Mardin, 1995: 45). Dolayısıyla merkez güdümlü bir çevre profilinin özerklik eğilimi sancılı bir süreci içermektedir. Özellikle de modernleşme çabaları bağlamında öne çıkan bu olgu, merkez - çevre ilişkilerine getirilen yeni boyutlarla ve tartışmaların yine bu zeminde sürdürülmesiyle sonuçlanmaktadır.

Merkez ve çevre arasındaki “ideolojik boşluktan” kaynaklandığı belirtilen çatışma ve mücadelenin, Cumhuriyet döneminde belirgin olarak öne çıkmasına değinilmektedir. Modernleşme sürecinde yaşanan toplumsal kopukluklar merkez - çevre geriliminin şiddetini artırmış fakat bu durumun beraberinde kayırmacılık, himayecilik, mezhepçilik şeklinde korumacılığın farklı türleri belirlemiştir. Bununla birlikte 19. yüzyıl modernleşmesi için Osmanlı siyasal düzeninin en önemli ilkesi olan ‘adalet’in kavramsal ve pratik boyutu ile geçirdiği değişime atıfta bulunmaktadır. Buna göre merkezdeki farklı toplumsal tabakalar ve farklı cemaatler arasındaki ayrılıklar arttıkça, çevreye dönük mesajlarını yoğunlaştıran Osmanlı yöneticileri, ‘adalet’ ilkesini toplumun tamamını ‘içerici’ bir kavram olmaktan çıkararak ve 20. yüzyıl başlarında küçük köylünün korunması ideolojisine kadar dönüştüren bir siyaset uygulamışlardır. Bu durum, *adaletin ideolojikleştiği* ve iktidarın kendi içindeki bazı sosyal grupları imparatorluğa yabancılaştırdığı bir sürecin karakteristiği olarak kabul edilmektedir (Arlı, 2006: 108). Mardin (1995) tarafından; merkez ve çevre arasında biçimlenen bu ilişkiselliğin, daha sonra Cumhuriyet’e taşındığı ve de Türk siyasal hayatının belirleyici özelliği olarak öne çıktığı yorumu yapılmaktadır.

Dolayısıyla “-merkezin çevreyi- dönüştürme kapasitesi nedir” sorusu, Ş. Mardin’in Türkiye’de iktidar-muhalefet ilişkilerini anlamak için geliştirdiği merkez-çevre analizinin de odağında bulunan bir sorudur. Mardin’in yaklaşımı, bir yandan toplumsal entegrasyon ve iktidar sorunsalı etrafında Osmanlı-Cumhuriyet tarihi boyunca siyasal sistem içindeki “merkezçek” (*centripetal*) ve de “merkezkaç” (*centrifugal*) eğilimleri ortaya çıkarmaya çalışır, diğer taraftan da siyasal iktidarın tesisinde rol oynayan değerler, kurumlar ve tabakalar

arasındaki ilişkilere eğilir. Buna göre Mardin, Edward Shils'in orijinal merkez-çevre makalesini, Eisenstadt'ın bürokratik imparatorluklar ve modernleşme analizleri ile birleştirerek, Osmanlı-Cumhuriyet tarihi üzerinden daha tarihsel bir yörüngeye oturtmuştur. Bu nedenle Parsons ve Shils'den Eisenstadt'a ve Mardin'e uzanan çizgi üzerinde entegrasyon literatürünün, başta yapısal-işlevselcilik olmak üzere farklı teorik yaklaşımlardan beslenen ve Türkiye'de iktidar-muhalefet deneyimlerinin kültürel arka planına yoğunlaşmış bir tartışmaya olanak sağladığı tespitinde bulunmaktadır (Açıkel, 2006: 32). Böylelikle yapılan değerlendirmeler dikkate alınca, Osmanlı'daki toplumsal ve iktisadi hayatı düzenleyen istikrarlı yapıların işleyişinde, devlet aklının ve örgütlenmesinin merkezi konumda bulunduğu ve din olgusunun toplumsal bütünleşmeyi sağlayan bir unsur olduğu fark edilmektedir.

Nitekim Cumhuriyet dönemi merkez ve çevre ilişkisinin temel belirleyici ögesi olarak İslam'ın, yeni kurumsal düzenlemelerde aldığı konumla çatışma zeminine biçim verdiği görülmektedir. Bu dönemde kurumsal anlamda yeniden tanımlanan merkeze yerleşen aktörler, daha sonra 'Kemalizm' olarak adlandırılacak bir dizi modernist prensibin tanımlayıcısı, taşıyıcısı ve yeri geldiğinde de koruyucusu olur. Dolayısıyla, Cumhuriyetin ilk yıllarında, Osmanlı'nın son zamanlarında ortaya çıkan, merkez seçkinlerinin kendi arasındaki yatay gerilim ekseninin büyük ölçüde ortadan kalktığı çıkarımına gidilmektedir. Ancak Osmanlı toplumunda öteden beri var olan dikey gerilim ekseninin, yani merkezdeki seçkinlerle çevredeki kitle arasındaki gerilimin devam ettiği ayırt edilmektedir. Zaman zaman çatışmaya dönüşen bu gerilimin altında, Kemalist seçkinlerin merkezi değer sistemi olarak İslam'ın yerine Kemalizmi ikame etmeye çalışması ve yeni tanımlanan değerler sisteminin özellikle belli çevre unsurları tarafından reddedilmesi bulunmaktadır (Gönenç, 2006: 136). Cumhuriyet dönemindeki Batılılaşma pratikleri, merkez ve çevrenin ideolojik ayrışmasını daha da hızlandırmıştır. Bu ayrışmanın temel ekseni ise, din ve devlet diğer bir ifade ile toplum ve iktidar arasındaki kan uyuşmazlığına bağlanmaktadır. Ayrışmanın diğer alt alanları

olarak etnisite ve mezhep görünümlerinin merkez ve çevre arasında varsayılan tek boyutlu resmi fazlasıyla karmaşıktırıldığı belirtilmektedir (Arlı, 2006: 109).

Öte yandan Keyder'in Osmanlı toplum yapısına yaklaşımını da merkez-çevre eksenli analiz üzerinden tartışmak anlamlı bulunmaktadır. Keyder'in (1990) bu noktadaki değerlendirmelerinde daha çok iktisat politikaları temelli mülkiyet, üretim ve bölüşüm yapılarını ve bunların Osmanlı'nın kapitalistleşme süreciyle geçirdiği dönüşümü ortaya koyan bir merkez-çevre kuramıyla karşılaşılmaktadır. Bu anlamda Osmanlı siyasal yapısının toplumsal kökenleri analiz edilirken iki önemli özellik üzerinde durulmaktadır. Bunlardan biri tarımsal yapıda büyük toprak mülkiyetinin bulunmaması, diğeri de üretim ve bölüşüm mekanizmasında belirleyici olabilecek bir burjuvazinin varlık koşullarına izin verilmemesi şeklinde özetlenebilir. Belirtilen özellikler nihai olarak, merkezi temsil eden bürokrasinin siyasal alan üzerindeki belirleyiciliğini koruma noktasında üretim ve bölüşüm ilişkilerini düzenleme eğilimi ile ilişkilendirilmektedir. Böylelikle artık değer oluşması ve dağıtılmasında, mutlak otoriteyi temsil eden bürokrasinin karşısına tehdit unsuru olarak herhangi bir çevresel güç çıkamamaktadır.

Serfliğin ve köleliğin bulunmadığı Osmanlı ekonomik düzeninde "merkezin" varlığının devam edebilmesi bağımsız köylülükle kurduğu ilişkiye bağlanmaktadır. Bu bakımdan Osmanlı ekonomik düzeninde toplumsal işbölümü daha çok siyasal temelli görülmektedir. Devlet yeterli miktarda artık ürüne el koymayı ve ticari faaliyetleri kontrol altında tutmayı başardıkça, bağımsız köylülükle ilişkisini koruyabilmektedir.

Bahsedilen bu yapı, Osmanlı'nın kapitalist dünya sistemine bağlanma sürecinde hem dışsal hem de içsel etkenlerle sarsılmıştır. Osmanlı'nın periferileşmesi sürecini ifade eden dünya sistemine bağlanma; bir iç dinamik olarak düşünülen ve daha çok kültürel/dinsel temel ekseninde açıklanan geleneksel merkez-çevre ilişkisini önemli ölçülerde belirleyen bir dış etken olarak yaklaşımımızı tamamlayıcı bir perspektif sunmaktadır. Bu bakımdan merkez-çevre yaklaşımı, sadece imparatorlukların ya da ulus-devletlerin sınırları içerisinde

düşünülebilecek ve dünya sistemine kapalı, yalıtılmış toplumsal ilişkiler içinde okunmamaktadır.

Dolayısıyla ne Osmanlı-Türkiye deneyimlerinde ortaya çıkan merkez ve çevre arası gerilim yegânelik taşımakta; ne de bu gerilim sadece iç dinamiklerin bir uzantısı olarak addedilmektedir. Özellikle modernleşme söz konusu olduğunda, bu bakış daha bir anlam kazanmaktadır. Zira gerek devletlerin aygıtlarının gelişimi (ordudan bürokrasiye, eğitimden iletişim ve ulaşım ağlarına kadar) gerekse bu aygıtların toplumsal alanla nasıl bir ilişkiye geçtiği, yerel-ulusal birimlerin dünya sistemi içinde ne tür bir etkileşime girdiği ile ve ne tür bir yer işgal ettiği ile doğrudan bağlantılı bulunmaktadır. Bu ise devletler ve toplumsal birimler açısından dünya sistemi içinde eşitsiz ve bileşik olduğu kadar, çatışmalı ve eklemlenmelere de açık bir konumlanışa karşılık gelmektedir (Açıkel, 2006: 43). Bu durum, Osmanlı'nın kapitalist dünya sistemi içindeki varlık koşullarını ifade ettiği söylenebilecek "Batılılaşma" sürecinde belirgin bir biçimde açığa çıkmaktadır.

Keyder (1990), Wallerstein'in dünya sistemi kuramı üzerinden giderek Osmanlı'nın kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkilerinden yoksun bir biçimde sisteme dahil edildiği ve bu nedenle de geleneksel merkez-çevre ilişkisini farklı boyutlara taşıyacak bir konumlanmaya sevk edildiği üzerinde durmaktadır. Buna göre kapitalist sistem içinde önceki işlevlerini sürdüremeyen merkezi idare yeni mülkiyet, üretim ve bölüşüm düzeneklerinde, çevresel unsurlarla daha eklektik ve korporatist ilişki kanalları geliştirme eğilimi göstermektedir. Bu süreç aynı zamanda bürokrasi ve çevresel güçler arasındaki çatışmanın şiddetlenmesi durumunu da içermektedir.

Böylesi bir toplumsal ve ekonomik temelin Türk devlet yapılanmasını büyük ölçüde etkilediği söylenebilir. Geleneksel devlet anlayışı, halkın tabi olduğu kendi içinde bir düzeni taşımakta olup; bu düzenin sürekliliği son derece güçlü ve üstün bir merkezi idare tarafından sağlanmaktadır. Çünkü güçsüz bir merkezi idare, kendisine karşı potansiyel tehdit içeren "çevre" unsurlarını çok daha olanaklı kılmaktadır. Bunun için Türk devlet geleneğinde de

görülen, gelişmiş bir örgüt yapısına sahip devlet mekanizması kendisine kafa tutabilecek hiç bir yerel güç unsurunu başıboş bırakmamaktadır. Bu anlamda Osmanlı'dan günümüz Türkiye'si'ne değin uzandığı söylenebilecek olan güçlü devlet örgütlenmesiyle bir "merkez" ve merkezden mümkün olduğunca özerk hareket etmeye çalışan yerel güç unsurları olarak da bir "çevre" düalitesi ortaya çıkmaktadır. Çekişmenin tarafları olarak merkezi ve çevreyi temsil eden yapıların niteliksel ve de niceliksel özelliklerinde sürece bağlı bir farklılaşma görülmekle birlikte; bu durum, çekişmeyi ortadan kaldırmamış, sadece çekişmenin şiddeti ve biçimine etki ederek yeni boyutlara taşımıştır.

Bu çerçevede Wallerstein, Mardin'in merkez-çevre analizine katkıda bulunabilecek şekilde -burada terminolojik benzerliklerden daha fazlası kastedilir- dünya kapitalist sistemi içindeki üretim alanlarını *merkez*, *yarı-merkez* ve *periferi* şeklinde adlandırmakta; ve bu alanlardaki farklılaşmayı devlet aygıtlarının gelişkinliği ve yeniden üretim kapasiteleri de dahil olmak üzere farklı biçimlerde etkin bir dinamik olarak tespit etmektedir. Kapasiteyi belirleyen şey, merkezin salt *değersel-kültürel koordinatları* değil, devletlerin dünya sistemi içindeki rekabet konumları, hem de üzerinde yükseldikleri toplumsal sınıflar, üretici güçler ve buna bağlı olarak da geliştirdikleri etkileşim, mobilizasyon ve müdahale kapasiteleri olarak açıklanmaktadır. Dünya sistemindeki bu hiyerarşik konumlanış, -aradaki önemli bir farklılığı göz ardı etmemek koşuluyla- Shils'in analizine benzer bir nitelik taşıdığı yönünde değerlendirilmektedir. Wallerstein'in hareket noktası Shils'in ayrıcalık tanıdığı merkezi değerlerden ziyade, analizine dahil etmediği *piyasa ilişkileri* ve *zor*'dur. Zira bir global rekabet ve ulusal-yerel düzeylerdeki sınıfsal ve ekonomik mücadeleler, diğer taraftan da uluslar arası düzeyde cereyan eden emperyal-askeri mücadeleler, devletler aygıtlarının kapasiteleri kadar onların üzerinde yükseldikleri toplumları da doğrudan etkilemektedir. Bu açıdan bakıldığında, merkez-çevre farklılaşması sadece değerler üzerinden değil, fakat başka önemli süreçler üzerinden de devam eder. Dünya sistemindeki bu eşitsiz ve hiyerarşik

yapılanmanın, bu nedenle, ulus-devletlerin oluşumuna ve modernleşme deneyimlerinin akıbetine doğrudan etkide bulunduğu ileri sürülmektedir (Açıkel, 2006: 44-45).

Nitekim 1980’ler Türkiye’si’ne gelindiğinde de, devlet-toplum ilişkisini, merkez-çevre kuramı üzerinden analiz edebilecek göstergeler öne çıkmaktadır. Kapitalizmin neo- liberal öğretilerle yeniden yapılanma sürecini ifade eden bu yıllarda Türkiye, piyasa temelli bir toplum yapılanmasıyla karşı karşıyadır. Amaç, sermayenin sınır tanımaz döngüselliğine hareketlilik kazandırmaktır. Bu hedefin önünde en büyük engel olarak görülen devlet mekanizması, neo-liberal öğretilerin sivil toplum söylemine angaje edilerek “ceberut”, “despot” gibi nitelendirmelerle pasivize edilmektedir. Öyle ki serbest piyasa düzeninin kurulmaya çalışıldığı dönemin, belirli ölçülerde geleneksel devlet-toplum ilişkisini yansıttığı söylenebilir. Devletin ekonomik ve sosyal yaşam üzerinde büyük bir etkinliği söz konusudur. Ekonomik kalkınma ve demokratik gelişim doğrultusunda alınan kararlar büyük ölçüde devlet programı olarak “seçkinci” bir tavırla uygulamaya konmaktadır.

Bu anlamda neo-liberal politikaların, merkez-çevre ayrışması üzerinden gidilerek devlet ile halk arasında derinleştirilmeye çalışılan bir dönüşüm sürecini yansıttığı görülmektedir. Her ne kadar devletin ekonomik ve sosyal alanlardaki rolünü, “sivil alan” gibi açılımlarla azaltmaya dönük söylemler öne çıkarılsa da esas olarak merkezin olanaklarını farklı biçimlerde kullanan yeni bir “seçkinci” tavrın oluştuğu fark edilmektedir. Devlet ve toplum arasındaki ilişkide yaşanan kopukluk, devletin koruyuculuk vasfını aşındırırken, çevresel güç odaklarının hareket alanını genişletmektedir.

1980 sonrası meydana gelen gelişmeler, merkez-çevre arasındaki ilişkinin yeni bir düzeye ulaştığını ve merkez-çevre arasındaki çatışmanın başka sorunlar temelinde yeniden ele alınması gerektiğini ve klasik tablonun ortadan kalktığını göstermektedir. Kapitalizm ve emperyalizmin çağdaş görünümleri bu yeniden ele almayı zorunlu kılan unsurlardır. Bu anlamda endüstriyel kapitalizmin Batılı toplumları geri dönülemez bir biçimde yatay olarak parçalamasının *eşdeğerine* Türkiye toplumu özelinde rastlanmamaktadır. Bunda 12 Eylül

darbesi sonrasında sınıf hareketlerine ve örgütlenmelerine getirilen yasaklamaları bulmak mümkündür. Bu açıdan merkezdeki hâkim elitlerin, darbe sonrasındaki otoriter bir toplumsal destabilizasyonu ısrarlı uygulamaları merkezde ve çevrede pek çok patolojinin oluşumunu tetiklemiştir. Öyle ki, 1980 sonrasında ‘adalet’in, devlet iktidarını temsil eden çeşitli toplumsal güçlerin korunması ekseninde, paradoksal bir gelişim gösterdiği üzerinde durulur (Arlı, 2006: 111-113). Özellikle küresel dinamiklerin klasik merkez-çevre ilişkisini büyük ölçüde dönüştürmesiyle son derece eklektik ve girift bir bağlamın oluştuğu görülür.

Türkiye’de 1980 sonrası dönemin siyaset, kültür ve toplum alanlarında ortaya çıkan gelişmeleriyle merkez-çevre analizinde düalist kategorilere yer vermek güçleşir. Burada, klasik kültürel çatışma eksenleri daha *çoklu/çoğulcu* yönlere doğru evrilirken, bazı yerlerde de merkez-çevre eksenleri *ters-yüz* olma sürecine girmiştir. Pek çok noktada klasik düalizm yerini, etkileşimsel bir diyalektiğe bırakmış; bazı durumlarda merkez ve çevre eksenleri yer değiştirmeye başlamış; bazı durumlarda ise çok parçalı çatışmalı denge durumu ortaya çıkmıştır. Kimlikler alanı başta olmak üzere, ulus-devletlerin kültürel, politik ve ekonomik deney(im)lerine maruz kalan toplumsal alanlar, üzerinde tek bir gücün egemenliğini ilan edemeyeceği alanlara dönüşmüştür (Açıkel, 2006: 49-51). Türk toplumu son otuz yıl içinde, kültüralist bir milliyetçilik ekseninde belirli bir ölçüde değişse de, başka pek çok sosyal alanda parçalanmaya devam etmiştir. Laikçilik - İslamcılık, Alevilik - Sünnilik, Türklük - Kürtlük gibi siyasal ve sosyolojik kategoriler daha çok ‘ad koyma’ eğilimleri ekseninde, süreçlerden çok konjonktürlere bağımlı bir bilinçle çatışmacı ve kendi perspektifleri tarafında kemikleşen kanaatler alanına doğru savrulmaktadır (Arlı, 2006: 112). Bunun, sivil toplum ve siyasi toplum arasında net bir ayrımın yapılamamasını da beraberinde getirdiği söylenebilir.

Bu dönemde, merkezi Kemalist değer sistemini eleştiren sivil toplum örgütleri, Özal yönetimiyle birlikte ortaya çıkan “liberalleşmenin” de bir sonucu olarak seslerini daha çok duyurmaya başlamıştır. Hem etnik hem de dini temaları vurgulayan sivil toplum aktörleri uzak çevrenin “sivil toplum” mekânındaki sesi olarak ifade edilmektedir. Diğer taraftan

merkezi değerleri dogmatik bir hırçınlıkla savunduğu öne sürülen Atatürkçü Düşünce Derneği, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği gibi örgütler milliyetçi-laik tonları ağır basan bir Kemalist çizgiye oturtulmaktadır. Bu noktada, siyasi ve sivil toplum alanlarında yaşanan yatay çatışmaya dikkat çekilmektedir. Buna göre merkezi Kemalist değer sistemini savunma iddiasında olan sivil toplum örgütleriyle uzak çevrenin “sivil” aktörleri gittikçe artan bir kutuplaşmanın tarafları olarak kabul edilmektedir (Gönenç, 2006: 147). Ancak yeni dönemin, merkez-çevre kuramının salt iki farklı toplumsallığın mücadelesi olarak algılamasını güçleştirecek birtakım *geçişlilikleri*, *çakışmaları* ve de *yer değiştirmeleri* taşıdığı unutulmamalıdır. Çünkü bu özelliğin ihmal edilmesinin; “merkez ve çevre, ya da modernlik ve gelenek arasındaki -yaklaşık iki yüz yıllık- çatışmanın yol açtığı anomali ancak *çevre/gelenek* eski sistemik konumuna kavuştuğunda aşılabilir” gibisinden bir düşünceyi yaygınlaştırması üzerinde durulmaktadır. Bu yönüyle bir tür milleniarist anlayışın sonuç olarak merkez-çevre kutuplaşmasında muarız konumundaki muhafazakâr-dindar ‘çevre’nin elinde bir tür rövanşist araca dönüşeceğine dikkat çekilmektedir. Buradan hareketle Açıknel, şunu ifade etmektedir:

Türkiye’deki siyasal iktidar analizleri açısından ilginç olan eğilim, gerek Kemalist modernleşmeye bağlı çevrelerin gerekse İslami çevrelerin, Osmanlı-Cumhuriyet tarihini dar anlamda bir tür seküler ve dinsel fikirlerin iktidar mücadelesine indirgemek eğiliminde olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında iktidar analizini ‘devrimci’ ve ‘karşı-devrimci’ ideolojilere bağlı gruplar arasındaki mücadelenin tarihi olarak okuyan ulusalcı sol gelenek ile ‘taklitçi’ ve ‘otantik’ güçlerin mücadelesi olarak gören sağ muhafazakâr gelenek arasında ‘değer-yönelimli’ bir tarih okuması arasında büyük fark yoktur; bu da kültürel karakteristikler temelinde düalist bir modernlik toplumsallık anlayışının Türkiye’de iktidarın ve muhalefetin her iki kanadı tarafından da paylaşıldığını gösterir. Paradoksal bir biçimde, bu durum merkez-çevre paradigmasının gerçekliği temsil ettiği kadar, gerçekliği kuran bir paradigma haline geldiğine işaret etmektedir (2006: 34).

Burada üzerinde durulan ‘çevre’nin, büyük oranda, neo-liberal politikalarla varlık gösteren İslami-muhafazakâr unsurları temsil ettiği söylenebilmektedir. Ayrıca, ‘çevre’yi temsil ettiği düşünülen pek çok aktörün ‘merkez’le kurulan ilişkiselliğinin boyutları, analiz edilmesi gereken bir konu olarak görülmektedir.

Bu anlamda devletin ve kurumlarının, çevreyi temsil etmeye başlayan yeni seçkinler için de bir toplumsallaşma potası olduğu belirtilmektedir. Demokrat Partiden Fethullah Gülen Cemaatine, kürt hareketinden alevi kimlik oluşumlarına kadar farklı biçimlerde muhalif konumlar sergileyen siyasal-kültürel oluşumların önde gelen kurucularının-seçkinlerinin, ya daha önce siyasal merkezle ilişkili kurumlardan geldiklerini ya da merkezin kurumlarından yetişmiş olduklarını görmek gerekmektedir. Dolayısıyla Türkiye’de toplumsal muhalefetin ‘mutlak çevreden’ ziyade, en kötü olasılıkla ‘merkezin kıyısından’ başlayarak örgütlendiği kabul edilmektedir. Özellikle İslami-muhafazakâr çevrenin mutlak anlamda çoğu zaman ‘merkeze yakın koordinatlardan’ türediği ayırt edilmektedir. Bu durum ‘taşra’nın ‘merkezle’ bir yandan Türkçülük, diğer yandan da İslamcılık aracılığıyla ne tür bir etkileşime girdiğinin de analizini gerektirmektedir (Açıkel, 2006: 52).

Klasik merkez-çevre ayrımının yeni bir aşamaya ulaştığını ve siyasal, ekonomik ve ideolojik açılardan ‘mutlak çevre’ olarak adlandırılabilen kesimlerin ‘merkez’e dahil oldukları ve bürokratik iktidarı pek çok noktada paylaştıkları ileri sürülebilmektedir. Aslında 1970’lerde Milli Cephe hükümetleri ile başlayan ve 1980’lerde Özal hükümetiyle bürokratik-teknokratik kadroların yeniden yapılanmasıyla devam eden bir süreç ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında modern Türkiye’de siyasal yaşamı belirleyen düalizm, bürokratik muhafazakarlık ile popüler demokratlık arasındaki bir ayırmadan ziyade, *sol elitist otoriteryanizm* ve *sağ popülist otoriteryanizmin* muhtelif türevleri arasında kabul görmektedir (Açıkel, 2006: 58-59). Buna olanak sağlayan koşulların başında, kapitalizmin küresel gelişimine yönelik inşa edilen neo-liberal söylemler gelmektedir. Bu anlamda neo-liberal savunular doğrultusunda ulus-devletlerin kültürel, ekonomik, siyasal etki alanlarını ve kapasitelerini kontrol altına alan parçalı, merkezi denetimden uzak bir toplumsallık var edilmektedir.

Dolayısıyla 1980’li yılların merkez-çevre kuramı üzerinden tartışılması, devlet ve toplum ilişkilerinin yeni dönemde almış olduğu biçimi, tarihsel kopukluk ve süreklilik

bakımından analiz edebilme olanağı sağlayacağı düşüncesiyle tercih edilmektedir. Bu anlamda yeni dönemin ANAP özelinde en başat söyleminin, demokrasinin koşulu olarak toplum karşısında tanımlanmış “despot”, “müdahaleci” devlet tasviri olduğu dikkate alınmalıdır.

Buna göre neo-liberal açılımların, Türkiye’de devlet bürokrasisine karşı girişimci bireyi kutsayan piyasa toplumunu hakim kıldığı ve böylelikle küçültülen devlet aygıtı üzerinden siyasi iktidarlar ile sermaye çevrelerinin rant ilişkisinin yeni çatışma alanları doğurduğu söylenebilir. Bu anlamda Türk toplum geleneğinde var olan koruyucu, adil, halka hizmet eden devlet algısının karşısında, totaliter – ceberut bir devlet tasviri yapıldığı dikkati çekmektedir. Neticede belirli açılardan tasfiyesi gerçekleştirilen geleneksel devlet yapısı, yerini dengesiz güç ilişkilerinin görüldüğü serbest piyasa koşullarına bıraktığından; korumasız kalan birey, pragmatist ve popülist eğilimlerin etkisinde hareket etme durumundadır. Öyle ki bu durum cemaat, çete, mafya gibi yasadışı oluşumlara değin uzanmaktadır.

II.6. Sınırlılıklar

Bir sosyal teori olarak liberalizm, literatürde çok sayıda çalışmaya konu olmuştur. Sosyal teorilerin, gerçeklik haline getirilmek istendiğinde, kuramsal yapılarıyla uygulamaları arasında öngörülmeyen çelişkiler ortaya çıkardığı bilinmektedir. Liberalizm de 18. yüzyıldan günümüze hem teorik hem de pratik alanda geçerlilik kazanmaya çalışan bir öğreti olarak bünyesinde zıtlıkları taşımaktadır. Bu durum, kavrama ilişkin algıların-yorumların bulanıklığa ve esnekliğe yol açacak boyutta zenginleşmesine neden olmaktadır. Bu yüzden böyle bir teoriyi bütünlük, açıklık ve mantıki yapı içinde irdelemek güçleşmektedir.

Bu çalışmada, belirtilen güçlüklerle birlikte, amaca uygun olarak öncelikle liberalizm kavramının ortaya çıkışı, felsefi dayanakları literatürden hareket edilerek betimleyici bir yaklaşımla ortaya konmaktadır. Daha sonra liberalizmin Türk toplumundaki varlık koşulları, tarihsel kırılma noktalarından hareketle 1980’li yıllardaki neo-liberal politikalar özelinde

irdelenmektedir. Çalışmada 1980’li yılları kapsayan bir sınırlamaya gidilmesinde ise, Türkiye siyasal tarihi içinde dönemin piyasa kurallarının devlet – toplum ilişkisine yön verecek derecede ağırlık kazanması etkilidir. Bu anlamda dönemin iktisadi politikasını biçimlendiren 24 Ocak 1980 Ekonomi Kararları sonrasında, “ABD” ve “AB”nin başını çektiği Batı’nın “küreselleştirici” etkisinin, önceki dönemlerden çok daha yoğun ve doğrudan bir hal alması dikkat çekicidir.

III.BÖLÜM

LİBERALİZMİN TÜRKİYE TARİHİNDE 1980'Lİ YILLARDAKİ DÖNÜŞÜMÜ VE TOPLUMSAL YAPIYA YANSIMALARI

III.1.Liberalizmin Türkiye Bağlamı

1980'den bugüne Türkiye gündemini bir hayli meşgul eden liberalizm tartışmaları, karmaşık ve çok boyutlu yapısıyla geniş bir alana nüfus etmektedir. Liberalizmin ne olup ne olmadığı, liberalizmden ne anlaşılması gerektiği, Türkiye için sonuçlarının ne olduğu gibi tartışma alanlarını Turgut Özal ve sonrasındaki dönemde bulmak mümkündür. Türkiye'de tartışılan serbest piyasa ideolojisi, küreselleşme konularında temel referans noktası liberalizmdir. Aynı şekilde özelleştirmeden girişimciliğe, kamu yönetimi reformundan sosyal adalet sorununa liberalizm merkezi konumdadır. Liberalizmin benzer konumu, AB entegrasyon süreci, Kürt sorunu, İslami kimliğin yükselmesi, sivil toplum, sosyal hareketler üzerine yapılan tartışmalarda da ortaya çıkmaktadır. Bunların yanında, bilindiği üzere, yolsuzluklardan rüşvete kadar devletin yeniden yapılandırılmasında yine liberalizm merkezi alan haline gelmektedir.

Kavramsal düzlemde iktisadi, sosyal ve siyasal boyutlarıyla genel yapısına ilişkin kuramsal bir çerçevenin oluşturulmaya çalışıldığı liberalizm, ağırlıklı olarak, klasik liberal teoriden neo-liberal teoriye doğru yol alırken taşıdığı dönüşüm üzerinden okundu. Yapılan değerlendirmelerin, kapitalizm ile liberalizm arasındaki içkin bir bağın göstergelerini ortaya koyduğu görüldü. Bununla birlikte liberal öğretinin temel savunuları olarak serbest piyasa, rasyonel birey ve sınırlı devlet olgularının evrensel nitelikleri ile ilgili analitik ve de diyalektik yaklaşımlar etrafındaki tartışmalara yer verildi. Buradan da kuramsal çerçeveye dayalı olarak, Türkiye'nin 1980'li yıllardaki liberalizm deneyimi devlet - toplum ilişkisine dair sorgulamalarla irdelenecektir. Liberalizme ilişkin kuramsal çerçevede yer verilen olguların, evrensel nitelikleriyle Türkiye deneyiminde de geçerliliğinden söz edilebileceği; ancak Türkiye'nin, kapitalist yapıya evrildikçe serbest piyasa ve sivil toplum oluşumlarını

yerleştirme noktasında, çeşitli açılardan kendine özgü sorunlar yaşayan bir ülke konumuna sahip olduğu görülmektedir. Böylelikle sorularımıza cevap ararken, Türkiye'nin söz konusu sorunları; Osmanlı/Türk yapısından aktarıla gelen devlet geleneği ve Batılılaşma serüveni ile ilişkilendirilebilecek olan serbest piyasa ve sivil toplum yapılanmasındaki güçlükler, devlet ve toplum kesimleri arasındaki ilişki göz önünde bulundurularak tartışılmaya çalışılacaktır.

Dönüşümün önemli sonuçlarından biri olarak, merkezin (devletin) karşısında tanımlanan çevre unsurlarının (eşraf, ayan, mültezim) belirli açılardan sınıfsal nitelikler taşıyacak bir konuma kavuşmaları kabul edilmektedir. Bu nedenle Osmanlı/Türk siyasi tarihinin, devlet geleneği ile kavranabilen bir merkez - çevre çekişmesi üzerinden okunabildiği tezi dikkate alınmaktadır. Buna göre devlet, merkezi örgütlenmesi ile geleneksel olarak aşkın (din, töre) donanımlara sahip bir düzenin koruyucusu durumundadır. Düzenin koruyucusu devlet adamlarının, tarihsel deneyimlere uzandığı söylenebilecek olan *devletin bekası* dürtüsüyle hareket ettiği, öyle ki, olası yerel güç oluşumlarını tehdit unsurları olarak tanımlayıp, sürekli kontrol altında tuttuğu söylenebilir. Böylesi bir eğilimle gerçekleşen siyasi yapılanma, toplumsal formasyondaki zümre/sınıf oluşumlarına büyük oranda yön vermektedir. Dolayısıyla Osmanlı/Türk sınıf çözümlenmeleri, merkez - çevre ilişkisi bağlamında ele alındığı vakit ayakları üzerinde durabilen bir çerçeveye kavuşmaktadır. Bu anlamda Osmanlı toplumunun sınıfsal nitelikler taşıyabilecek belirli oluşumlarını, daha çok Batılılaşma süreci içinde değerlendirmek mümkündür. Sınıf yapılanmalarında ayırt edici özelliği belirtmek gerekirse, merkezi örgütlenmenin son derece baskın bir rol alarak sınıfları özümleyici bir tutumla biçimlendirmesi üzerinde durulabilir.

Cumhuriyet döneminde de süre gelen bu olgu, her ne kadar Batı burjuvazisinin nitelikleri çerçevesinde ele alınamasa dahi, toplumsal formasyonda kapitalist üretim ve bölüşüm ağına dayanan sınıfsal oluşumları yansıtmaktadır. Kavramsal çerçevede değinildiği üzere -Osmanlı toplumsal formasyonuna yön veren- bir tarafta artı-ürünü meydana getiren köylü ve zanaatkâr, diğer tarafta ise artı ürüne çeşitli yollarla (haraç/vergi) el koyan ayan,

bürokrat, tüccar temelde *sınıflar düalitesini* oluşturmaktadır. Buna paralel bir biçimde dönüşümün önemli ayağı olarak devlet - toplum ilişkisinde; sivil topluma ağırlık veren, buna karşılık devleti ceberut ve despot sıfatlarıyla nitelendiren liberal açılımların üzerinde durulmaktadır. Bu noktada devletin, hak ve özgürlüklerin gereği olarak ekonomik ve de sosyal hayat üzerindeki düzenleyici rolünün minimum boyutta tutulması yönünde atılan adımlar göze çarpmaktadır. Nihayetinde sosyal boyutuyla sivil toplum anlayışının, ekonomik boyutuyla da serbest piyasa savunusunun öne çıkarıldığı bu dönüşüm, kapitalist yapılanma bağlamında değerlendirildiğinde, Osmanlı'dan günümüz Türkiye'si'ne bazı süreklilikleri ve de kopuşları içeren bir süreci ifade etmektedir.

Türkiye ile ilgili yapılan pek çok gözlemin temeldeki ortak kabulü, Türk toplumunun tarihsel olarak Batı toplumlarından farklı bir siyasi-ekonomik yapı içinde geliştiği gerçeğidir. Daha önce de değinildiği üzere Türkiye, Osmanlı devletinin mirasçısıdır. Bu mirasın üzerine inşa edilmeye çalışılan yeni Türk devletinin yaşadığı belirli sıkıntıları -serbest piyasa ve sivil toplum yapılanmasındaki açmazlar gibi- büyük ölçüde, süregelen Osmanlı mirası yapı ve anlayışların yeni siyasi-ekonomik yapılanmaya karşı verdiği tepkide bulmak mümkündür. Bu nedenle Batı toplumları ile Türk toplumu arasındaki siyasi-ekonomik yapı farklılığını ortaya koymak gerekmektedir. Öte yandan Türkiye'nin yaşadığı bu sıkıntıların temelde, kapitalist sistemin ve uzantısı serbest piyasa zemininin evrensel düzlemde yansımalarının bulunduğu kendi niteliksel açmazları ile yakından ilişkili olduğu da bilinmektedir. Dolayısıyla Osmanlı mirası yapılarına yönelik bir bakış açısı getirilirken, tarihsel arka planın, modernleşme süreciyle birlikte Türkiye siyasal ve ekonomik yapısında karşı karşıya kalınan bazı durumları açıklığa kavuşturacağı düşüncesine itibar edilmektedir. Böylelikle bu bölümde, Türkiye'nin 1980'li yıllardaki liberalizm anlayışına paralel serbest piyasa temelli toplum ve devlet ilişkisi, tarihsel çerçeveden hareket edilerek ve de “yeni” dünya konjonktürü değerlendirmeye katılarak tartışılmaktadır.

III.1.1. Doğu-Batı Bağlamında Türk Devlet Geleneği

Türkiye’de devlet – toplum ilişkisi ekseninde liberalizmi değerlendirirken; nasıl bir dönüşüme tekabül ettiği veya edeceği konusunda kapsayıcı açıklamaların, Türk devlet geleneği anlaşılmeden yapılabilesinin mümkün olmadığı söylenebilir. Daha önce de vurgulandığı üzere, Türkiye’de liberalizmin -temel öğretilerinin bir hayli dışında- devlet sorunu olarak, devletin yapısal çerçevesi dâhilinde, teorik ve de pratik zeminini meydana getiren göstergelere atıfla literatürde (Karpata, 2006; Heper, 2006; Berkes, 2005; Sallan Gül, 2004; Genç, 2002; Boratav, 1995; Buğra, 1995; Mardin, 1995; Çavdar, 1992; Keyder, 1990) yer edindiği belirtilmelidir. Yapılan araştırmalar sonucunda göstergelerin, pek çok konuda olduğu gibi “topluma devletin biçim verme” geleneğini işaret ettiği söylenebilir.

Varlık koşullarını temelde Batı düşüncesine, toplumsal ve kültürel gerçekliklerine dayandıran liberalizm, bu yönüyle Türkiye’ye Batı’dan ithal edilmiş bir ‘siyasi-iktisadi’ teori olmasından, Doğu’nun -dolayısıyla bir açıdan Türkiye’nin- toplumsal ve kültürel gerçekliklerinde büyük farklılıklar taşıyan bir zemini beraberinde getirebilmektedir. Bu gerçeklikler içinde gerek toplumsal ilişkilere, gerekse toplumsal gelişmelere yön veren devlet kurumu, Türkiye’nin de içinde kabul edildiği Doğu toplumlarında, ortaya çıkışı ve yapısal özellikleri açısından Batı’dan farklı bir çizgi izlemektedir. Doğu ile Batı arasındaki farklılıktan hareketle Türk devlet geleneğini açıklama çabası; Türkiye’de (aynı zamanda pek çok Doğu ülkesinde) -özellikle- sosyal bilimlerde fark edilen, kendi toplumunu Batı argümanları ile irdelemeye yönelik çalışmaların yaşamış olduğu açmazlara düşmeme kaygısının bir sonucu olarak görülebilir. Batı’nın, kendisini dünyanın merkezinde görme eğiliminin ve dünya siyasetinde Avrupa ülkelerinin belirleyici rolünün yansıması olarak, Batılı toplumların değişim ve dönüşüm çizgisini, diğer toplumların da irdelenmesinde evrensel ölçütler biçiminde tanımladığı görülmektedir. Ancak her toplumun olduğu gibi Türk toplumunun da kendine özgü oluş diyalektiğinin bulunduğu, dolayısıyla Türk devlet geleneği

irdelenirken, bu ölçütlerin geçerliliği noktasında önemli çelişkilerin varlığı dile getirilmektedir.

Bir toplum kurumu olan 'devlet', dünya tarihi içinde insan topluluğunun en eski ve en güçlü örgütlenme biçimlerindedir. Üst yapı unsuru olması itibarı ile devlet kurumu, ortaya çıktığı toplumun gelişiminde ve farklı toplumlarla olan ilişkisinde daima belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bu açıdan bakıldığında devletin, toplumların tarihsel süreçlerini ve konumlarını açıklayacak ya da anlaşılır kılacak özellikleri bünyesinde taşıyan temel kurumlardan olduğu görülmektedir. Yapılan değerlendirmeler, bir toplum kurumu olarak devletin, hangi ihtiyaç ve gereklilik sonucu ortaya çıktığı sorusunu akla getirmektedir. Devletin ortaya çıkışına ilişkin sayısız tespit ve çalışma bulunmaktadır. Bunlar; devletin zorunlu olarak doğduğu veya doğması gerektiği savındaki toplum sözleşmesi kuramı ile devleti, temelde üretim ilişkileri sonucu oluşan belirli farklılaşmaların ortaya çıkardığını savunan Marksist kuram etrafında şekillenmektedir.

Toplum sözleşmesi kuramcılarında Hobbes'a göre devletin varlık nedenini, Doğal Hal'de söz konusu olan güç tutkusu ile ölüm korkusu arasındaki uzlaşma oluşturmaktadır. Güvenlik gereksinimiyle ifadelendirilen insanın hayatını koruma, fizik varlığını sürdürme eğilimi, onu, bu amaç etrafında diğer insanlarla anlaşmaya, mutlak eşitlik ve özgürlüğünden vazgeçmeye yöneltmiştir. Karşılıklı vazgeçme gereği, Doğal Hal'den Sivil Hal'e geçiş için gerçekleşen sözleşme devletin kuruluşuna imkân vermiştir. Devlet'in ilk ve tek amacı itaat eden bireylerin güvenliğini sağlamaktır. Egemen'e itaat yükümlülüğünün sınırlarını güvenlik çizmektedir. Güvenliğin sağlanmadığı yerde itaat de beklenemez (Akal, 1995: 109). Genel anlamda toplum sözleşmesi kuramı, bireylerin birtakım haklarından feragat edip, toplumun idaresini üst bir kurula devretmeleri savına dayanmaktadır. Bu kuramda devletin kuruluş nedenini, Marksist kuramdaki toplum içinde gelişen farklılaşma ve çatışma eğilimlerinin karşısında yer alan uzlaşma ve rıza eğilimleri belirlemektedir.

Askeri gücün, savaşın ve fethin önemli bir yeri bulunduğu “Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni” adlı eserinde Engels, devletin kökenine ilişkin tespitlerini, özel mülkiyetin ve sınıfların gelişmesi temelinde irdelemektedir. Burada söz konusu kuram, sosyo-ekonomik temelli sınıfsal bölünmelerin doğurduğu çatışmalarla anlam bulmaktadır. Daha çok Batı toplumları tarihinde önemli yeri olan Yunan, Roma Uygarlıkları ve Cermen Kavimleri üzerinden yürütülen çalışmada devlet; Atina’da erk üstünlüğünü ele alarak, *gentilice* (soy birliğine dayanan) toplum içinde gelişen sınıf karşıtlıklarından, yanı sıra Roma İmparatorluğu galipleri Cermenlerde, *gentilice* örgütlenmenin egemenlik kuramayacağı derecede büyük toprakların fethinden doğmaktadır. Dolayısıyla Engels, devletin varlık nedenini, toplumun, kendi kendine çözemediği uzlaşmaz karşıtlıklara bölünmesiyle ilişkilendirir. Bunu da şu ifadesiyle açıklamaktadır:

Karşıt ekonomik çıkarlara sahip sınıfların, kendilerini ve toplumu, verimsiz bir mücadele içinde eritip bitirmemeleri için, görünüşte toplumun üstünde yer alan, çatışmayı hafifletmesi, “düzen” sınırları içinde tutması gereken bir güç ihtiyacı kendini kabul ettirir; işte toplumdan doğan, ama onun üstünde yer alan ve gitgide ona yabancılaşan bu güç, devlettir (1967: 239).

Öne sürdükleri savların, devletin varlık nedeni gibi bazı toplumsal olguları içselci ve toplum içindeki gelişmeler temelinde ele almalarıyla her iki kuramın, konuyu açıklamaktaki yetersizlikleri, ayrıca temelde Batı toplumlarının yapısal özelliklerine kısmen cevap niteliği taşıdıkları bildirilirken (Coşkun, 1997: 63), genel anlamda devlet örgütlenmesine ilişkin farklı yaklaşımların hareket noktasını oluşturması açısından, literatürde önemli bir yere sahip oldukları görülmektedir.

Bu nedenlerle bahsi geçen devlet kurumunu, önceden belirlenmiş birtakım şablonlardan ziyade, Türk toplumunun yapısal özelliklerinin tarihsel gerçeklikleri ile ilişkisi içinde ve Batı’dan ayrılığı noktasında anlamaya çalışmanın doğru saptamaları sağlayacağı düşünülmektedir. Belirtilen çerçeve içinde devlet kurumunun ortaya çıkışında ve gelişiminde, Türk toplum yapısının oluşumunu etkileyen üretim ilişkilerinin, mülkiyet anlayışının rolü üzerinde durulması gerekmektedir. Böylece nitelikleri saptanacak olan devlet geleneğinin,

günümüz Türk devlet yapısında söz konusu olabilecek süreklilikleri veya kopuşları fark edilebilir. Buna bağlı olarak da, Batılılaşma ya da modernleşme sürecinin bir parçası diyebileceğimiz liberalizmin, Türkiye’de nasıl bir toplumsal yapıda hayata geçirildiği, neticede hangi teorik çerçeveyi ve de uygulamaları meydana getirdiği sorularına karşılık verilebileceği düşünülmektedir.

Çalışmamızın problemi etrafında Türk devlet geleneğinin açıklanmasında; belirli kuramlara ve bu kuramları aşma çabasındaki yaklaşımlara yer verilerek, öncelikle Doğu devlet anlayışına ve bu anlayışın Batı’dan ayrılığına değinilecektir. -Burada Doğu devlet anlayışı için, bilhassa Türkiye devletini kavrama noktasında, mirasçısı olmasından ötürü Osmanlı devlet yapısı referans alınmaktadır.- Daha sonra elde edilen bulgular ışığında Türk devlet yapısının, Batılılaşma bağlamında değerlendirilmesiyle farklılığı veya özgünlüğü üzerinde durulacaktır. Bu esnada, bir Batılılaşma uzantısı olarak kabul ettiğimiz liberalizm ile Türk devlet geleneği arasındaki ilişki de kurulmuş olacaktır.

III.1.2. Osmanlı Devlet Mirası ve Batıdan Ayrılığı

Osmanlı’dan bugünün Türkiye’si’ne aktarılan devlet yapısının, geleneksel bir biçimde sürdürülen toplumsal ilişki ve örgütlenme anlayışları ile yakından ilişkili olduğu bildirilmektedir. Tarihsel bir süreç içerisinde kavranabilecek bu alışıla gelen durum, eski Türk topluluklarına veya daha kapsamlı bir ifadeyle İran, Hint, Arap, Afgan, Moğol kavimlerinin de dâhil olduğu Doğu topluluklarına kadar uzanmaktadır. Bu yönüyle Osmanlı devlet mirasına ait bilgiler, ancak tarihsel bir çerçeveye, kendi geleneği bağlamında açıklığa kavuşabilmektedir. İzlenecek bu yol, Doğu uygarlıklarında söz konusu -Batı’daki gelişmenin aksine- devlete ilişkin tartışmaların, “kutsal devlet” düşüncesinden dolayı yaşanmaması ve siyasi bilgilerin yönetici kadro ile sınırlandırılması (Coşkun, 1997: 52) olgusunun neden olduğu kısıtlı yaklaşımlar ile ilişkilendirilmektedir.

Bu olgu, Mardin tarafından merkez-çevre ilişkisinin sonucu olan “kültür ayrımı” ekseninde açıklığa kavuşturulmaktadır. Buna göre devlet, siyasal ve ekonomik konulardaki

denetim misyonunu, kültür üstünlüğü hakkıyla da desteklemektedir. Bu ayrımla çevre içinde konumlandırılan halk, resmi düzenin okumuş ve yetişmiş üyelerinin yararlandığı eğitim kurumlarının ancak birinden, yani dinsel eğitim kurumlarından yararlanabilmektedir. Dolayısıyla çevrenin ayrışıklığı karşısında yönetici sınıfın olağanüstü derli toplu duruşu, her şeyden önce bu kültür olgusu ile ifade bulmaktadır. Bir yanda, tüm devlet mekanizması Sultanın yüceliği mitosunun etkisinde kalmakta; öte yanda, halka (tebaa) resmi kültürün simgelerine ulaşamayacakları engeller konmaktadır. Bu nedenle Osmanlının en güçlü olduğu ve koruyucu Sultan imgesinin elle tutulur bir ekonomik gerçeklik taşıdığı zamanlarda bile saray, resmi görevliler ve siyasa, halk takımının uzak durduğu ürkütücü şeyler olarak tarif edilmektedir (Mardin, 1995: 43-44). Böylelikle devlet örgütlenmesi, avamın üzerine ahkam keseceği bir fenomen olmaktan çıkarılmaktadır.

Ayrıca meselenin, Doğu devletinin ve toplumunun ‘geleneksel’ konumlarından hareketle irdelenmesinin, hâkim olan yanlı ya da temelsiz Batı tespitlerinden sıyrılmayı da sağlayacağı düşünülmektedir. Bunun için devleti, genel olarak Doğu toplumlarının, özelde ise Türk/Osmanlı toplumunun tarihi serüvenindeki aktarıla gelen siyasi gelenek içinde açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. İtibar edilen bu yolun, Türkiye’nin siyasal yapısında önsel bir öge olarak devlet örgütlenmesinin, toplumsal ve ekonomik yapılanmalarda aldığı rolün hangi dinamiklere dayandırılacağı konusunda önemli ipuçları vereceği düşünülmektedir. Böylelikle devlet ele alınırken, salt Batı kaynaklı kuramların çizdiği zorlama şablonun dışına çıkılmakta; dolayısıyla da Türkiye’deki özgün durumun farkına varılmaktadır.

Geleneğin bir toplumdaki konumu ve etkinliği, siyasal etkinliğin gücü, yönü ve de sürekliliği ile yakından ilişkili bulunmaktadır. Belirleyici bir unsur olarak “gelenek, insanların iradelerinden ve eylemlerinden bağımsız olarak siyasal hayatı ve onun işleyiş şekillerini tayin eden, onu idare eden, siyasal iktidarı ve toplumu kontrol eden tarihi, siyasal ve toplumsal kanunlardır”. Toplumsal hayatta insanların ortak tercihlerini, birlik ve beraberliklerinin

kültürel temellerini üzerinde taşıyan geleneğin; bu açıdan ‘siyasi otoritenin’ toplumsal itaat ve onayının tarihsel dinamiklerini gösterdiği dile getirilmektedir (Çetin, 2004: 11 - 41).

Bu bakımdan gelenek, değişen çeşitli kültürel-toplumsal açılımların algılanışını, hatta değişim denen şeyin kavranışını belirlemektedir. Bununla birlikte gelenek yalnızca var olan ve var olmayan bir geçmiş değildir. Gelenek ve eklemleme kaygısı, özünde ve eşzamanlı olarak dünyayı bütünselliği içinde kavramaktır. Çünkü “uzay/zamanı oluşturan olayların tümü bu bilgilenmeden daha önce de vardır. Bunlar gözlemciye maddi dünyanın ardışık yanları gibi görünür.” Bu anlamda “olgunun” kavranabilmesi için onun geleceğe yönelik biçimlenişinden önce geçmişe yönelik varoluşunun sorgulanması gerekmektedir (Kahraman, 2004: 34-38). Nitekim siyasi otorite olarak Doğu devletine itaati, geçmişten gelen toplumsal alışkanlıkların kutsallığının sağladığı belirtilmektedir. Bu yönüyle geleneğin, genel anlamda Doğulu toplumların yol haritası işlevini yerine getirdiği söylenebilir. Sonuç olarak Doğu egemenlik yapısını, geleneksel örüntüleri bağlamında değerlendirmek, meseleyi açıklığa kavuşturabilmek için son derece gerekli bulunmaktadır. Weber’in gelenek ile egemenlik arasında kurmuş olduğu ilişki, bu doğrultudaki yaklaşımların hareket noktasını oluşturmaktadır. Bu nedenle Weber’in konuya ilişkin tespitlerine yer verilmesi, yapılacak olan çözümlenmeleri kavrama bakımından önem taşımaktadır.

Weber’de “hep olagelen şeyin geçerliliği” ifadesiyle karşılanan gelenek, egemenliğin taşıyıcısı bir unsurudur. Ona göre, eskiden kalma kural ve erklerin kutsallığı öne sürülerek bir yasallığa ve de inanç temeline dayanan egemenlik gelenekseldir. Egemenleri belirleyen durum geleneksel kurallarla, kurallara uyulması da geleneksel konumlarıyla ilişkilidir. Geleneksel yapıda söz konusu kurala, edimci, ister makine gibi düşünmeden, ister herhangi bir nedenle olsun kendi özgür iradesiyle ona uymakta ve başkalarının da aynı şekilde uymasını beklemektedir (Weber, 1995: 53). Sorgusuzca uyulması kutsallığı ile açıklanan kuralların, belirlediği egemenin otoritesini de aynı şekilde karşı çıkılmaz kıldığı ifade edilir. Aksi halde kuralların dışına çıkılması, dengenin bozulması demektir. Weber, meşruiyeti

geleneğe dayanan egemeni, “patrimonyal otorite” olarak ifade etmektedir. Bu otoritede “erk kullanımı, egemen ve görevlilerinin, uyrukların geleneksel baş eğme alışkanlıkları içinde, onların direncine yol açmadan nereye değin gidebileceklerine ilişkin değerlendirmeleri eşliğinde olur”. Bu durum, beraberinde erk sahibinin gönlünce davranma yetkisinin aşırı genişletilmesine yol açar ki; o da geleneksel otoritenin usdışı lığına işaret etmektedir (Weber, 1995: 331-332). Burada geleneksel otoritenin varlık temelleri, Sennett’in güç ile otorite arasındaki ilişkiye yönelik değerlendirmelerinde yansımaları bulmaktadır. Buna göre güç sahibi olmak, otoritenin temel ögesidir. Bu yönüyle otorite, sahip olunan gücün kullanılması sonucunda, diğer insanların disipline edilerek yönlendirilmesi ve daha yüksek bir standarda göre hareket etmelerinin sağlanmasıdır. Sennett’e göre toplumda var olan istikrar ve düzen duygusu, bunları karşılayacak otorite sahibi bir rejimin varlığını gerektirmektedir. Otoritenin iktidar koşulları ise bir güç imgesi tanımlamak suretiyle denetim ve nüfuz koşullarına bir anlam verme çabası olarak yorumlanmaktadır. “Aranılan somut, güvenceli ve istikrarlı bir güçtür” (Sennett, 1992: 23-25).

Yukarıda değinilen geleneksel otoritede kaçınılmaz olarak ortaya çıkan “insanın insana egemenliği” olgusu; Weber’in, devleti, bu egemenlik ilişkisi içinde meşruiyeti bulunan, şiddet ve yönetim araçlarının belli bir arazi üzerinde denetimini ve de kullanımını elinde tutan güç şeklinde tanımlamasıyla karşılık bulmaktadır. Dolayısıyla bütün siyasi birlikler gibi devlet, sosyolojik olarak ancak kendine özgü somut araçları açısından tanımlanabilmektedir. Bu araçlar, fiziksel güç ve şiddet kullanımıdır. Devlet, şiddet kullanma “hakkı”nın tek kaynağı olarak meşruiyet zeminine sahiptir. “Devlet var olamazsa, egemenlik altındakilerin, egemen güçlerin, sahip olduklarını iddia ettikleri otoriteye itaat etmeleri gerekir” (Weber, 1986: 80). Bu itaatin gereği yüzündendir ki, örgütlü egemenlik fiziksel şiddetin kullanımı için gerekli olan kişisel yönetici kadro ile yönetimin maddi araç ve gereçleri üzerinde denetim kurmalıdır. Siyasal egemenliğin örgütünü dışsal olarak temsil eden yönetici kadronun, iktidar sahibine itaatinin kaynağında, meşruiyet etkeninin yanında maddi

ödül ve toplumsal onur da bulunmaktadır. Buna göre vassalların “tımara”ları, patrimonyal görevlilerin “aralık”ları,..... devlet memurlarının itibarı, onların ücretleri gibidir. Bunları yitirme korkusu, yönetici kadroyla iktidar sahibi arasındaki dayanışmanın nihai ve belirleyici temelini oluşturmaktadır (1986: 82). Weber’in “patrimonyal otorite”sini Osmanlı egemenlik yapısına yansıtan Mardin, Osmanlı örgütlenmesini “patrimonyal bürokrasi” kavramı ekseninde tartışmaktadır. Bu anlamda, Mardin’in (1995) merkez – çevre yaklaşımı etrafındaki değerlendirmeleri önemlidir.

Osmanlı devletinin toplumsal özelliklerini en iyi anlatan şema Mardin’in “patrimonyal bürokrasi” adını verdiği topluluk biçimidir. Toplumların gelişmişlik düzeyleri, siyasal bir “merkez” geliştirebilme yeteneklerine bağlandığında, patrimonyal topluluğun bu bağlamda oldukça gelişmiş bir toplumsal örgütlenme biçimi olduğu kabul edilir. Bu savını Mardin, İbn-i Haldun’un Ortadoğu toplumlarına yönelik tespitlerine yer vererek temellendirmektedir. İbn-i Haldun’a göre Ortadoğu’da kurulan devletlerin tarihi, bir “tekrar”dan ibarettir. Soy bağlarının ve yeni bir birlik oluşturma duygusunun birleştirdiği göçerler, yerleşiklerde söz konusu olan devletlerin merkezine saldırırlar. Başarı elde eden göçerler, fethettikleri yerde yeni bir devletin kurucusu olurlar. Ancak bir süre sonra kent yaşayışı hanedanı “yumuşatır”, takiben bu sülale de yeni göçer federasyonlarına yenilir. Bunun, Ortadoğu için son derece geçerli bir teori olduğunu belirten Mardin, Osmanlı İmparatorluğu’na bakıldığı zaman -örgütlenmesi sayesinde- “inişli-çıkışlı” Ortadoğu tarihine son verildiği, bu yönüyle de Osmanlı patrimonyalizmi’nin çok etkili bir silah, bir örgütlenme türü olduğu üzerinde durur (Mardin, 1995: 208). Daha etkili ve uzun soluklu bir “merkez” oluşturmada örgütlenme biçiminin dayanakları son derece önemlidir.

Osmanlı merkezi yönetimin temel dayanaklarına dikkat edildiğinde, son derece gelişmiş ve güçlü bir örgütlenmenin sağlandığı fark edilebilir. Tanrı tarafından konmuş “düzeni” korumak için “kutsal makama” bağlı, padişahın emirlerini ödev bilen memurlar topluluğu, merkezin çevre üzerindeki denetiminde son derece önemli bir unsurdur. Mardin’e

göre bu topluluk; özerk feodal bir sınıf değil, hükümdarın otoritesini ülke düzeyinde sağlayan, geleceklerini ona bağlamış “patrimonyal bürokrat” bir sınıftır. Biri askeri güçlerden, diğeri “sivil” memurlardan oluşan iki kol mevcuttur. Ayrıca devletin emrindeki din adamları da bunlara eklenmektedir. Ülkenin merkezinden uzak alanları ifade eden *çevrede*, egemen kabileler ve de “eşraf”, hanedanı rahatsız edebilecek bir potansiyel olarak görülmektedir. Bu noktada hükümdar otoritesinin sağlanabilmesi içindir ki bu “memurların”, ülkenin stratejik güç kaynaklarına egemen olmaları gerekmektedir. Aksi halde, patrimonyal yönetim, herhangi bir kümelenmeye göz yumduğu anda yara alabilir. Bu anlayışla rejim, sosyal hareketleri *denetim* altında tutmak ve topluluğa sürekli *düzen* vermek amacıyla ülkenin uyruklarının niteliklerini saptamakta ve zenginlik kaynaklarının “envanter”ini çıkarmaktadır (Mardin, 1995: 209). Unutulmamalıdır ki bu yönetim anlayışı, varlığını ve meşruiyetini, toplumsal yapıya işlemiş olan geleneksel kural ve de kabullere dayandırmaktadır.

Gelenekselliğin hâkim bir unsur olduğu Doğu toplumları, bu açıdan dışarıdan gelebilecek müdahalelere, oldukça tepkisel bir tutum, yeniliklere de mesafeli bir duruş sergilemektedir. Çünkü asıl olan “Tanrı’nın koyduğu düzenin korunması”, toplumun dengede tutulması dolayısıyla da toplum kesimlerinin konumlarının korunmasıdır. Bu durumun, tarih içinde Osmanlı devlet yapısı ve siyaset anlayışı değerlendirildiğinde belirgin bir biçimde ortaya çıktığı düşüncesi, Osmanlı iktisadi yapısı üzerine çalışmalarda bulunan Mehmet Genç’in tespitiyle de desteklenmektedir:

Gelenekçilik, sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hâkim olması şeklinde tanımlanabilir. İktisadi hayatın türlü alanlarında doğan çatışma ve ihtiyaçların çözülmesi ile ilgili olarak verilen kararlarda 16-18. yüzyıllar boyunca kullanılan deyim hep aynı formüle olmak üzere “kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması” şeklindedir. Kadim olan nedir, sorusuna bir kanunname de “Kadim odur ki, onun öncesini kimse hatırlamaz” diye verilen cevap, gelenekçiliğin ilke olarak ne ölçü ve nitelikte yerleşmiş olduğunu gösteren en veciz ifadedir (Genç, 2002: 49).

Osmanlı devlet yapısında geçerli olan gelenek, toplumun değişimine karşı toplumu dengede tutmak, diğer bir ifadeyle toplum biçimini mümkün olduğu kadar değiştirmeden sürdürmek eğilimi üzerinedir. Bu yönüyle geleneğin, -daha sonra değineceğimiz- Türk toplumunda bir devlet siyaseti olarak ortaya çıkan modernleşmenin de sürecini belirleyen dinamik olduğu ve sürecin çözümlenmesinin de geleneğin temel karakteristikleri açısından önemli veriler sağlayacağı bildirilmektedir (Aysoy, 2003: 70). Bu yönüyle Türk devlet geleneğini, yine Osmanlı devletinin toplumsal özelliklerinden yola çıkarak açıklayan Berkes (2005) ise bir arada değerlendirilen dinsel ve geleneksel unsurlarına vurgu yapmaktadır.

Berkes tarafından siyasaca, Marx'ın aile, kabile, klan ya da devlet gibi zümrelerin üstün tutulduğu toplumları karşılayan "Doğu Despotizmi" terimi ile nitelendirilen Osmanlı devleti; coğrafi ve militer koşullardan kaynaklanan zapt ve fetih eğilimi sonucu, halk üzerinde oluşan gücün miras gibi geçtiği, yani devletin "baba mülkü" sayıldığı gelenekle temellendirilir. Osmanlı rejiminin en önemli yanı, *dinsellikten* ziyade, kapsayıcılığıyla *geleneksellik*dir. Bu kavram, hem din (İslamlık) hem de hilafet padişahlığı, Doğu despotizmi açılarını içine alan bir kavramdır. Berkes'e göre geleneksellik üç ilkeye tekabül etmektedir. Bunlardan ilki olarak *düzen* (Osmanlı deyişi ile "nizam", "âlem" ya da "nizam-ı âlem") Tanrı tarafından konmuştur. Değişmez ve değiştirilmemelidir. Olduğu gibi tutulursa sonsuz ömürlüdür ("ebed müddettir"). İkincisi devletin meşruiyet temelini meydana getirmektedir. O ise, "kimin koyduğunu asla göstermeye gerek duymadıkları" *kanun-ı kadim* (en eski, ilk kanun), devleti Tanrı'nın koyduğu düzen yapar. "Bu, rejimin siyasal ilkesidir ve dinsel ilkesiyle kaynaştırılmıştır". Ve son olarak, bu iki ilkenin yol açtığı üçüncü ilke Weber'in "patrimonyalizm" kavramsallaştırmasına karşılık gelen *padişahlık makamı*dır. Buna göre Tanrı, düzeni kurmakla kalmamış aynı zamanda bu düzeni, korumak ve yürütmek üzere padişahı seçerek onu yeryüzünde kendisinin bir gölgesi, vekili, halifesi yapmıştır. Bu açıdan Osmanlı padişahı peygamberin değil, Tanrı'nın halifesidir. Padişahlık makamı, Tanrı'nın seçmesi inancından dolayı, hak olarak Osmanlıların soyundan erkişilere geçecek bir

mirastır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, geleneksel kutsallığı şüphe ve tartışma götürmeyen, padişahın kişiliği değil bu makamdır. Padişah kişiler arasında akli başında olmayanlar, ahlaksız olanlar görüldüğü halde, makamın meşruluğunu padişahın gücü sıfıra indiğinde dahi inkâr edecek cesaretle bir güç çıkmamıştır (Berkes, 2005: 30-31). Öte yandan Osmanlı'nın kuruluşundan beri süregelen bu durumun, yol açtığı “hikmet-i hükümet” anlayışına idarede keyfi bir tutum sergileme olanağını vermediği dile getirilmektedir. Bunun kanıtı olarak da Osmanlı yönetiminde, padişah dâhil her yöneticinin kurallara ve geleneklere uyma zorunluluğu, padişahın hizmetkârları ile birlikte belirli günlerde çalıştığı ve bazı durumlarda kullanılması gerekli töreleri, gelenekleri incelediği tespitlerine yer verilmektedir (Heper, 2006: 57).

Osmanlı İmparatorluğu'nda söz konusu egemenlik anlayışının azımsanmayacak derecede önemli bir yer tutan geleneksel bağlamı, toplumsal üretim ilişkileri ve mülkiyet yapısı irdelendiğinde de fark edilebilir. Buna göre yöneten zümre ile yönetilen halk arasındaki geleneksel sınırların, üretim ilişkilerine ve mülkiyet yapısına yönelik düzenlemelerde etkili bir konuma sahip olduğu görülmektedir. Bu noktada Osmanlı'nın toprak sisteminin, yanı sıra ticari yaşamının (dolayısıyla ekonomisinin) yönetsel boyutu üzerinde durmak açıklayıcı olabilir. Çünkü merkezi yönetimde önemli rolü olan bürokratların (devlet memuru) devlete bağlılıkları, toprak sistemi içindeki konumlarıyla anlam kazanmaktadır.

Osmanlı devletinde toprak sisteminin, yönetsel açıdan ülke nüfusunun çoğunluğunu teşkil eden kırsal grupları kontrol altında tutmak ve toprağın işlenmesine dayalı ekonomik ilişkileri düzenlemek için ideal bir kontrol aracı olduğu dile getirilir. Bu sistemde ülke topraklarının mülkiyeti devlete aittir. Devlet, toprakları gelirlerine göre bölümlere (has, zeamet, tımar) ayırarak, bir kısmının “kullanım hakkını” askeri ya da sivil bürokrasiye, asker beslemek koşuluyla vermektedir. Kullanım hakkını elde eden bürokrasi de toprakların bir kısmını (bir çift öküzle işlenebilecek ölçüde) yine koşullu olarak, köylülere kiralamaktadır. Vergi toplama hakkı olan has, zeamet, tımar sahiplerinin idari denetiminde olan köylü toprağı

terk edemez, başkasına devredemez, ipotek ettiremez, istediğini ekemez ve üç yıl art arda boş bırakamazdı. Aksi halde toprak geri alınırdı. Toprağın işlenmesi gibi Osmanlı ticari hayatında da devlet eksenli bir örgütlenme görülmektedir. Merkezi devlet, Ahi örgütleri ya da Loncalar tarafından üretimin ve ticaretin berat (lisans) sistemiyle sıkı bir biçimde denetlenmesini sağlamaktadır. Örneğin üretimin yapıldığı civardan gelen hammaddeler önce o yörenin zanaatkârlarına satılır; ancak ihtiyaç fazlası başka yerlere gönderilebilirdi. Fiyatlar, yerel Ahi teşkilatlarına ve tüccarlara danışan kadı tarafından belirlenmekle birlikte, merkezi devlet fiyatlara müdahale edebilmektedir (Köymen, 2007: 77). Bununla birlikte idari-hukuki konular ise merkezce atanmış olan kadı ve yeniçeri birimlerinin sorumluluğundadır. Köylüler, kanun karşısında gerektiğinde, özerk siyasi güce sahip olmayan tımar sahibini merkeze şikâyet edebilmektedir (Heper, 2006: 52).

Osmanlı İmparatorluğu'nda söz konusu üretim ve mülkiyet yapısı korunduğu müddetçe, merkez-çevre ilişkilerinde denge büyük ölçüde sağlanabilmektedir. Toprak sisteminde bu ilişki, güçlü merkezi yönetime bağlı *memur* ile artığına el konan üretici *köylü* şeklinde iki temel toplumsal tabakayı yönlendirmektedir. Marks tarafından geliştirilen “Asya Tipi Üretim Tarzı” içinde değerlendirilebilecek olan Osmanlı üretim ve mülkiyet yapısını kavrama açısından, aynı döneme denk düşen Avrupa feodalitesi ile bir kıyaslamaya gidilebilir.

Osmanlı'nın aksine feodal üretim tarzında temel toplumsal sınıfları, toprak üzerinde babadan oğula geçen bir mülkiyet hakkına sahip feodal beyler ya da senyörlerle, toprağa bağlı üretici köylüler veya serfler oluşturmaktadır. Artığın üreticiden çekilip alınmasında ise merkezi devlet mülkiyeti değil, özel mülkiyet ve onun ardında serfliğin hukuksal konumu belirleyicidir. Güçlü merkezi devletin olmayışı, siyasal alanın yanında vergi toplama, yargılama gibi alanlarda da egemenliğin yerel anlamda güçlü feodal beylerin eline geçmesi gibi bir durumu beraberinde getirmektedir. Bu nedenle Asya-tipi üretim tarzının iç dinamiğini oluşturan merkezi yönetim ile toprağa dayalı yerel güçler arasındaki çelişkide, üretim tarzının

sürdürülebilmesi devletin gücüne bağlanmaktadır. Aksi halde egemenliğin yerel güçler arasında parçalanması eğilimi doğacağından, Osmanlı'daki yönetici sınıfın, taşrada babadan oğula geçebilen her türlü birikime karşı çıkararak merkezi devlete alternatif oluşturabilecek iktidar kaynaklarını kurutmaya çalıştıkları söylenebilir (Pamuk, 1993: 18-19). Nitekim bu tespitlerin doğruluğunu sağlayabilecek gelişmelerin, Osmanlı kuruluş aşamasında iken Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyet alanında yaşandığı değerlendirmeleriyle karşılaşılmaktadır.

Osmanlı'nın Balkanlar'daki ilerleyişi ve yerleşme politikalarında da toprak sisteminin önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. Bu anlamda merkez-çevre ilişkisinin etkili olduğu bir diğer devlet Bizans'ta, 11. yüzyıldan itibaren merkezi yönetimin zayıflamasıyla birlikte büyük toprak sahiplerinin görece olarak güçlenmeye başladığı, köylülerin de daha bağımlı duruma geldiği koşulların Osmanlı için uygun zemini oluşturduğu bilinmektedir. 15. yüzyıla doğru hem Bizans Devleti, hem de Balkanlar'daki küçük prenslikler güçlerini yitirdiği bir zamanda, Osmanlı, fethettiği Balkan topraklarında önceleri var olan mülkiyet ve üretim ilişkilerine karışmayıp sadece feodal beyleri vergiye bağlarken, zaman içinde bu topraklarda devlet mülkiyetini oluşturmuştur. Fethedilen topraklar tımarlara bölünerek, yine belirli yükümlülükler karşılığında, sipahilerin yanı sıra Hıristiyanlara da dağıtılmıştır. Böylelikle Balkanlar'da Osmanlı düzeni yerleşmiş, önceleri var olan feodal düzene kıyasla daha merkezi bir düzen kurulmuştur (Pamuk, 1993: 27). Kuruluş döneminden 16. yüzyıla kadar süren Osmanlı düzeninin, köylülerin büyük tepkileriyle karşılaşmayışı, getirilen sistemin yığınların isteklerini karşılamış olmasında aranabilir.

Osmanlı devletinin yönetmek durumunda olduğu toplum, artığına el konan köylünün yanı sıra büyük ölçüde örtüşen ve kısmen kendi kendilerini idare eden dini cemaatlerden ve tarikatlardan, yerel loncalardan ve gayrimüslim yerel dini liderlerin yönetimi altındaki ünitelerden oluşan heterojen bir yapıya sahiptir. Bürokratik merkez, bu son derece heterojen toplum yapısını, gücünü en üst seviyede sağladığı 15. ve 16. yüzyılda yukarıda değinilen yönetim sistemiyle büyük ölçüde kontrol altında tutabilmiştir (Heper, 2006: 53).

Nitekim 16. yüzyılın ortalarından itibaren toprak sisteminin dağılmasıyla, toprakların koruyucusu sipahilerin ihmal edildiği ve bunun sonucunda geliştirilen yeni vergi sisteminin, sosyal grup olarak ayanları yani yerel toprak ağalarını ortaya çıkardığı tespitleri yapılmaktadır. Ekonomik ve sosyal yapılanmanın temeli olan toprak sisteminin dağılması, ayanlardan sonra girişimci çiftçilerin, ticari grupların (orta sınıflar) da temsil edildiği bir düzeni ve taleplerini doğurmaktadır. Bununla birlikte tımarların, Osmanlı bürokrasisinin geçimlerini temin etmek amacıyla organize edilmiş olması, bu konumu sürdürme dürtüsüyle bürokrasiyi, önce ayanın üst tabakasını yok etmeye, ardından da sosyal katmanlaşma içinde ilişkilerini düzenleyerek yeni sisteme entegre olmaya ittiği durumuyla karşılaşılmaktadır (Karpat, 2006: 223). Yeni bir sosyal yapılanmanın ve bölüşüm ilişkilerinin belirttiği bu süreci kavrayabilmek için Osmanlı sınıf profiline ilişkin tespitlere yer verilmesi gerekli görülmektedir.

Sosyal katmanlaşma içerisinde bürokrasi “devlet sınıfı”, “Asya-tipi” bir üretim yapısı içinde köylünün ürettiği artığa vergi/haraç biçiminde el koyan ve varlığını bu konumuna borçlu, imparatorluğun temel sınıflarından biri olarak görülmektedir. Boratav’a göre belirtilen üretim ilişkisi içinde vergileme/aşar yoluyla gerçekleşen artığa el koyma, mekanizmaya özgü ve belirli bir toplumsal sınıflar düalitesi yaratmaktadır: Bir yanda artığa el koyan *devlet sınıfı*, öte yanda ise dolaysız üreticiler olarak vergi ödeyen *köylülük*. Temel bölüşüm ilişkileri içinde el konan artığın, piyasa-ıçi ve piyasa-dışı mekanizmalarla yeniden paylaşımı veya aktarımı süreci ikincil bölüşüm ilişkilerine karşılık gelmekte; bu ilişkiye katılan “devlet sınıfı” ve “köylülük” ise toplumsal grup ve tabakalar arasında görülmektedir. Bu yönüyle varlıklarını piyasa mekanizması veya devlet aracılığıyla sürdüren başlıca tabaka, Marksist yazında “küçük burjuvazi” terimini ifade etmektedir. Batılı anlamda toplumsal sınıfların aksine, toplumsal grup ve tabakaların belirlenmesinde *diyalektik düaliteden* söz etmek, artığı yaratan ile artığa el koyan iki sınıfın dolaysız karşıtlığı söz konusu olmadığından mümkün görünmemektedir (Boratav, 1995a: 10-12). Boratav tarafından öne sürülen sınıf değerlendirmeleri,

Osmanlı/Türkiye toplum kuruluşunun artığa el koyan ile artığı yaratan arasında bir diyalektiğin yaşanmaması açısından, Batı kapitalist toplum sınıflarından ayrılığına işaret etmektedir. Bu durum üzerinde de Türk devlet geleneğinin yaratmış olduğu toplum-devlet ilişkisinin rolü dikkate alınmalıdır. Bununla birlikte artığı yaratanlarla olmasa bile, artığa el koyanların kendileri arasında bir çekişme ya da uzlaşma ilişkisinin varlığından bahsedilebilir.

Batı kapitalizminin geliştiği 16. yüzyıl, Osmanlı için askeri başarıların azaldığı, buna bağlı olarak ekonominin zayıfladığı, toprak sisteminin bozulmasıyla merkezin çevre üzerindeki eski kontrolünü yitirdiği ve asker-sivil bürokratlar ile yerel yönetimlerde söz sahibi eşraf-ayan takımı arasında yeni bir sermaye birikim ve bölüşüm ilişkilerinin belirdiği dönemin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Buna göre toprağın kullanım hakkını elinde tutan bürokratlar ve yerel güçler, merkez zayıfladıkça, toprakları özel mülk gibi kullanmaya, vakıflar aracılığıyla da çocuklarına devretmeye başlamışlardır. Ayrıca devlet imtiyazı ile mültezimlik ve tefecilikten, pazar için büyük çaplı tahıl, hayvancılık, ticaret ve de gemi işletmeciliğinden oluşan yeni sermaye birikim kanallarını ortaya çıkarmışlardır. Finans kapitalizmi doğrultusunda yeni varlıklı zümrelerin oluşumunu ifade eden bu durum, Ömer L. Barkan'ın tespitleriyle şöyle dile getirilmektedir:

Köylülerin muhtaç durumlarını istismar eden tefeciler, köylülerden alabilecekleri her şeyi almak için yeni yöntemler buldular. Yoksul köylüden yeni ekilmiş ürünü komik derecede düşük fiyatla satın almanın karşılığında ona çok yüksek faizle kredi verdiler. Çiftçinin toprağını, bağını, evini vs. satın alarak ona ödünç para veriyorlardı; ancak çok yüksek faizli borcunu ödediği durumda, köylüye toprağını yeniden satıyorlardı (selem). Başka bir kontrat sistemiyle (muraba'a) borç karşılığı gösterdiği toprağında, bağında vs. ortakçı olarak, krediyi verenin kârı için çalışmak zorundaydı. Bu tür işlemler giderek köylüleri daha fazla borca sokuyor ve bu yolla mülkiyetinden ayrılan köylünün borcunu ödeyip, mülkünü geri alması neredeyse imkânsızdı. Bu tüketim kredileri yüksek faizler nedeniyle hiçbir zaman geri ödenemiyordu (akt. Köymen, 2007: 81).

Bu kişiler içinde en güçlü olanlarının, aynı zamanda devlet unvanlarına sahip oldukları bildirilmektedir. Dolayısıyla yönetici üst bürokrasi ile yerel idareciler (eşraf, ayan) topraktan, tefecilikten ve ticaretten sermaye biriktirirken, arkasında merkezi devletin gücü; Hristiyan tebaanın sermaye birikiminin arkasında ise Batılı devletlerin koruması bulunmaktadır. Üst

tabaka için durum böyle iken; “ezilen, sömürülen ve mülksüzleştirilen sınıflar köylü ve zanaatkârlardı”. (Köymen, 2007: 83). Diğer taraftan Heper’e göre Osmanlı siyasi yapılanması içinde bu yerel zümre, (istisnalar hariç) asilzade zümresine terfi edemediği için ikinci derecede bir role sahip olabilmıştır. Girişimci orta sınıflar da -Batı’da kentliler kendi imkânları ile kapitalist sınıfa dönüşürken- Osmanlı/Türk toplumunda siyasal sistemin kolayca dışlayabileceği bir konumda kalmıştır. Sonraları bu sınıflar *devlet eliyle* gelişebilen bir gruba dönüştüğünden, sermaye bakımından zayıf ve devlete bağımlı kalmışlardır. Dolayısıyla “girişimci” ve yapıcı olmaktan ziyade “fırsatçı” olarak kaldıkları belirtilmektedir. Heper, bu durumun uzunca bir süre Cumhuriyet Türkiye’sinde de devam ettiğini; geleneksel Osmanlı sisteminin tefecileri kontrol altında tutması gibi Cumhuriyet döneminde de idari kadronun önde gelen sanayici ve işadamlarını denetlediğini ifade etmektedir (Heper, 2006: 179-180). Dolayısıyla geleneksel devlet anlayışının, konjonktürel bir biçimde işlevselliğini sürdürdüğü, yani çevresel unsurlara temkinli yaklaştığı söylenebilir.

Geleneksel merkezîyetçilik ve toplumun tek güvencesinin devlet olduğu düşüncesi çerçevesinde, cumhuriyet rejimini kuran kadronun da büyük çekincesi, iktisat alanının giderek içinde barındırabileceği özerkleşme ve devlet denetimi dışına çıkmak eğilimlerini yontmak ve de iktisadi yaşamın oluşturacağı toplumsal hareketliliği devlet ekseninde tutmaktır. Cumhuriyet devletinin kurucularının gözündeki iktisadın, “devletin bekası”nı ilgilendiren boyutu her şeyden önemlidir. Bu yönüyle devletin müdahalesinin iktisadi olmaktan ziyade siyasi olduğu dile getirilmektedir (İnsel, 1994: 419). Cumhuriyet dönemi idarecilerinin ulusal bir burjuvazi oluşturma çabalarını da bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Yapılan değerlendirmeler göstermektedir ki; Osmanlı devlet düzeninin sıkı sıkıya hâkim olduğu geleneksel üretim ilişkileri ve mülkiyet yapısı çeşitli dinamiklerin etkisiyle değişirken, bu değişime uyum sağlamanın yolları yine merkezi otorite tarafından yürütülmektedir. Ancak devletin denetleyicilik ve koruyuculuk rolü, eski gücünü büyük ölçüde yitirmiş bir merkezi otorite ile sağlanmaya çalışıldığında denge bozulmaktadır. Yani

üzerinde denetim kurulmuş olan “çevre”nin diğer bir ifadeyle yerel güçlerin, özerk hareket etme istemleri için uygun koşulların oluştuğu görülmektedir. Bu durum ise her şeyini, tüm yaşam koşullarını devlete dayandırmış olan çiftçi halkın (tebaa) yarattığı değeri, yerel güçlerin kontrol edebilmesinin önünü açmaktadır. Öte yandan bu noktada fark edilmesi gereken husus, yerel güçlerin, istemlerini her şeye rağmen geleneksel olarak devlet kanallarını kullanarak sağlamaya çalışmalarıdır. Buna bağlı olarak da devlet yapısının dışındaki düzenlemeler, ancak geleneğin göz önünde tutulması ve buna uygun dönüşümlerle sorunsuz gerçekleşebilmektedir.

Batı’da devlet olgusuna yönelik açıklamaların, tarihsel olarak Antik Yunan ve Roma uygarlıklarına dayandırıldığı bilinmekle birlikte günümüz Batı devletinin oluşumu, Yeniçağ Avrupası’ndaki siyasal, sosyal ve bilhassa ekonomik gelişmelerle anlam kazanmaktadır. Bu anlamda Batı’nın artan nüfusuna toprak arayışının ve ticari etkinliğini yayma çabasının yarattığı “Coğrafi Keşifler”, büyük öneme sahip bir gelişme olarak görülebilir. Bununla birlikte Rönesans ve Reform Hareketleri, Fransız Devrimi, Aydınlanma Çağı ve de Sanayi Devrimi şeklinde sıralanan gelişmelerin, bugünün Avrupa devletlerinin yapılarında sosyal, siyasal, ekonomik boyutlarıyla önemli değişimleri meydana getirdiği bilinmektedir.

16. yüzyıl, Osmanlı için bir çözümlü ifade ederken, Avrupa için ise denizaşırı sömürgeciliğin başlangıcını ifade etmektedir. Bu yönüyle Avrupa siyasi yapılanmasının temelini, sömürgecilik faaliyetleri belirlemektedir. Aynı doğrultuda Batı’nın toplumsal yapısında da genel görünüşü ile “sömürücü” bir tutum gelişmektedir. Bir çeşit içgüdü haline gelmiş olan bu tutum, onları ister istemez sınıf dayanışmasına ve aynı zamanda da sınıf çatışmasına götürmektedir. Neticede Batı toplumlarında ortaya çıkan bireyci dünya algısının, ekonomik alanda görüntüsü “özel teşebbüs ve mülkiyetin kutsallığı”, politik alanda görünüşü “sömürgecilik”, sosyal alanda görünüşü bir “sınıf devleti” olmak niteliğini taşımaktadır. Yani her şey onları bir sınıf devleti olma amacına zorlamaktadır (Tanyol, 1965: 16). Buradan Batı devlet anlayışının, var olan sınıf bilinci ile el değiştiren üretim araçları etrafında biçimlendiği

yargısına ulaşılmaktadır. Yani Batı toplumları için devlet, üretim güçlerini elinde bulunduran sınıf demektir. Bu da ister istemez var olan sınıfların çatışmasını beraberinde getirmektedir.

Nitekim Türk toplum yapısı üzerine önemli çalışmalarda bulunan Mardin, Batı'daki toplum sınıflarının gelişiminde özellikle üretim sürecinin rolüne yer vermektedir. Mardin'e göre 12.y.y.'dan itibaren Feodal Avrupa'da güvenliğin artmasıyla gelişen tarım ve sadece şehirlerde bulunan tarım aleti imalathaneleri, şehirlerde ticari - ekonomik alanda bir canlılık yaratmıştır. Şehirlerde özellikle ticaret ve zanaatların gelişmesi, toplum için yeni bir zenginlik kaynağı meydana getirir. Yeni zenginlik kaynağından yararlanmak isteyen feodal beyler (asiller), zenginliğin yaratılmasında önemli paya sahip olan şehrin üretken sınıflarıyla uzlaşmak zorundadır. "Şehirliler şehir hayatının sürdürülmesini mümkün kılacak haklar ve imtiyazlar istediler ve bunları elde ettiler. Bu hakların başta gelenleri, asillerin şehir hayatına karışmamaları, şehirlerin kendi milislerini (askeri güçlerini) örgütleyebilmeleri, hukuk kurallarının şehir duvarları içinde şehrin tayin ettiği şekilde işleyebilmesi ve kendi mahkemelerini kurabilmeleri idi" (Mardin, 1995: 10-11). Elde edilen "şehir özgürlükleri", Batı toplumlarındaki burjuvazi sınıfını (orta sınıf) geliştirdi. Böylelikle özgürlükler, merkezi otoriteden bağımsız, özerk kurum ve örgütlenmelerin tarihsel temellerini oluşturdu.

Şehirleşmeyle birlikte modern yaşam belirli kültürel, sosyal, ekonomik ve politik amaçlar doğrultusunda yeni bir dünya görüşüyle, yeni bir siyasal davranış ahlakıyla düzeni sürekli olarak dönüştürmeyi de gerektirir. Bu çerçevede bireyselleşmiş yeni toplum, Gramsci'nin ifadesiyle "özel hegemonya aygıtı" tüm yapılarıyla üst yapının yeniden oluşumunda önemli bir işleve sahiptir. Bu nedenle Gramsci, devletin sağlamlığını yeni toplumun dayanıklılığında görür ve bunu şöyle dile getirir: "Batı'da devlet ile toplum arasında us'a uygun bir ilişki vardı ve devlet sarsıldığı zaman toplumun gürbüz yapısı hemen kendisini gösteriyordu. Devlet, gerisinde sağlam bir kaleler ve top yuvaları zincirinin bulunduğu bir ileri siper'den başka bir şey değildi..."(akt. Gevgilili, 1990: 121-122).

Batı'da devlet belli sınıfların tekelinde olduğu için diyalektik, sınıf arası cereyan ettiği gibi, devlet geleneği de sınıflar arası bir değişmeye bağlanmaktadır. Buna göre soylu sınıf gelir, kendi devletini kurar; kendi devlet ideallerini kanun haline getirir. Burjuva sınıfı gelir, kendi devletini kurar; iç ve dış politikasını ona göre düzenler. Bu yüzden Batı'daki krallık kurumuyla Osmanlıdaki padişahlık kurumu arasında büyük farklar bulunmaktadır. Şöyle ki; Fransız kralı soylu bir sınıfı temsil eder; kendisi bir monark, temsil ettiği devletin adı monarşi, tavrı despottur. Osmanlı padişahı ise kutsal olan devletin katıksız otoritesi konumundadır (Tanyol, 1990: 78-79). Dolayısıyla Osmanlı'da devlet örgütlenmesi, çeşitli sınıfların güdümünde yapılanan bir geleneğin taşıyıcısı olarak tarif edilmemektedir. Benzer bir yaklaşımla Berkes, Osmanlı bürokrasisinden hareket ederek, devlet ile toplum arasındaki ilişkinin Batı geleneğindeki karşıtı bir biçimde olduğu, yani padişahlık devletinin yöneticileri olan hizmet sınıflarının toplum sınıflarını temsil eden kişiler olmadığı tespitinde bulunmaktadır. "Osmanlı devlet ve toplum görüşünün bu yanına göre devlet toplumdan gelmez. Devlet, toplumun ekonomik çıkar sınıflarının çıkar gereklerine dayanmaz." Bu yönüyle siyasal egemenlik toplumsal köklerden gelmemekte; toplumun üstüne tanrı tarafından (gerçekte fetih ve güç yoluyla) dışarıdan oturtulmaktadır (Berkes, 2005: 32).

Buradan hareketle Osmanlı/Türk yönetim biçiminin uzun evrilme süreci boyunca, bu anlayışıyla İngiltere, Fransa gibi Batılı devletlerin dışında kaldığı bildirilmektedir. Buna göre İngiltere'de öncül yapı merkezi feodalizm, Fransa'da ise âdem-i merkeziyetçi feodalizm iken, Osmanlı'da bu yapı patrimonyalizm idi. Gerek merkezi gerek âdem-i merkeziyetçi feodalizmde merkezi otorite, dengeleyici güçler tarafından etkin biçimde kontrol edilebilirken, patrimonyalizmde çevre, merkez tarafından neredeyse tamamen etkisiz kılınmaktadır. Örneğin Türkmen gazilerin soyundan gelen eski Osmanlı aristokrasisi, merkez için ölümcül bir tehlike olarak görülmüş, sisteme entegre edilmek yerine çevreye sürgün edilmiştir. Batı'da ise yönetim boyutunda yaşanan ihtilaflar uzlaşma geleneği ve hukuki ispat yoluyla çözümlenebilmektedir (Heper, 2006: 38). Osmanlı ve Batı devletlerinin siyasi

örgütlenmesi üzerine yapılmış olan bu tespitlerin sonuç olarak ulaştığı nokta; Osmanlı'da, Batılı anlamda toplumsal dayanaklara sahip sınıf oluşumlarının olanaklı görünmediğidir.

Batı toplumları bireycilikten sosyal devlete doğru bir yol izlerken; Doğu'da devlet anlayışı sosyal devletten bireyciliğe doğru kaymaktadır. Buna göre devletin ağırlık kazandığı bir sosyal devlet yapısıyla toplumun ağır bastığı bir devlet anlayışı birbirine taban tabana zıt bulunmaktadır. Tanyol'a göre içimizdeki Doğu-Batı çelişkisinin gerisinde bu sosyo-politik neden yatmaktadır. Durum böyle olunca halk kavramı da Batıdan değişik bir anlam ve ağırlık kazanmaktadır. Tanyol'un, devlet yönetimini içeren kuramsal bir yapıt olarak gördüğü Yusuf Has Hacıp'in Kutadgu Bilig adlı eseri, devlet-halk ilişkisine şöyle yer verir: "Halk, kara budun büsbütün başka nesnedir, ahlak anlayışı örf ve âdete göredir, töresi nizamı yoktur. Fakat bunlar olmadan da işler yürümez, bunlarla iyi konuş, fakat kendine (yani devlete) bunları arkadaş etme. Kara budun yemekten başka bir şey bilmez." (akt. Tanyol, 1990: 98). Bu anlayışın yansıması olarak Osmanlıların "nizam-ı âlemci" tutumunda uyruklar (tebaa) bir araçtır. Buna göre uyrukları hoş tutmak esastır, bu koşullar sağlanırsa devlet iyi çalışır. Ancak burada dikkat edilirse "esas uyruklar değil, devlet'tir" (Mardin, 1995: 211). Dolayısıyla söz konusu değerlendirmeler, devlet yöneticileri ile halk arasındaki keskin çizginin göstergesi olarak okunabilir.

Sonuç olarak Türk devlet geleneği, kendine özgü tarihsel koşulların yaratımı ile oluşmuş bir yapıyı ifade etmektedir. Bu bakımdan da Batı devletinden farklı bir toplumsal dinamik eksenine sahiptir. Söz konusu fark, toplumsal ve ekonomik yapıya bağlanan örgütlenme biçimi üzerinden okunabilmektedir. Doğu uygarlıklarında en ayırt edici özellik olarak görülen siyasi örgütlenme biçiminin, temelde, göçebe topluluklar ile yerleşik topluluklar arasında geçen mücadeleye bağlı olduğu dikkate alınırsa, Türk devlet geleneğinde merkezi yönetimin kuruluşuna verilen önem açıklık kazanmaktadır. Bu siyasal bağlamla birlikte ele alınması mümkün olan üretim yapısı, mülkiyet anlayışı ve inanç faktörü devlet felsefesinin dayanaklarını meydana getirmektedir. Son derece hassas dengeler üzerine

kurulmuş olan toplumsal ve ekonomik düzenlilikler, ancak güçlü bir merkezi örgütlenmenin varlığı ile korunabilmektedir. Bu nedenden ötürüdür ki kendisine aşkın bir nitelik yüklenen *devlet*, her şeyden önce bekasının sağlanması gereken önsel bir fenomen olarak algılanmaktadır. Toplumsal yaşamın bütünü üzerinde pek çok boyutuyla önemli işlevsellikler yüklenen Türk devlet yapılanması, merkezi yönetimden bağımsız hareket edebilecek olası çevresel oluşumları, mümkün olduğunca özümseyici, olmazsa da denetleyici bir eğilimi yansıtmaktadır. Böylesi bir devlet geleneğinden ötürü, -Batı'da görüldüğü biçimiyle- yani kendi içsel dinamikleri ile gerçekleşen sınıf oluşumları, Türk toplum yapısında benzer varlık koşullarını bulamamaktadır. Devletin bu denli güçlü bir örgütlenmeye sahip olması, sınıfsal oluşumları, çoğunlukla merkezin güdümünde varlık göstermeye sevk etmektedir. Bunun için de Türk toplum yapısının sınıf şematüğünde, devlet - toplum ilişkisine yön vermekte olan siyasi tavırda, köklü değişimleri sağlayabilecek bir burjuva topluluğundan bahsetmek olanaklı görünmemektedir.

III.1.3. Türk Siyasal Yapısı Üzerine: Merkez Çevre Düalitesi Bağlamında Devlet Geleneğinin Evrimi

Türkiye'de liberalizmin gelişimi ele alınırken, Türk siyasi tarihinin genel olarak Osmanlı'dan günümüze kadar gelen bir merkez - çevre çekişmesi ile algılandığı görülmektedir. Buna göre kökleri Doğu uygarlıklarında bulunan derin devlet geleneğinin sonucu ortaya çıkmış ve devletle özdeşleşmiş, düzenin koruyucuları “yönetici zümreler” ile bunların karşısında devlet için daima tehdit unsurları olarak görülen ve de denetim altında tutulması gereken “yerel güç odakları” arasında yaşanan bir iktidar mücadelesine yoğun atıflarda bulunmaktadır (Heper, 2006; Keyder, 1990; Mardin, 1995). Burada yönetici zümrenin “bürokrasi”ye, yerel güç odaklarının ise “burjuvazi”ye tekabül ettiği söylenebilir. Bu iki kesim arasındaki ilişki liberal bakış açısıyla, sivil toplumun “despot”, “ceberut” yapıya sahip merkezi otorite tarafından baskı altında tutulması biçiminde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla merkezi ifade eden yönetici zümrenin karşısında tanımlanan yerel güç odakları,

sivil toplum anlayışını harekete geçirecek dinamik sınıfı, yani “burjuvaziyi” meydana getirmektedir. Türkiye siyasi tarihi, özellikle bu iki kesim arasında yaşanan ve toplumun ağırlıklı yüzdesini oluşturduğu söylenebilecek köylü, zanaatkâr unsurlarına da yansıyan iktisadi ve idari düzenlemelerde rol alma mücadelesiyle biçimlenmektedir.

Bu bakış açısıyla bürokrasi ve burjuvazi arasında yaşanan inişli-çıkışlı, hatta kimi zaman işbirliği boyutuna taşınan mücadele, esas olarak “devleti ve ekonomiyi kim kontrol edecek?” sorusu etrafında düğümlenmekte ve istikrarsız bir denge halinde sürmektedir: Ekonomide burjuvazinin egemenliği, bürokrasinin bir türlü giderilemeyen iktisadi varlığı (yani “devletçilik”) yüzünden tam olarak gerçekleşemez. Devlette ise bürokrasinin egemenliği vardır ve bürokrasi bu egemenliği burjuvazinin taleplerine karşı koruma çabası vermektedir. Bu yönüyle 1908-1923 yılları içinde Osmanlı yönetici sınıfının devlet üzerindeki kontrolünün son bulması ve devletin Jön-Türkler, Kemalistler tarafından fethedilmesi, “tarihsel kopuşlar” olarak görülmemektedir. Daha çok geleneksel yönetici sınıfın farklı klikleri arasındaki siyasi mücadelenin yansımaları olarak, dönemin ana sınıf mücadelesini ifade eden bürokrasi/burjuvazi çatışmasının yanında ikincil görülmektedir (Boratav, 1995a: 16). Boratav’ın değindiği üzere bu çalışmada da izlenen yol çerçevesinde söz konusu düalite; ancak Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’si’ne yönetici kesimin niteliksel dönüşümü ve de toplumsal sınıf/gruplarla siyasi üstyapı arasındaki ilişkilerin değişimi bağlamında ele alınarak konu açısından bir anlam taşıyabilir. Geleneksel devlet ve toplum yapılarının kendi iç dinamikleriyle yaşamaya başladıkları dönüşüme, Batının kurum ve yapılarıyla müdahalesi de eklenince etkileri bugüne değin uzanan bir toplumsal - siyasal yapılanma sorunu doğmaktadır. Sancılı bir değişimi açığa çıkaran süreç, tepeden inme yapı ve kurumlarla çözülmeye yüz tutan eski düzenliliklerin gösterdiği reaksiyonlar üzerinden okunabilmektedir.

Buna göre Batılılaşma sürecinde Tanzimat’la başlatılıp, Cumhuriyet Türkiye’si’ne kadar uzatılabilecek olan yönetici elitin kendi kültürel yapısından uzaklaştığı ve bu durumun, geleneklerine bağlı kırsal kesimin gözünden kaçmadığı dile getirilmektedir. Devlet - toplum

ilişkisinin yönelimi ve devlete yüklenen misyonun boyutları bu süreçte açıklık kazanmaktadır. Bu bakımdan Batılılaşma çabalarına genelde soğuk ve ilgisiz kalan halk, buna rağmen yönetici elite ve devlete karşı isyanda bulunmamakta, tepkisini kültürel düzlemde göstermektedir. Örneğin İngiltere'nin istediği toprak yasası, büyük çapta topraksızlaşmayı getirirken dahi köylü kesiminin topyekûn bir karşı çıkışından bahsedilmemektedir. Çünkü halk, bir yandan devlete saygıyı içeren eski güçlü ideolojinin etkisindeyken; öte yandan da yönetici elitin, kır kesimi söz konusu olduğunda çıkarlara aykırı karar almayacakları yönünde bir eğilim içindedir (Erol, 1997: 283). Buradan yola çıkılarak Türkiye tarihinde, Batı'nın iktisadi - sosyal alanlardaki modern yapı ve anlayışlarının (sivil toplum, serbest piyasa gibi) yerleşmesi konusunda daha çok toplumun üst tabakasını oluşturan sermaye ve iktidar sahibi bürokrat, burjuvazi, politikacı çevrelerin eğilimlerinin belirleyiciliğinden söz edilebilir. Ancak bu eğilimlerin, güçlü bir gelenekten beslenen devlet örgütlenmesi etrafındaki kümelenme dürtüsüyle şekillenmesi, Türkiye'nin ayırt edici özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tarihsel bir betimleme yapıldığında Batı devletlerinin siyasal, ekonomik, sosyal boyutlarıyla gelişiminin ve kapitalist yapıya evrilmesinin dayanakları, Osmanlı devletinden pek çok yönüyle farklılık göstermektedir. Batı toplumlarının gelişiminde feodal yapıdan kapitalist yapıya doğru bir geçiş söz konusudur. Bu açıdan kapitalist yapılanma üzerinde köleci bir ekonomik sistem olarak feodalizm, belirli örüntüleriyle rol alabilmektedir. Bununla ilgili olarak feodal yapının merkezi otoriteye (devlete) karşıt bir güç odağı oluşumunu barındırması olgusu üzerinde durulabilir.

İngiltere ve Fransa gibi Batı Avrupa ülkelerindeki feodal yapının tarihi, merkezi otorite (kral) karşısında önemli bir güç olarak yer edinen senyörlerin, asillerin siyasal ve ekonomik konularda inisiyatif geliştirme durumu üzerinden okunabilmektedir. Buna göre krallar, mutlak bir gücü bünyelerinde taşıyan otoriteler biçiminde algılanamamaktadır. Öyle ki, merkezi otorite ile belirli bir tür tabakalaşmayı getiren yerel güçler arasında uzun bir süreci karşılayan çatışma ve uzlaşmalardan örnekler verilebilmektedir. Güçlü kişi ve gruplar şahsen

ya da temsilcileri aracılığıyla çeşitli meclislerde bir araya gelerek hükümdar veya görevlileriyle temas kurabilmekte, itirazlarını dile getirebilmekte, haklarını vurgulamakta, tavsiyelerde bulunmakta ve hükümdarla işbirliği yapabilmenin koşullarını saptamaktadır (Poggi, 1991: 55).

13. yüzyıl İngiltere'sinde soyluların kralın yönetim erki çerçevesinde elde ettikleri yasal düzenleme olarak Magna Carta, kralın yetkilerini sınırlandırması ve bir meclis oluşumunu sağlaması -her ne kadar meclis belirli bir tabakayı temsil etse de- bakımından Batı'nın liberalizm temellerinin uzun bir sürece, dolayısıyla bir geleneğe bağlandığını göstermektedir. Bu durumun Avrupa'da merkezi otoritenin (kralların), yönetme meşruiyetini, iktisadi ve sosyal düzenlemelerde -vergilendirme, toprak yasası, yoksullar yasası vb.- bulunurken belirli güç odaklarının eğilimlerine dayandırma koşuluyla sürdürebildikleri olgusuna karşılık geldiği söylenebilmektedir. Süreç içerisinde çeşitli toplum kesimleriyle uzlaşma kültürünü öne çıkaran, merkezi otorite etrafındaki bu güç paylaşımı, kralı mutlak otorite olmaktan çıkarmaktadır. Devletin toplumsal alandaki rolüne biçilen sınırları ifade eden güç paylaşımı, esas olarak bireysel ve müşterek özgürlükleri koruma noktasında değerlendirilmektedir. Nitekim İngiltere'de millet egemenliğinin ve *habeas corpus* [haksız yakalama ve tevkifi men etme] geleneğinin tarihi çok eskiye dayandırılmaktadır (Heper, 2006: 37). Buna paralel bir biçimde sivil toplumun gelişimine zemin hazırlayan sosyal sözleşme (kontrat) teorisinin, diğer taraftan ticari kazanımları ile güçlenip siyasal bir aktör olarak ortaya çıkmış olan burjuvazinin söz konusu sürece hiç azımsanmayacak ölçüde ivme ve de boyut kazandırdıkları bilinmektedir.

Osmanlı/Türk toplumsal yapısının tarihsel temellerinde ise siyasal ve ekonomik gelişimin belirleyici unsurları olarak devlet geleneği, toprak ve mülkiyet düzeni önemli bir yer teşkil etmektedir. Osmanlı toplum yapısının feodal oluşumlara izin vermeyecek belirli donanımlara sahip olduğu görülmektedir. Merkezi otoritenin -eski Türk devletlerinde de olduğu üzere- yönetim erkini herhangi bir güç odağı ile paylaşmama geleneği, yerel

yapılanmaların varlık bulmasına olanak tanımayan bir devlet teşkilatı ağını meydana getirmektedir. 13. yüzyılda Anadolu ve Balkanların feodalleşme sürecine girdiği bir dönemde kurulmaya başlayan Osmanlı devleti, Anadolu’da büyük bir artış gösteren nüfusa bağlı üretim ve yerleşme sorunlarının çözümü noktasında üretim güçlerinin merkezi denetim altına alındığı bir sistemin, yani toplumun mülkiyet ilişkilerini belirleyen kamusal (miri) toprak rejiminin temeli atılmaktadır. Buna göre Osmanlı devleti kuruluş döneminin en belirgin niteliği, tavaifi mülük (derebeylik) anarşisi içinde doğan ve onun zararına gelişen bir merkezi devletin toprak soylularını özümlemesi ve malikane tipi (özel mülk) toprakların miri topraklara dahil edilmesidir (Sencer, 1992: 45). Söz konusu olgunun çözümlenebilmesi için siyasi idarenin hangi ekonomik temel üzerinden yapılandığı sorusunun açıklık kazanması gerekmektedir.

Osmanlı iktisadi düzenlemeler dünyasında anlaşılması, açıklanması ve birbiriyle bağdaştırılması hiç de kolay görülmeyen miri toprak rejiminden narh uygulamasına, kapitülasyonlardan devlet tekellerine, esnaf örgütlerinden ithalat rejimine kadar pek çok uygulama M. Genç tarafından “iaşe”, “gelenekçilik” ve “fiskalizm” kavramlarıyla ifade edilen üç ilkeye dayandırılmaktadır. Ancak bu ilkelerin açıklayıcı rolü, devlete ait faaliyetlerin en geniş anlamı ile ekonomi üzerindeki etkileri çerçevesinde sınırlılığını dikkate alınmaktadır. Buna göre mülkiyet sistemini ve sosyal yapıyı biçimlendiren ilkelerden *iaşe*, üretilen mal ve hizmetlerin insanların ihtiyaçlarını karşılayacak kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esası üzerinden okunmaktadır. Toplumun yaşaması, sosyal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi için iktisadi hayatı düzenlemekte *iaşe* ilkesine dayanmak zorunluluk taşımaktadır. Bu nedenle Osmanlı Devleti, ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı bir müdahaleciliği benimsemektedir. İkinci bir ilke olarak gelenekçilik ise, ilk ilke olan *iaşe* üzerinden açıklık kazanmaktadır. *İaşe* ilkesinden kaynaklanan düzenlemelerin hedefi üretim ve tüketimin dengede tutulmasıdır ki; bozulması, bunalıma düşme ve kıtlık tehlikesi olarak

görülmektedir. İşte bu noktada gelenekçiliğin belirleyici özelliği, üretimi ve tüketimi sürekli kontrol altında tutma eğilimi devreye girmektedir. Ve son olarak fiskalizm, devletin iktisadi hayata yönelik düzenlemeleri için hazineye ait gelirlerin yüksek tutulmasını öngörmektedir. Bu bakımdan fiskalizm, Osmanlı iktisadi dünya görüşünü ve bu görüşün yönlendirdiği iktisadi hayatın çeşitli alanlarını biçimlendirmekte diğer iki ilke ile birlikte etkili bir rol oynamaktadır (Genç, 2002: 45-52). Her üç ilkenin de birbirini tamamlayabilmesi, büyük ölçüde, Osmanlı'nın savaşlarda elde ettiği ganimete ve vergilere bağlanabilir. Çünkü Osmanlı bu sayede, gereken hazineyi sağlayarak geleneksel üretim ve tüketim yapıları arasındaki dengeyi koruyabilmektedir. Nitekim özellikle savaşlardaki yenilgilerle hazine gelirlerinin düşmesi; kapitalist sistemin, geleneksel üretim ve tüketim yapıları arasındaki dengeyi bozmasına, dolayısıyla da devletin, piyasa ilişkilerinin etkisinde yeniden yapılanmasına yol açmaktadır.

Daha önce toprak rejiminin (tımar sistemi) işleyişi ve özellikleri üzerinde durulurken, sistemin, üretim organizasyonunun yanı sıra askeri ve idari örgütlenmenin de dayanağı olarak işlevsellik taşıdığı unutulmamalıdır. Bu anlamda merkezin görevlendirdiği asker (tımarlı), toprak üzerindeki görev karşılığı tasarruf hakkını edinirken, köylüyü bir serf (köle) gibi kullanabileceği yetkilerle donatılmamaktadır. Nitekim merkezi otorite, bunun sağlanması noktasında, köylünün, yetkilerinin dışına çıktığında Tımarlı askeri Kadı'ya şikâyet etme hakkını etkili bir biçimde kullanabilmektedir (Erol, 1997: 277). Buradan Osmanlı'nın gelişmiş bir bürokratik yapılanmaya sahip olduğu çıkarımı yapılabilmektedir. İzlenen bu siyaset ile merkezi otorite mutlak bir güç kılınarak, feodalite gibi yerel güçlere en başından karşı çıkılmaktadır. Merkez ve çevre kavramsallaştırmasına gidilerek de ele alınan bu olgu; merkezi bürokrasinin gücünü yitirdiği vakit, yerel eşrafın başını çektiği çevrenin kendi başına buyruk hareket ettiği gözlemini ortaya koymaktadır (Heper, 2006: 52). Osmanlı sarayının, otoritesini, bağımsız köylülükle kurduğu ayrıcalıklı ilişki temeline dayandırdığı dikkate alındığında köylünün ürettiği artık ürüne el koyabilmenin koşulu olarak; merkezileşmiş

bürokratik yapının, köylü toplumunun sağlıklı yeniden üretimi noktasında gerekli şartları oluşturması ve de devamını sağlaması beklenmektedir. Bu durumda başlıca tehlike, söz konusu ilişkiye engel olup bir yandan merkezi bürokrasiyi gelir kaynaklarından mahrum bırakacak, öte yandan köylülüğün bağımsızlığını tehdit edecek yerel güç odaklarıdır (Keyder, 1990: 15). Dolayısıyla Osmanlı'daki merkezi yönetim ile yerel güç odakları arasında, Batı'da görülmekte olan uzlaşma kültürünün oluşmadığı söylenebilir. Bu yüzden çevrenin, merkez tarafından üzerinde oluşturulan kontrol mekanizmasına bağımlı bir biçimde devletin memurlarına rüşvet vererek ve yasal boşlukları kollayarak, -siyasal düzleme taşıyamadığı gücünü- ancak iktisadi düzlemde koruduğu görülmektedir. Böylesi bir devlet geleneğinin yapı ve kurumlarıyla Osmanlı/Türk toplum yapısındaki sınıfsal oluşumlara kuşku ile yaklaştığı, dolayısıyla da varlık koşullarını ortadan kaldırmaya çalıştığı gözlenmektedir.

Osmanlı saltanat rejimi, benzeri geçmiş rejimler gibi meşruiyetini mekân, zaman ve toplum dışında, başka bir deyişle mutlak bir toplum ötesinde bulmaktadır. Padişah hükmünü kurup kabul ettirdiği andan itibaren toplumun üzerine gitmemekte ve hükmünün kabul edilmesiyle gerçekleşen statükoyu devam ettirmektedir. Bu noktada kul-hükümdar ilişkisi tek taraflı değildir: Kul hükümdarın hükmünü kabul ettiği gibi, hükümdar da hükmü altındaki kulun özelliğini (görelî özerkliğini) kabul eder, onu türdeşleştirmekten kaçınarak korur ve olduğu gibi kabullenir. Bu tür bir hükümdar başta olduğu sürece de farklılıklar, farklarını koruyabilme olanağına sahiptir. Padişah bu anlamda herkesin padişahıdır, ama aynı zamanda da kimsenin, hiçbir farklı grubun padişahı veya temsilcisi değildir. Osmanlıda hüküm altında yaşayan sayısız topluluğun görelî özerkliği, vergi müessesinde somutlaşmaktadır. Yani vergi, hükmetmenin sınırını oluşturmaktadır:

Bu düzen, modern toplumların düzeniyle karşılaştırıldığında ortaya çıkan görünüm, kulların aynı hükümdara boyun eğmiş olsalar da, benzerlikleri nedeniyle değil, farklılıklarına rağmen bir arada olmalarıdır. Yine modern toplumların düzeniyle yapılacak bir karşılaştırmada, bu eski düzenin, meşruiyetini nasıl soyut bir mekânda bulduğu da ortaya çıkar. Osmanlıda bu soyut, toplum ötesi meşruiyeti Osmanlı hanedan geleneği (patrimonyal sistem) ve din belirler. Bu iki meşruiyet kaynağının yeryüzündeki ifadesi de yarı tanrı görünümündeki Osmanlı padişahıdır. Osmanlı'nın

toplum ötesi ve normatif olmayan düzeni, bugünkü anlamıyla “düzensiz”, yani kişi, cemaat ve dinlerin ayrıştığı, kimsenin bir diğerine benzemediği bir düzendir (Aktar, 1993: 110).

Belirli açılardan Batı’dan farklı bir gelişim sürecini yaşayan Türk devlet ve toplum yapısının, bu yönüyle ortalama iki yüz yıllık bir süreyi içeren modernleşme çabaları üzerinde -günümüz Türkiye’sinde de uzantılarından bahsedilebilecek- etkilerini taşımış olduğu geleneğe bulmak mümkündür. Öyle ki Osmanlı’dan yeni kurulan Cumhuriyet’e kadar Türk toplumunun Batılılaşma serüveninin bir uzantısı olarak kapitalist sisteme evrilmesi, gerek yönetsel örgütlenme gerek toplumsal örgütlenme bakımından son derece sancılı bir tablo çizmektedir. Batı’nın toplumsal ve yönetsel dinamiklerine bağlı bir biçimde yapılanan kapitalist sistem ile liberal teori, Osmanlı/Türkiye pratiğinde adeta mühendislik projesi olarak toplumsal dinamiklerin dışında, yönetimde bulunanların seçkin eğilimleriyle tepeden inme bir çabayı ifade etmektedir. En başta Türkiye tarihinde, pek çok boyutuyla liberalizmin itici motoru olarak Batı nitelikli bir burjuvazi sınıfından bahsedilememektedir. Bununla birlikte bu işlevi taşıyabilecek olası gruplar ise uzlaşma tutumundan uzak devlet geleneğinin etkisiyle, merkezi otoritenin kendisine biçtiği rolleri yerine getirerek sahip olduğu statüyü koruma dürtüsüyle hareket etmektedir. Böylelikle siyasi-iktisadi yapılanmada devletin, toplum üzerinde önsel bir fenomen halini alması durumu, Türkiye’nin siyasal ve toplumsal gelişiminin temel dinamiğini meydana getirmektedir.

Osmanlı’nın Batılılaşma çabaları 18. yüzyıldan itibaren ele alınmakla birlikte en yoğun düzenlemelere 19. yüzyılda gidildiği fark edilmektedir. Bu açıdan özellikle Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde gerçekleştirilen siyasi, iktisadi ve sosyal düzenlemeleri, liberal uygulamalar perspektifinden değerlendirerek, oradan Cumhuriyet Türkiye’sine ve nihayetinde 1980’li yıllar deneyimine bağlarken, devletin toplumla olan ilişkisindeki dönüşüm -süreklilikler ve kopmalar dâhilinde- gözlemlenebilmektedir.

Türkiye’nin siyasal tarihini neredeyse bütünüyle karşıladığı söylenebilecek olan modernleşme olgusu, Osmanlı’nın çöküş döneminde beliren ayakta durabilme ya da Batı

devletlerinin kapitalist yayılcılığı karşısındaki devleti koruma refleksi etrafında şekillenmektedir. “Kendi çıkarlarını gözetmiş olsun ya da olmasınlar, imparatorluğun çeşitli gelişme aşamalarında Osmanlı yetkililerinin hep birlikte bir siyasal ilke olarak “devlet”i korumaya kilitlendikleri görülmekteydi.” (Mardin, 1998: 58). Bu anlamda Batı’nın kurum ve anlayışlarına entegre olma ilkesiyle hareket eden devlet seçkinlerinin, yanı sıra Batı’yı yakından takip etmiş bir aydın topluluğunun temel gayesi devletin bekasını sağlamaktır. Devlet geleneğinin bağlamı içinde açıklık kazanan bu tutum, temelde sürdürülmekle birlikte kapitalist yapılanmanın getirdiği siyasi ve iktisadi dönüşümlerle çok daha girift bir hal almaktadır.

Osmanlı’da geleneksel devlet-toplum ilişkisi dikkate alındığında, modernleşme sürecinin bireylerin ve toplulukların genişleyen piyasa toplumunda yer edinmelerini gerektirmesi, ayrıca halk ile yöneticiler arasındaki ilişkilerin insan hakları, yurttaş hakları ve halk egemenliği gibi ilkelerle düzenlenmesi gereği eski ile yeni arasında kalınan sancılı bir dönüşümü meydana getirmektedir. Burada farkına varılması gereken husus, toplumun, modern yönelimler doğrultusunda geleneksel bazı yükümlülüklerden uzaklaşacağı kabulüne aykırı gelişmelerdir. Üstelik bu durum, en başta süreci kontrol eden yönetici ve elit tabakada kendini göstermektedir. Örneğin Cevdet Paşa’nın 1870-76 arasında derlediği Mecelle’nin “biçim ve sunuş bakımından modern” olduğu, fakat aynı zamanda “sıkı sıkıya şeriata dayandığı” dile getirilmektedir (Kasaba, 1998: 18). Liberalizm deneyimini söz konusu dönüşüm içinde kavrayacak olursak, temel savunularına uygun toplumsal kaynaklardan yoksun, dışarıdan giydirme ve eklektik bir pratikten bahsedilebilmektedir.

Nihai olarak fiilin ardındaki modernleştirici elitin hedefi, kendi modernlik anlayışına uygun kurum, inanç ve davranışları seçilmiş nesneye, yani halka kabul ettirmektir. Buna göre devlet geleneğinin tarihsel oluşumunun, modernleştiricilerin modernliğin kapsamını sınırlandırmaya çalışırken yaptıkları seçimleri belirlediği, böylelikle ilan ettikleri Batılılaşma hedeflerine zarar verdiği varsayılmaktadır (Keyder, 1998: 31). Bununla birlikte Mardin’e göre

bu devlet geleneği ve gelenekle bağlantılı pratik sayesinde ki Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıl emperyalizminin etkisine dayanmış ve bugünkü Türkiye kurumlarını modernleştirmede elde ettiği başarıyı sağlamıştır (1998: 58). Buna karşılık gerçekleştirilen pek çok düzenlemenin devlete, kullarıyla olan geleneksel ilişkisini sürdürme noktasında engel teşkil ettiği de bilinmektedir. Yani her ne kadar liberal politikalara entegre olunurken idari, sosyal, ekonomik düzenlemelerde devletin denetim ve kontrol gücünü sürdürmeye dönük uygulamalarından bahsedilebilse de; bunun, etkisini bir ölçüde yitirdiğini ve de toplumun belirli kesimleriyle yeni bir ilişki ağının oluştuğunu ortaya koyan göstergeler bulunmaktadır.

Etkileri toplum düzenindeki mülkiyet yapısı, toprak sistemi, hak ve özgürlükler temelinde algılanan modern kapitalist süreç, meşruiyetini rasyonaliteye ve yasallığa vurgu yaparak sağlamaktadır. Ancak Weber'in daha önce yer verilen düşüncelerinin, meşruiyeti sadece yasallık ya da rasyonalitede bulmanın belirli olguları kavramakta yetersiz kalacağını ortaya koyduğu bilinmektedir. Bu nedenle meşruiyeti, toplumsal güdülere yön veren din ve gelenek etkenlerini de içerecek bir çerçeveye algılama gerekliliği doğmaktadır.

Batı'nın emperyalist yayımla, Osmanlı Devleti üzerindeki sömürgeleştirmeye dönük girişimlerinin odaklandığı yapılar düşünüldüğünde, Osmanlı yöneticileri tarafından merkez ve çevre arasındaki geleneksel ilişkinin sürdürülmeye çalışıldığı görülmektedir. Örneğin 1858 Toprak Yasası ve 1864 Vilayet Yasası ile bir yandan küçük toprak işletmelerine güvenceler getirilirken, öte yandan valilerin yetkileri artırılarak toprak yasasının uygulamaya konulmasına ve yerel ölçekte devlet otoritesini sağlamlaştırmaya yönelik çabalar *ayan* gibi yerel güç olasılıklarına imkân tanımamaktadır. (Aktar, 1993: 28). Daha çok dini özgürlükler üzerinden hareket edilerek gerçekleştirilen düzenlemeler ise, Osmanlı birliği fikrinin gerçekleşmesi noktasında siyasi liberalizme atıfla yürütülmektedir. Yönetimin dinsel tarafsızlığı teması, siyasi liberalizm yoluyla ayakta tutulmaya çalışılmaktadır (İnsel, 2005: 43). Fakat kapitalist üretim ve bölüşüm yapılarının, söz konusu durumun bir noktaya kadar korunabilmesine olanak verdiği bilinmektedir. Öyle ki 1858 Toprak Yasası'nın amacı büyük

mülkiyeti önlemekken, aksine onu daha da güçlendiren, resmiyet kazandıran bir hal aldığı gözlenmektedir. Diğer taraftan uyrukların haklarının garantisi ilkesi ise imparatorluk bütünlüğünün parçalanmasını çabuklaştırmakta ve merkezi otoritenin tatmin edemediği ya da etmek istemediği ayrılıkçı talepler için temel metin haline gelmektedir (Aktar, 1993: 29). Geleneksel merkez - çevre ilişkisi, hem siyasi hem de ekonomik alanda Osmanlı'yı Batı'lı emperyalist devletlere bağımlı kılacak liberal uygulamalarla dönüşmektedir. Keyder, 18. yüzyıldan itibaren çevrenin güç kazanmasına zemin hazırlayan bu süreci şöyle açıklar:

18. yüzyıl Osmanlı toprakları iltizam hiyerarşisini denetiminde tutan âyânın gittikçe artan hâkimiyeti altına girdi. Bu kişiler taşradaki merkezlerde devletin otoritesini temsil ederek tarımsal artışa el koydular.... Âyân, şehir ekonomisini de yönetmeye girişince, nüfuzları kırsal kesimin sınırlarını aştı. 18. yüzyılın ikinci yarısında, taşra merkezlerinde âyân meclisleri Batı Avrupa'dakine benzer bir şehir aristokrasisi işlevini görmeye başladı. Âyânın nüfuzuna gittikçe daha fazla boyun eğen merkezi hükümet, taşradaki örgütlenmeyi tanımak zorunda kaldı. 18. yüzyılda âyân, kendi memurlarının merkezi yönetimde daha yüksek mevkilere tayinini bile sağlayabiliyordu (1990: 19).

Osmanlı devletinin başlangıçta kurduğu geleneksel sistemin, kendi dinamikleri düşünüldüğünde, Batı merkantilizminde olduğu gibi sermaye sahibi bir sınıfı ve üretim araçlarından yoksun kalmış bir emekçi sınıfı yaratamadığı ayırt edilmektedir. Buna karşılık, geleneksel toprak düzeni ve mülkiyet sisteminin ve de buna bağlı kurumsal yapıların çözülmesiyle -ki politik gücün bölünmesine uzanır- yeni üretim ilişkilerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu anlamda merkezin, eski gücünü yitirerek Batılı yapı ve modellerin etkisi altında kalması, iktisadi ve siyasi alanlarda çevresel unsurlara (eşraf, âyân) yeni olanaklar tanıyacak düzenlemelerde bulunmasını şart koşturmaktadır.

Batı'nın istemleri doğrultusunda yapılandırılmaya çalışılan liberal açılımlarla Osmanlı'da, sivil-asker üst bürokrasi ile mahalli idarelerde de görevi olan eşraf ve âyânın elinde sermaye birikiminin önü açılmaktadır. Toprağın kullanım hakkını elinde bulunduran bu zümreler, merkez zayıfladıkça, toprakları özel mülk gibi kullanarak bir süre vakıflar aracılığıyla çocuklarına bırakırken; artık buna da gerek kalmadan, çıkarılan yasalarla servetlerini direk miras bırakabilmektedirler. Nihayetinde sermaye birikiminin, özellikle

devletin gücünü kullanabilen zümreler lehinde gerçekleştiği, buna karşılık köylü ve zanaatkâr kesimin mülksüzleştiği - ezildiği görülmektedir (Köymen, 2007: 83). Bu bakımdan yerel güç odaklarının, devletin çeşitli resim ve vergileri toplama görevini üstlenerek önemli miktarda gelir elde etmeleri, onları, merkezi otoritenin mahalli kopyaları olmanın ötesine taşımamaktadır. Güçlerinin, büyük ölçüde toplumsal sistemin parametrelerine ve varsayımlarına dayandığı görülür. Bu nedenle yerel güçlerin, merkezin otoritesinin yerine mahalli boyutta kendi otoritelerini tesis etseler de, bu yönetimin temel varsayımlarını değiştiremedikleri kabul edilmektedir (Keyder, 1990: 20). Çünkü devleti idare edenlerin uygulamaları, kapitalist yayılcılığa karşı önlemler almaktan ziyade geleneksel merkez-çevre düalitesini kapitalist bölüşüm ilişkileriyle yeniden düzenleme yönündedir. Bu da ister istemez kapitalist sistemin, idari kadroyu da etkisi altına alacak biçimde çok yönlü yapılanması sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı toplumsal yapısındaki “gelenekçilik” ilkesinin çözülmesiyle birlikte, Batı’ya bağımlı “yarı-sömürge” haline gelmenin yol açtığı bir dönüşümle karşılaşmaktadır.

19. yüzyılın sonunda, piyasa mallarının, Anadolu’nun gelişmiş bazı bölgelerinde yaygınlık kazanmasıyla, her kökenden eşrafın ekonomik faaliyetlerde yoğunlaştığı ve yerel eşrafın daha önceki etki temelini yavaş yavaş değişime uğradığı fark edilmektedir. Merkez ve çevre arasındaki etkileşim üzerinden algılanabilecek bu değişim sonucunda çevredeki bireylerin, yönetim ve adalet süreci ile yakın ilişki kurmaları üzerinde durulmaktadır. Öyle ki devletin, ekonomi üzerinde sürdürdüğü denetimden ötürü eşrafın ekonomik alandaki yeni etkinlikleri, eşraf ile resmi görevliler arasında bir ikinci bağın doğmasına yol açmaktadır. Özellikle maaşlarını düzensiz bir biçimde alan orta ve aşağı dereceden memurlar ile eşrafın bir ortakyaşarlık ilişkisine girdiği ve rüşvet vermeye yeni boyutlar kazandırıldığı görülmektedir (Mardin, 1995: 53). Bu tabloyu ortaya çıkaran süreç, İmparatorluk’ta pazarlanan artık ürünün küçük üreticiler arasında yayılmasına paralel bir biçimde ticari faaliyetin yaygınlaşması üzerinden açıklanmaktadır. Dünya pazarına yönelik ürünlerin

dolaşımı noktasında aracı sınıf olarak irili ufaklı tüccarlar, köylünün ürettiği ürünün alım satımında etkin bir rol oynayarak ticaret sermayesine nitel bir önem kazandırır. Özellikle de gayrimüslim tüccarların bu rolü büyük ölçüde üstlenmeleri -yabancı sermaye ile avantajlı bir ilişkisellik içinde bulunmaları- durumu, onları köylü ile sermayedar arasında bağlantıyı kuran bir komprador sınıfa dönüştürmektedir. Buna bağlı olarak merkezi otoritenin yeniden tesis edilmesi bürokrasiyi de daha etkin kılmaktadır. Böylelikle İmparatorluğun son yıllardaki sınıf haritası köylüler, kompradorlar ve bürokratlar (köylüler çoğunlukla sessiz kaldığından da özellikle bürokratlar ve kompradorlar) arasındaki etkileşimlerle çizilmiş olmaktadır (Keyder, 1990: 25). Devlet halen etkili bir mekanizma olarak denetimini sürdürmekle birlikte piyasa koşullarının egemen olmaya başladığı bir düzlemde işlevlerini, söz konusu yapının etkisinde kalarak farklı kanallarla sürdürebilmektedir.

Dönem itibarı ile Osmanlı'da Batı emperyalizminin en önemli uygulamalarından biri olarak 1838 yılında İngiltere'yle imzalanan *serbest ticaret* antlaşmasının, ekonomik ve idari yönleriyle yeni yapılanmaları doğurduğu gözlenmektedir. Sanayi devrimini gerçekleştirmiş bir ülke olan İngiltere ile imzalanan bu antlaşmanın, halen Ortaçağda yaşayan Osmanlı ekonomisi açısından sonuçları kaçınılmaz olarak yıkım getirmektedir. Bu antlaşmanın yürütülebilmesi noktasında, sıkı bir denetimin olduğu Osmanlı idari yapısının ve mülkiyet düzeninin değişmesi şart koşulmaktadır. İşte bunlar da, İngiltere'nin yoğun baskısıyla gerçekleşen Tanzimat ve Islahat, diğer bir ifadeyle Batılılaşma hareketleri üzerinden sağlanmaktadır. Bu durum şu ifadelerle dile getirilmektedir:

Sanayileşmiş Avrupa'ya sanayileşmemiş ekonomileri "serbest ticaret" aracılığıyla köleleştirme olanağı tanınmıştı..... Adam Smith'in yazdığı gibi, Antik çağda varlıklı ve uygar uluslar kendilerini, yoksul ve barbar uluslara karşı yeterince savunamıyordu; modern çağda ise yoksullar ve barbarlar, varlıklı ve uygarlar karşısında kendilerini yeterince savunamıyordu..... Avrupalı olmayan toplumlar, Batılı teknikleri edinmek için bir Batılılaşma sürecine boyun eğmek zorunda kaldılar, buna ihtiyaç duydular. Paradoksal bir biçimde, Batı'ya karşı mücadele etmek için, Batılı düşünme ve üretme biçimlerini benimsemeliydiler (akt. Köymen, 2007: 87).

Türkiye’de liberal politikaların oluşumunu ve gelişimini hazırlayan temelin, 19.y.y.’ın ortalarında atıldığı yaygın bir kanaat olarak dile getirilmektedir. Osmanlı döneminde demokratikleşme hareketleri içinde 1839 Tanzimat Fermanı ve meşrutî yönetimin inşası noktasında I. II. Meşrutiyet, liberal açılımlarda temel basamak olarak görülür. Nitekim ilk dilekçe (arz-ı hal) örneği olarak 1847’de Osmanlı vatandaşlarının kişisel dertlerine çare bulmak için hükümete başvuruda buldukları aktarılmakta; dolayısıyla da bunun, gönüllü girişim ile siyasi otorite arasındaki ilişkinin tesisi anlamında bir olgunun ifadesine karşılık geldiği vurgulanmaktadır. Bu durum Fındıkoğlu’nun çözümlmelerine yer verilerek şöyle açıklanmaktadır: “19.y.y.’da cemaat kültürünün aşınmasıyla ortaya çıkmaya başlayan bireyselleşme, bireyin toplumsal yapıda bir değer olarak kabul olunduğu dünyevi, daha çok akla dayanan ve bireyselliğe fırsat veren bir toplumsal gelişmeye yol açmıştır.” (Kalaycıoğlu, 1997: 114). Bireyin devlet otoritesi karşısında değişen durumunda; hukuki bir kimliğe kavuşması, beraberinde mülkiyet hakkı, müsadere usulünün kalkması gibi liberal açılımlar göze çarpmaktadır.

Osmanlı Devleti 19. yüzyıl içerisinde artık ısmarlanan Batı reçeteleriyle ayakta durmaya çalışan bir “Hasta Adam” olarak görülmektedir. 1839 Tanzimat Fermanı bu reçetelerden biridir. Osmanlı’dan sürekli değişim isteyen Batı’ya verilmiş bir ödün olan bu ferman Gevgilili’ye göre “Hasta Adam’ın kendisini belli bir siyasal program çerçevesinde onarma özlemini de ortaya koyar.” Ayrıca yönetim, yargı, eğitim, vergileme gibi alanlarda birtakım düzenlemeleri bünyesinde (mülkiyetin dokunulmazlığı vb.) taşıyan Ferman, Osmanlı için Batı’da gelişen kapitalizmin hukuk devleti anlayışını inşa etme süreci olarak da görülebilir. Ve bu gelişmeler, Türkiye’de çağdaş anlamıyla liberalizmin oluşumu için gerekli ön koşulları ortaya koyarak, siyasal toplum ya da devletin kendisini halk karşısında yasal bir çerçeve ile sınırlamasını ifade etmektedir (1990: 34-35). Burada dikkati çeken nokta, liberal eğilimlerde Batı’dan farklı olarak ‘devletin’ “halka rağmen halk adına” günümüzde de olduğu üzere belirleyici rolüdür. Aynı zamanda İkinci Meşrutiyet’in ilanı ile siyasal partilerin

kurulması, gönüllü bireysel siyasal davranışların sonucu olarak siyasal gruplaşmaların ortaya çıkması gibi gelişmeler, Tanzimat'la oluşan değişmelerin temel sonuçları arasında yer almaktadır (Kalaycıoğlu, 1997: 115).

Bu anlamda Batılılaşma sürecinde ortaya çıkan idari ve ekonomik düzenlemeleri, temelde kapitalist yapılanmaya uygun üretim - bölüşüm zeminini yaratma girişimleri olarak algılamak gerekmektedir. Tanzimat Fermanı ile bireysel mülkiyetin güvence altına alınması, devletin müsadere yöntemine son verilmesi şeklindeki düzenlemeler çeşitli servet birikimlerinin önünü açmakta, yanı sıra devlet memurlarının mülk edinebilmeleri de seçkin bürokrasi zümresini mevkilerini kendi çıkarlarına kullanmaya yöneltmektedir. Artık yönetici zümreye, kendisine tanınmış olan geleneksel ayrıcalıklarını yeni kanallarla sürdürme olanakları verilmektedir.

Öte yandan imzalanan serbest ticaret antlaşması sonrasında Osmanlı tüccar ve zanaatkârlarının, Batılı tüccarların düşük gümrük vergileriyle ülke içine taşıdıkları daha ucuz, kaliteli mallar karşısında tutunamayıp iflas ettikleri bilinmektedir. Osmanlı devleti gümrük duvarlarını İngiliz tüccarlar için alabildiğine düşürürken, bunun tersi bir siyaseti yerli tüccarlara uygulamaktadır. Böylelikle Osmanlı hammaddeleri Avrupa'ya taşınırken, İngiliz mamul maddeleri de Osmanlı pazarına boca edilerek geleneksel zanaatların yıkımına neden olunmakta; ithal mallarının finansmanı için de sürekli dış borç yapılmaktadır. 1825-1870 yılları arasında İngiltere'yle ticarete verilen açık büyüyerek 1870'te tepe noktasına ulaşmaktadır (Köymen, 2007: 88). Osmanlı'nın bu anlaşma ile ihracatı kısıması, buna karşılık ithalatı teşvik etmesi bir ölçüde kapitülasyonlara bağlanabilirken; temelde, geleneksel üretim ve tüketim arasındaki denge ile açıklanmaktadır. Buna göre Osmanlı'da devletin ve toplumun bütün katmanlarının ihtiyaçlarını karşılamak, iktisadi faaliyetin hedefi ve meşruiyeti olduğundan, ithalat - ihracat konusunda beklenenden farklı bir tutum izlenmektedir. Genç tarafından "provizyonizm" (iaşe) kavramı ile açıklanan bu tutuma göre mal ve hizmet üretenler önce kendi ihtiyaçlarını karşılamalı, ardından toplumun tüm kesimlerinin

ihtiyaçlarına cevap vermelidirler. Bu pencereden bakıldığında, 1838 Osmanlı - İngiliz ticaret antlaşması ile ithal gümrüklerinin düşük (%5), ihraç gümrüklerinin ise yüksek (%12) tutulması üzerinde fiskalizm ile birlikte düşünülen provizyonizmin etkisinden bahsedilmektedir (Genç, 2002: 93). İzlenen bu yolun kapitalist yapılanma içinde işlerliğini artık koruyamadığı ve devleti dışarıdan borçlanmaya mecbur kıldığı görülmektedir. İmparatorluğa büyük bir mali yük getiren Osmanlı - Rus savaşlarının yaşandığı bir dönemde ilk dış borç (1854) alınmış ve bu katlanarak devam etmiştir. Düzenli olarak geri ödemesi yapılamayan borçlarla ilgili bir de Duyunu Umumiye İdaresi (1881) kurularak, Osmanlı bütçesi, dış ödemeleri yönetme noktasında yabancı alacaklıların kontrolüne bırakılmıştır.

Güvenilmez bir denge içinde bocalayarak ayakta kalmaya çalışan İmparatorluk, sürecin sonunda kaçınılmaz olarak yıkılır. Tarihi kapitalist üretim ilişkilerine bağlı Batı'nın üst yapı kurumlarını alma ilkesi, içerden bir sınıf tarafından değil de açıkça dışarıdan kapitalizmin zorlamalarıyla getirilmektedir. “Elbette içeride buna yatkın grupları kapitalist dünya artık kolayca bulacaktı.” Buna göre modernleşme çabaları, Batı kapitalizminde olan ve yerli üretim tarzından kopuk ya da onunla bütünleşemeyen sözde bir ‘kültür devrimi’ görünümünde algılanmaktadır. Bu yüzden var olan üretim araçlarının sahipleri ve halkın büyük bir bölümü üstyapısal düzenlemelere tepki göstermektedir. Burada dikkat çekilen husus; “gösterilen tepkinin dini görünümüne aldanmamalı, gerisindeki tarihi gerçek anlaşılmalıdır.” (Küçükömer, 1994: 248). Geleneksel devlet - toplum ilişkisi düşünüldüğünde, dışarıdan giydirilen kapitalist sistemin, merkezi örgütlenmeyi özellikle geniş halk kesimlerine (köylü, zanaatkâr) olan sorumlulukları bakımından bir ikilemde bıraktığı söylenebilir. Merkez, bir tarafta *devletin bekası* ödeviyle çevresel güç odaklarını yeni ekonomik ve siyasal düzenlemeler içinde özümlemeye, kontrol altında tutmaya çalışırken, diğer tarafta devlete ve toprağa bağlı halk kesimini temel dayanaklarından yoksun bırakacak yapılanmalara geçit vermiş olmaktadır. Köklü bir geleneğin yansıması olarak her türlü düzenlemenin merkezine oturtulan devlet, etrafında kümelenmiş yönetici elit ve kapitalist yapılanmanın beslediği

gruplar tarafından vazgeçilemeyen, ancak otoritesini daha çok dış etmenlerle biçimlendiren bir sığınak haline getirilmektedir.

Kapitalizmin Batı devletlerinde görülen gelişim sürecinin bir hayli dışında, altyapısının sosyal ve ekonomik ilerlemelerden kopuk bir modernleşme modeli, iç kaynak yetersizliklerini dışarıdan borç alarak kapatmaya çalışan, dışa bağımlı Osmanlı kapitalist düzenini doğurmaktadır. Böylelikle Batılılaşma çabaları doğrultusundaki tüm düzenlemelerin sonuçta Osmanlı devlet yapısını modern kapitalist hukuk çerçevesine bağlı kılarak, bir yandan kamusal mülkiyetten özel mülkiyet düzenini, diğer yandan da kapitalizme özgü kurumsal üst yapıyı yerleştirme amacını taşıdığı görülebilir. Cumhuriyet Türkiye'sinde de süregelen modernleşme ülküsü, aynı şekilde tepeden inme ve seçkinli bir zümrenin vesayeti altında gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Fakat Cumhuriyetçi seçkinler, modernleşmenin rasyonel ve yasal, ulus temelli bir toplumsal yapının inşası ile gerçekleşeceği inancını taşımaktadır. Dolayısıyla yaratılması gereken yeni toplum düzeni için çok yönlü yapılanmaya gidilmektedir.

Demokrasi temelli yönetim biçiminin hayata geçirilmeye çalışıldığı yeni dönem, Osmanlı mirası devlet geleneğinin etkisi altında, belirli açılardan yine merkez - çevre düalitesini korumaya dönük siyasal örgütlenme ekseninde dönüşmektedir. Osmanlı'nın dağılma aşamasında giderek daha bir güç kazanan yerel eşraf, Cumhuriyet Türkiye'sinde daha talepkâr bir tutum izlemekte ve yerel ölçekte söz sahibi olmaya çalışmaktadır. Bu durum karşısında merkezin odağındaki Kemalistler, -bürokratik düşünüş ve davranış tarzından kaynaklandığı ileri sürülen- devletin güçlendirilmesini ilk amaç benimseyip, potansiyel muhalefet alanı olarak görülen çevreyi sıkıca gözaltında tutmuşlardır. Çekişmenin tarafları olarak hem merkezi örgütlenme hem de yerel unsurlar, "halk" için çalıştıkları söylemi ile meşruiyet sağlamaya çalışmaktadırlar. Fakat bu söylemin yerel güç unsurları için merkeziyetçilikten kurtulma ve ekonomik liberalizm anlamını; Kemalistler için ise, pleribitçi demokrasi ve devletin, "aradaki" grupları ortadan kaldırması gerektiğini alçak sesle belirtir

gibi bir anlam taşıdığı öne sürülmektedir (Mardin, 1995: 59). Böylelikle Cumhuriyet Türkiye'si'ne uzanan çekişmede, geleneksel devlet anlayışının “himayecilik”, “devletçilik” vasıflarıyla dönüşümüne şahit olunurken, buna paralel bir biçimde kapitalist dünya ile bütünleşme adına sancılı bir “sivil toplum” ve “serbest piyasa” yapılanmasına gidilmektedir.

1980'lere doğru gelinirken, Osmanlı döneminden sonra özellikle de günümüz liberal politikalarına zemin hazırlayan iki önemli dönem ise Cumhuriyet Türkiye'si'nde yaşanmıştır. Bunlardan biri 1923 İzmir İktisat Kongresi ile başlayıp 1929 Bunalımı ile son bulan liberal uygulamaların görüldüğü dönem, diğeri ise Türkiye'nin uluslar arası sermaye ile tanıştığı 1950-60 Demokrat Parti dönemidir. Bunlardan Demokrat Parti dönemi, 1980 sonrası liberal politikaların yaygınlaşmasında en önemli kırılma noktasını oluşturur.

Kurtuluş savaşını yürüten asker/sivil bürokrasi ile taşra eşrafı, büyük toprak sahipleri ve küçük ticaret burjuvazisi koalisyonunun önündeki ilk hedef, kaynakları kıt, sanayileşmesi geri toplumu yeniden düzenleme sorunuydu. İzmir'de 1923'te toplanan Türkiye İktisat Kongresi, toplumun yeniden düzenlenmesi sorununun genellikle liberalizm'in yasaları içinde tartışıldığı ve dinamik bir iç pazar yaratıcı kararların alındığı bir forum olmuştur. Bu dönemin en önemli uygulamaları yerli bir burjuvazi yaratma girişimleri, tarımda Aşar'ın kaldırılması ile köyün para ekonomisine açılışı, sanayi kesimine özgür emeğin sağlanması, tarıma kapitalist üretim ilişkilerinin getirilmesi şeklinde sıralanabilir. Ancak bu liberal uygulamalar, 1929 Bunalımı ile yerini devletçiliğe bırakmıştır (Gevgilili, 1989: 46). Bununla birlikte söz konusu dönemde liberal temalar göze çarpsa da, dönemin liberalizmin temel özelliklerini taşıdığı kuşkuludur. Örneğin 1923-1929 dönemine bakıldığında devletin özellikle milli tüccar ve girişimci yaratmak amacıyla ekonomiye müdahale ettiği görülmektedir. Dolayısıyla geleneğe vurgu yaparcasına, politik kadroların ekonomik faaliyetin yönlendirilmesinde büyük rol oynadıkları gözlemlenmektedir. Yine bu dönemde yerli malı kullanımını özendiren (1925) yasalar, yerli sanayinin gelişmesi için çıkarılan (1927) sanayi kanunu liberal politika anlayışıyla bağdaşmamaktadır (Trak, 1994: 1086). Bunu, devlet geleneği güçlü bir ülkede,

kapitalist yapılanma için sanayileşme hamlesini gerçekleştirecek özel girişimci sınıfın yokluğunun devlet müdahalesini kaçınılmaz kılması şeklinde açıklamak mümkündür.

Cumhuriyetçi kadronun önde gelenleri, izlenen devletçi politikanın özel girişimcilerin çıkarlarıyla çatışmadığını, uyuştuğunu ısrarla öne sürmüşlerdir. Devletçilik deneyinin Türkiye'deki özel birikimin ve burjuva sınıflarının gelişmesi üzerindeki etkileri düşünülürse, bu sav doğrulanmaktadır. Her ne kadar devletçi politikaların bazı uygulamaları ile özel varlıklı kesimlerin çıkarları arasında karşıtlıklardan bahsedilebilse de; özel varlıklı sınıflar, tüccarlar, sanayiciler ve büyük toprak sahipleri, Kemalist yöneticilerin iktidarının toplumsal tabanını oluşturduğundan, karşıtlıklar, bu varlıklı çevrelerin çıkarına çözülmüştür. Bu bakımdan devletçilik deneyiminin yönetici kadroyla yerli varlıklı sınıflar arasındaki aşikâr ve zımni siyasi ilişkiler üstünde büyük etkileri bulunduğu kabul edilmektedir (Tezel, 2002: 249).

1950-1960 yılları ise Türkiye'de çok partili hayatın başladığı, liberal ekonominin tekrar uygulamaya konulduğu, kapitalist bir kalkınmanın adımlarının atıldığı bir dönemi ifade etmektedir. Bu yıllarla birlikte Türkiye ekonomisinin dış etkilere alabildiğine açıldığı görülür. Öyle ki Truman Doktrini, Marshall Planı çerçevesine Türkiye'nin alınması, yine Türkiye'nin NATO'ya üye olarak Kore'ye asker göndermesi bu durumun açık göstergeleridir. Savaş sonrasında dünya ekonomisinin yeniden büyümesi ve büyüyen ekonominin ABD denetiminde yapılandırılması süreci olarak düşünülebilecek bu yıllar, Türkiye'de Demokrat Parti iktidarıyla çok partili hayata geçilmesinin ve piyasa ekonomisi koşullarıyla bütünleşmenin sağlandığı bir dönemi karşılamaktadır.

Türkiye sanayisi bu dönemde, önemli düzeyde kamu sanayisi karşısında özel sanayi kuruluşlarının artmasıyla bir değişim yaşamıştır. Özelleşme ve sermayenin yoğunlaşması gibi gelişmelerle birlikte dışa bağımlılığın artması bu dönemin en ayırıcı özelliğidir (Çavdar, 1992: 221). Özellikle tarımda, Kore Savaşı'na bağlı olarak buğday fiyatlarının yükselmesi Türkiye için önemli ihraç kazancı sağlamış; üretim ve ihracatın artması, teknolojik gelişmeler köylerden kentlere göçü hızlandırmıştır. Ancak bu gelişme, savaş sonrasında tarımsal

fiyatların düşmeye başlamasıyla durmuştur. Artık piyasa koşullarına uygun düşmeyen tarım sektörünü destekleme politikası, sırf politik seçimle, köylünün iktisadi kazancını sürdürmesi gerekliliği noktasında yürütülmektedir. Böylelikle uygulanan politika çiftçileri tatmin ederken, şehirdeki sabit gelirlileri güç durumda bırakmaktadır. Bu politikanın kaçınılmaz sonucu enflasyon, karaborsa ve döviz kıtlığı olurken, sanayide yatırım yapmak isteyen şehirli sermayedarlar bu durumdan hoşnutsuz kalmaktadır. Sanayiciler, devlet tarafından ithalatın kısıtlanıp, kredilerinin korunacağına dair teminat istemektedir (Keyder, 1994: 1070). Liberal politikaların Osmanlı’da olduğu gibi geline nokta da devlet eliyle gerçekleştirilmesi, yanı sıra istenen birey tipinin yaratılamaması liberalizmin Türkiye’de varlık koşullarını Batı’dan daha sorunlu kılmıştır.

Nitekim 1980 sonrasında, neo-liberal politikaların uygulamaya konulduğu sosyal ve ekonomik alanlardaki dönüşümlerin de geleneksel devlet – toplum ilişkisi çerçevesinde gerçekleştiği görülmektedir. 12 Eylül Askeri Müdahalesi’nin yaşandığı bir dönem olması itibarı ile 1980 sonrası toplum - devlet çatışması çok daha net bir biçimde ortaya çıkmıştır. Askerin laik rejimin koruyuculuğu rolünü siyasi yapı karşısında sergilediği, toplumun her açıdan kontrol altına alındığı bu dönem beraberinde toplum – devlet ilişkisinin boyutlarını tartışmaya açmıştır. Tartışmanın temelinde devletin pek çok alanda gittikçe büyümesi ve toplumun aleyhine bir rol üstlenmesi bulunmaktadır. Tartışmanın ortaya çıkışını ise bu eğilimin gerek ekonomi gerekse de demokrasi açısından olumsuz sonuçları oluşturur.

Bu süreç içerisinde devlet, tek tip bir toplumsal yapı tasarlayarak Türkiye’deki ve dünyadaki gelişmelerin gerisinde kalmış, toplumsal yapıyı baskı altına aldığı için yeni çatışma alanları doğurmuş, anayasada güvence altına aldığı devleti bireye karşı korumada taraf olmasıyla da başta temel hak ve özgürlükler olmak üzere sivil toplumun düzenlenmesinde “seyirci” konumuna düşmüştür (Güneş ve Güneş, 2003: 137). Toplumsal hak ve özgürlükler askıya alınırken, sermaye çevrelerinin dizginsiz bir biçimde hareket edebilmelerinin koşulları bizzat devlet eliyle sağlanmaktadır. Öyle ki darbe sonrasında, sermaye birikiminin belirli

çevreler arasında düşünölen bölüşümüne yönelik kapitalist dünya güdümünde bir ekonomik programın (24 Ocak Kararları) uygulamaya konduğu görölmektedir. Buna karşılık “sosyal devlet” anlayışının tasfiyesine gidilerek, sendikal örgütlenmelerin ve bazı derneklerin etkinliklerine kısıtlamalar getirilmektedir.

Bu çerçevede yaşanan tartışmaların, Türkiye’ye olduğu gibi tüm Dünya’ya 1980’lerden itibaren iki kutuplu dünyadan (SSCB, ABD) yansıdığı söylenebilir. Bu durumu Alpay’ın tespitleriyle şöyle ifade edebiliriz: Soğuk Savaş yıllarında yaşanan çatışmalar beraberinde toplumları “devlet ağırlıklı” ve “sivil toplum ağırlıklı” toplumlar şeklinde sınıflandırmaya itmiş; tüm ölkeleri bir uçta ‘Gorbaçov öncesi Sovyetler Birliği’ ile diğör uçta ABD’nin yer aldığı bir yelpaze üzerine yerleştirmiştir. 1970’lerin sonları ile 1980’lerin başlarından itibaren “sivil toplum ağırlıklı” ABD’den, “devlet ağırlıklı” SSCB’ye kadar hemen hemen tüm ölkelerde devletin büyümesinin ekonomik verimlilik ve bireysel özgürlükler açısından olumsuz sonuçları tartışılmaya başlandı. Bu dönemde “iki kutup” arasındaki tüm ölkelerde devletin iktisadi, siyasi ve kültürel hayattaki rolünün azaltılması için önlemler alındı. Tüm bu gelişmeler Alpay’a göre, özellikle dünya solunda “devletçiliğın krizi” olarak nitelendirilmektedir (Alpay, 1991: 20). Ancak bu dönem aslında devletçiliğın değil, sermayenin krizi olarak düşünölmelidir. Sermaye sabit bir alan ve insan topluluğu içerisinde kalarak işlemez; her zaman sınırları aşar ve yeni coğrafyaları fetheder. “Sermayenin bu kabına sığmaz karakteri bizatihi sermayenin özüyle ilgili hep var olan bir kriz noktasıdır: Durmaksızın yayılma, sermayenin dindirilemez bir susuzluğu gidermek gibi her zaman yetersiz kalan, ama bir o kadar da zorunlu olan gayretidir.” (Hardt ve Negri, 2003: 236). İşte sermayenin sınırları aşan yayılmacılığı, beraberinde devletin küçültölmesini -ki büyüklüğü kriz olarak görülür- gerekli kılmaktadır. Burada önemli olan nokta, devletin küçültölmesinin neyi ifade ettiğini veya karşıladığını doğru tahlil edebilmektir. Devletin küçültölmesi anlayışı, demokrasi adına devlet gücünün toplum karşısındaki konumuna yönelik açılımları mı, yoksa

sermayenin (kapitalizmin) kabına sığmayan hareketliliğinin sağlanacağı düzenlemeleri mi yansıttığı sorularının dikkate alınması gerekmektedir.

Türkiye’de tüm ana siyasal akımların, tartıştıkları bu konu üzerindeki ortak vurguları, devletin topluma/bireye müdahalesinin geriletilmesi gerektiği idi. Daha geniş çerçevede tartışılan ise neden Doğu toplumlarında devletin toplumun üstünde baskıcı bir konumda olduğu idi. Buradan hareketle Doğu toplumlarının temel sorununun, bireyi devlet otoritesi karşısında koruyacak mekanizma ve yapılardan yani sivil toplumdan yoksun olmaları şeklinde bir sonuca ulaşılmıştır (Sarıbay, 1997: 95). Dolayısıyla 1980’li yıllar Türkiye’nde, dünya konjonktürüne bağlı olarak liberal anlayışın yeniden yapılandırıldığı görülmektedir. Söz konusu yapılanma, her şeyden önce kapitalizmin sermaye birikimi noktasındaki bölüşüm eğilimleri çerçevesinde gerçekleşmektedir. Buna göre 1970’li yıllar, bir dönem için kapitalizmin yapısal krizine çözüm üreten *Keynesyen* politikaların terk edilerek, devletin ekonomik ve sosyal alandaki rollerinin minimize edildiği ya da araçsallaştırıldığı 1980’li yılların *neo liberal* öğretilerine angaje olunmaktadır. Bu süreçte devletten bağımsız bir sivil toplum ve devlet müdahalelerinin kısıtlandığı bir serbest piyasa söylemi ile gerçekleştirilen pratikler, ortaya çıkardıkları toplumsal tablo açısından devlet - toplum ilişkisini çok daha yoğun tartışmalara konu etmektedir.

Böylelikle uluslar arası sermayenin dolaşımının hız kazandığı dönemde “sınırlı devlet” ilkesinin hayata geçirilmesi gerektiğinden devlete yöneltilen eleştiriler yoğunlaşmış; bireysel özgürlükler, serbest piyasa koşulları, girişimcilik ana sloganlar olarak yeniden yükselmiştir. 12 Eylül askeri yönetiminin temel hak ve özgürlükleri ayaklar altına alması; 1982’de kabul edilen anayasayla demokratik hak ve özgürlüklerin kısıtlanması; devletin toplum üzerindeki baskı ve denetiminin artması; gibi gelişmelerin Türkiye’de “Devlet”i toplumun ortak çıkarının temsilcisi olarak gören “devletçi geleneği” bunalıma soktuğu söylenebilir.

III.1.4. Liberalizmin Yeniden İnşası ve Devletin Rolü Sorunsalı

Dünya konjonktürü dikkate alındığında 1980’li yılların, ekonomik ve siyasal bağlamıyla liberal anlayışın yeniden yapılandırıldığı bir dönüm noktasına karşılık geldiği görülmektedir. Kapitalist sistemin temel dayanağı olarak sermaye birikimi ve dolaşımında görülen döngüsel tıkanmalar, her defasında liberal öğretileri, geçici de olsa bu sorunu çözecek argümanlarla yeniden tanımlamaya ortam hazırlamaktadır. İşte 1980’li yıllar da, kapitalizmin 1929 büyük dünya bunalımına bir dönem için çözüm bulmuş Keynesyen politikaların, gelinen süreçte, yeni bir dünya bunalımına (1973) paralel terk edilmesi üzerine kurgulanan “neo” liberal düzenlemelere sahne olmaktadır. Bu süreçle birlikte, sosyal liberalizmin öğretileriyle inşa edilmiş olan “sosyal devlet” uygulamalarına artık son verilerek, sermayedar çevrelerin elinde yeni birikim stratejileri geliştirilmektedir. Bu stratejinin özünü, sermayenin serbestçe dolaşımını kısıtlayan ve emekçileri bir ölçüde koruduğu düşünülen bütün iktisadi düzenlemelerin kaldırılarak, yerine yeni dünya düzen(i) sızlığı- ni ifade eden kuralların inşa edilmesi oluşturmaktadır. Buna göre artık sermayedar çevreler devlete vergiden çok borç verecek, devlet işletmeleri özelleşecek, işçiler sendikasızlaştırılacak; sermaye, ücretlerin en düşük, faizlerin en yüksek olduğu ülkelere hiçbir kural, engel tanımadan girip çıkabilecektir. Sonuçta sermaye ve metanın sınırsız dolaşım hakkından bahsedilirken, emekçi kesim ulusal sınırlar içinde hapsedilmektedir.

Büyük bir dönüşümü içeren bu sürecin, Türkiye’de ekonominin pek çok açıdan bunalım içinde bulunduğu bir dönemde, ülke sınırlarını uluslar arası devasa şirketlerin faaliyetlerine olabildiğince açacak düzenlemelerle yansıdığı görülmektedir. Yani ülkenin, kapitalizmin dünya ölçeğindeki yapılanmasına entegre edilirken, buna engel teşkil eden tüm korunaklarının budanması, neo-liberal uygulamaların gündemini oluşturmaktadır. Türkiye’de geleneksel olarak devletin, ekonomik ve sosyal yaşam üzerinde son derece etkin bir denetim mekanizması oluşturduğu dikkate alınırca, 1980’li yılların devlet - toplum ilişkisine yeni

boyutlar taşıdığı söylenebilir. Bu bağlamda temel sorunsalı, neo-liberal öğretiler içinde devlete biçilen rollerin toplumsal düzlemdeki algısı üzerinden okumak mümkündür.

Liberalizmin, kapitalist krizi aşmaya yönelik yeniden yapılanma sürecinde, devletin küçültülmesi ve de sınırlanması söylemi, başını ABD'nin çektiği IMF, Dünya Bankası gibi uluslar arası kuruluşlar tarafından hazırlanan programlarla Türkiye ve diğer çevre ülkelerde hayata geçirilmektedir. Bu yapılırken de devlet örgütlenmesinin büyüklüğü, denetim gücü, müdahaleciliği demokrasiye aykırı “otoriter”, “despot” bir tutum olarak tanımlanmakta; buna karşılık sermayenin serbestçe dolaşımı için sınırların kaldırılmasına, toplumun piyasa değerleriyle örgütlenmesine -demokratikleşme süreci biçiminde bir yanılısamayla- işlerlik kazandırılmaktadır. Böylelikle ki, emperyalizmin az gelişmiş ülkeler üzerindeki denetimi noktasında, ABD ve İngiltere’de Reaganizm-Thatcherizm ifadeleriyle anlatımını bulan liberal felsefeden, 1980’li yıllar boyunca Türkiye de nasibini fazlasıyla almıştır.

Bu ‘ideolojik saldırı’nın temel amacının, yeni iktisat politikası modelini ve modelin üretici sınıflar aleyhinde yarattığı bölüşüm sonuçlarını zorunlu, kaçınılmaz ve alternatifsiz olduğuna ilişkin geniş halk kitlelerinde, aynı zamanda etkili çevrelerde bir kabul yaratmak olduğu dile getirilmektedir. Bunun için de meşruiyet söylemi olarak, 1970’li yıllardaki “devletçi, korumacı, müdahaleci” iktidarların yaptığı büyük hatalardan doğan yoklukların, kuyrukların, karaborsanın ve haksız kazançların, ancak “serbest piyasa ekonomisi” ile ortadan kaldırılabilceği; kara ekonominin aklanması sonunda yasal olmayan kazançların vergilenerek konut fonu gibi “orta direk” yararına projelere kaynak yaratılacağı savlarına dayanılmaktadır (Boratav, 1995a: 128). Dolayısıyla devletin, ekonomik ve de toplumsal yaşamdan olabildiğince soyutlanmasıyla ilgili daha yoğun bir gündem öne çıkmaktadır. Bu gündemin, liberallerin *gece bekçisi* devlet kavramı üzerinden kurgulanan sivil toplum ile devlet alanı ayrımı temelinde ilerlediği görülebilir.

Türkiye’de merkezi devlete bakıldığında ilk göze çarpan özelliğin büyüklük ve karmaşıklık olduğu kabul edilmektedir. Gelişmekte olan bir ülke olarak da, ciddi birtakım

değişim ve dönüşüm süreci içinde bulunmaktadır. İşte bu dönüşüm gerçeği, geleneksel rollere ek olarak devlet örgütlenmesinin çok sayıda yeni rolü yüklenmesine karşılık gelmektedir (Şaylan, 1998: 128). Devletin alacağı yeni roller, ülkenin geleceği açısından önemli sonuçlar doğuracağından, Türkiye tarihinde 1980’li yıllar liberal dönüşümünün, bu anlamdaki etkileri üzerinde dikkatle durulması gerekmektedir.

Dışarıdan verilen telkinler doğrultusunda yürütülen liberal düzenlemelerin, Türkiye toplumsal ve ekonomik yapısında devletin edindiği rolü nasıl etkilediği sorusu, 1980’li yıllardaki liberal politikalar irdelenerek cevaplanabilmektedir. Bu politikaların gösterdiği odur ki; köklü bir geleneğe sahip devletin gücünde önemli bir azalma yokken, devletin düzenleme ve müdahale hedeflerinde dönüm noktası denebilecek sapmalar bulunmaktadır. Örneğin devletin sosyal harcamalarının azalması nedeniyle devlet okullarındaki eğitimin ve halk sağlığı hizmetlerinin niteliği gözle görülür bir biçimde bozulmaktadır. Bürokratik kontrolün ve hayırhah bir yönetim varsayımının tanımladığı bir geçmişe nispetle, siyasi otoritenin konumundaki bu dönüşüm ve beraberinde getirdiği *devlet baba* imajının reddedilmesi radikal bir değişim olarak görülmektedir. “Liberalizm vahşi bir pazar itikadı olarak bürokrasiye her zaman ters gelmişti; şimdi ise devlet kürsüsünden hastalığı geçirecek reçete olarak sunuluyordu.” (Keyder, 1990: 177). Parlamenter rejimin askıya alındığı yıllarda devletin sosyal harcamalarının aşınmaya uğraması, geniş halk kitleleri için sosyal-ekonomik hak ve kazanımlarla parlamenter demokrasi arasında sıkı bir nedensellik ilişkisi olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle ara rejimler, halk kitleleri ile siyasi iktidar arasında seçim mekanizması ile oluşan bağların kopması ve ekonomik güç odaklarının iktidarı rahatlıkla yönlendirme olanaklarının doğması gibi olumsuz sonuçlarla gündeme gelmektedir (Boratav, 1998: 114).

12 Eylül Askeri Darbesi, söz konusu sürecin inşasına ilişkin dünya kapitalizminin neoliberal paradigmasında bir uzantı olarak düşünülmektedir. Kapitalizmin gelişmekte olan çevre ülkelerde yeniden yapılanma kanallarından biri ordu müdahaleleridir. Bilhassa, Türkiye

gibi siyasal yapısında ordu faktörünün ağırlıklı yer kapladığı ülkelerde, bu yönetime daha çok başvurulmaktadır. Türkiye’de ordunun, geleneksel olarak devletin (rejimin) bekasını koruyucu bir rol üstlendiği gerçeğinden hareket edilirse, 12 Eylül müdahalesinin, neo-liberal öğretilerle devlet örgütlenmesinin yeniden yapılandırılmasını hedef aldığı söylenebilir. Buna göre dönemin toplumsal çalkantıları, ordunun gözünde, siyasi kamplaşma ve ideolojik çekişmelerle devletin yıpratıldığı, ekonomik bunalım ve çöküntülerin de bu temelde oluştuğu kanaatiyle karşılanmaktadır. Dolayısıyla parlamenter rejimin işlevini yerine getiremediği; bunun için de ordunun, parlamenter demokrasinin yeniden işlev kazanacağı bir dönemin tesisi noktasında tarihi görev ve sorumluluğunun doğduğu düşüncesiyle harekete geçilmektedir.

1970’li yılların iktisadi kriz ve toplumsal bunalım dinamikleri, darbe koşullarının da uygulanmasını kolaylaştırdığı 24 Ocak Kararları ile karşılık bulmaktadır. 24 Ocak 1980’de uygulamaya konan kararların, ‘ekonomik istikrar ve yeniden yapılanma’ programı şeklinde radikal bir iktisadi önlem paketi olmanın ötesinde önem taşıdığı belirtilmektedir. 24 Ocak, Türkiye ekonomisinin devletçi-himayeci eğilimlerden uzaklaştırılarak ‘sahiden’ kapitalistleşmesine ve global kapitalist ekonomiyle bütünleşmesine yol veren uygulamalar ile anılmaktadır. Programın yürütücüsü olarak, ilk etapta teknokratik yetkilerle donatılan ve 1983’te başbakan olduktan sonra siyasal sorumluluk ile bu tatbiki derinleştirdiği ifade edilen T. Özal öne çıkmaktadır (Bora, 2005: 596). Programın çerçevesi irdelenecek olursa, neo-liberal konjonktüre uygun bir devlet yapılanmasını şart koşan kararları içerdiği fark edilir. Bu anlamda devletin küçültülmesi söylemi vurgulanmakla birlikte, esas olarak devletin, yeni düzende üstleneceği roller bakımından gücünün yönelimi saptanmaktadır.

1980’li yıllar içinde iktidarı meydana getiren 1. ve 2. Özal Hükümetlerinin parti programlarına göz atıldığında, neo-liberal söyleme angaje olunan bir yeniden devlet ve toplum yapılanmasının hedef alındığı fark edilmektedir. Burada dikkati çeken husus; söz konusu hedefe, muhafazakar-sağ argümanların kullanılmasıyla oluşturulan ve son derece

geniş bir yelpazeye sahip olan “popülist” siyaset tavrının ortaya çıkmasıdır. Bu tavrın göstergesi olarak parti programından şu maddelere yer verilebilir:

-Hükümetimiz milliyetçi ve muhafazakâr, sosyal adaletçi, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisini esas alan bir hükümettir.

-Milliyetçilik anlayışımız, Anayasamızda ifadesini bulan, Türk Milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyeti ve demokrasiyi koruyan bir muhtevaya sahiptir. Türk Milletini, Türk Vatanını ve Türk İnsanı sevmeden, benimsemeden, Türk Devletinin iyi idare edilebileceğine inanmıyoruz. Atatürk'ün milliyetçilik konusundaki görüşlerine bağlı Türk Milliyetçiliği anlayışımız, icraatımızın temel düşüncesini teşkil edecektir.

-Muhafazakârlık anlayışımız, milli, manevi ve ahlaki değerlerimize, kültürümüze, tarihimize, örf adet ve geleneklerimize bağlılığımızın bir ifadesidir. İyi olanın, güzel olanın, kıymetli olanın muhafazasıdır. Asla tutucu, mutaasır ve yeniliklere kapalı değiliz. Aksine, ilerlemeye açık, medeni, müreffeh, büyük ve kudretli bir Türkiye, en büyük emelimizdir. Türkiye'yi, yepyeni, kavgasız, ileri ve modern bir ülke haline getirmeye azmetmiş olarak işe başlıyoruz.

-Hükümetimiz sosyal adaletçi bir hükümettir.

-Sosyal adaletçilik, sadece belirli ideolojilerin, peşin hükümlü, kalıplaşmış formüllerin inhisarında değildir. Sosyal adaletçilik, fukaranın yanında bulunmak, lafla olmaz. Bizim programımız, “Ortadirek” dediğimiz işçi, memur, esnaf, çiftçi ve emekliye müşahhas, pratik ve gerçekçi çareler getiren sosyal adaletçi bir programdır.

-Aziz milletimizin mukaddes addettiği değerler sosyal adaletçiliğe en büyük önemi vermektedir. Bizim kıymet hükümlerimiz içinde, komşusu aç yataarken tok uymanın kötülüğü vardır. Kişinin kendi nefsi için istediğini bir başkası için de istemesi şart koşulmuştur. Bir bedenın uzuvları gibi toplumdaki fakir - fukaranın ızdırabının toplumun tamamını tesiri altına alacağına inanılmıştır. Türk toplumunu yaşatan, bütün siyasi, sosyal ve ekonomik krizlere rağmen dipdiri ayakta tutan bu sosyal değerler, ekonomik tedbirlerle de desteklenince, sosyal adalet, sosyal güvenlik ve sosyal barış sağlanacaktır (Dağlı ve Aktürk, 1988: 30-31).

Böylelikle geleneksel değerler üzerinden gidilerek, modern yönelimli bir topluma, milliyetçi-muhafazakâr tonlarla salık verilirken; bunun yolunun, neo-liberal ideolojinin “serbest piyasa” ve “sınırlı devlet” ilkeleriyle çizildiği görülmektedir. Bunun için rekabet koşullarında girişimci bireylerin destekleneceği iktisadi alanla ilgili olarak devletin rolü, daha çok piyasa düzeninin işleyişine engel teşkil edecek durumların ortadan kaldırılması şeklinde belirlenmektedir. Yine parti programına bakıldığında devletin rolüne ilişkin düzenlemeler şu ifadelerle karşılık bulmaktadır:

-Ekonominin tabii kanunları içinde gelişmesini sağlamak üzere, ülke menfaatleri doğrultusunda müdahale ve tehditlerin aşgariye indirilerek, rekabet şartlarının hâkim kılındığı serbest pazar ekonomisinin uygulanması ekonomik sistem tercihimizdir. Büyük halk kitlelerine yeterli, kaliteli ve ucuz mal ve hizmet sunulmasının en iyi şekilde bu sistem içerisinde mümkün olabileceğine inanıyoruz.

-Sayın üyeler, iktisadi kalkınmada devletin esas fonksiyonu tanzim edici, fertlerin ve kuruluşların iktisadi münasebetlerini düzenleyici, ihtilafların halli, iktisadi istikrarın sağlanmasına matuf sık sık değişmeyen kaideler koyması ve engellerin kaldırılarak verimin yükseltilmesidir.

-Devletin tanzim edici ve yönlendirici fonksiyonu genel seviyede olmalı, detaylara müdahale edilmemelidir.

-İktisadi kalkınmada devletin doğrudan yürüteceği faaliyetler genel olarak bütün millete hizmet veren, esas itibarıyla alt yapı mahiyetindeki işlerin yapılmasıdır.

-Bütün milletin istifadesine açık olabilecek orman, su, maden, enerji gibi sahalar devletin varlığı olarak düşünülmelidir. Bahis konusu tabii kaynakların mülkiyeti devlet tasarrufunda olmakla beraber, geliştirme ve işletme hakları devletin koyacağı esaslar içinde fertlere veya fertlerin bir arada kuracağı teşebbüslere bırakılabilir.

-Devlet sanayi ve ticarete ana prensip olarak girmemelidir. İstisna olarak geri kalmış bölgelerde sınai tesisler kurabilirse de, bu teşebbüsler kısa zamanda millete devredilmelidir.

-Sanayi ve ticarete devletin esas rolü tanzim ve teşvik edici olmasıdır.

-İktisadi faaliyetlerde devlet vatandaşın rakibi değil, aksine ona hizmet eden, gelişmesini kolaylaştıran bir yardımcıdır (1988: 32).

Nitekim 1980'lerde Özal'ın yeni sağ anlayışının barındırdığı liberal fikirlerin, bürokratik-hantal *devlete* karşı çıkarılan 'girişimci birey' ve İslami-muhafazakâr bir kimlikle yine *devlete* karşı çıkarılan 'millet' savunularıyla şekillendiği dile getirilmektedir. Böylelikle Özal tarzı neo-liberalizm, bürokratik popülizme karşı, sivil toplumcu bir söylemle çıkarak, esas çatışmayı devlet ile vatandaş/millet arasında kurmaktadır. Çatışmanın aşılması noktasında da serbest piyasa ekonomisi vazedilerek, iktisadi gelişmenin temel unsuru olarak fertlerin kabiliyeti ve teşebbüs gücü öne çıkarılmaktadır (Özkazanç, 2005: 640). 24 Ocak kararlarının, işte bu yeni sağ anlayış çerçevesinde düzenlendiği görülmektedir. Yani iktisadi gelişmenin ve demokratik toplumun önündeki engel olarak bürokrasi gösterilmekte; dolayısıyla bunun, idari yapıda yerel yönetimlerin yetki ve sorumlulukları artırılarak, aynı

zamanda bürokratik işleyiş yapısı budanarak aşılması yoluna gidilmektedir. Bununla ilgili olarak ise parti programında şunlar telaffuz edilmektedir.

-Hükümetimiz bürokrasinin devamlı olarak azaltılmasında memura ve vatandaşa itimatı esas almaktadır.

-Bürokrasinin azaltılması ve kamu hizmetlerinde etkinliğin artırılması için uyguladığımız ve uygulamaya devam edeceğimiz tedbirler şunlardır:

-Devletin vatandaş ile ilişkilerinde itimat esastır. Vatandaşın devletine güven duyması için, devletin memuruna memurun vatandaşa itimat etmesi şarttır. Bunun için de beyana güvenin esas alınması, aksi görüldüğü takdirde müeyyide uygulanması gerekmektedir.

-Bürokratik işlemleri kısa zamanda asgariye indirmek maksadıyla genel bir yetki kanunu çıkarılmıştır. Bürokratik işlemlerin en fazla ve en gereksiz olduğu alanlardan başlamak üzere ilgili kanun, tüzük, kararname, yönetmelik ve tebliğlerde gerekli değişiklikler yapılmaktadır.

-Devlet idaresi yetki ve sorumluluğun ahenkli bir şekilde paylaşıldığı bir karar ve uygulama sistemi içerisinde başarılı olabilir. Kararların daima en üst noktalarda teşekkül ettiği bir sevk ve idare sisteminin etkili ve verimli olması düşünülemez. Bu itibarla Bakanlar Kurulu kararları doğrudan Hükümet sorumluluğunu gerektiren hallere inhisar ettirilerek, sadece ilgili ve sorumlu bakanlar ile Başbakanın imzalayacağı ikili veya üçlü karar mekanizması geliştirilecektir. Aynı anlayışla bakan onayı asgariye indirilerek, kanunların önemine göre müsteşar, genel müdür, daire başkanı ve diğer seviyelerde sonuçlandırılmasını sağlamak üzere yetki ve sorumluluklar yeniden tespit edilecek, taşra kuruluşlarının yetkileri arttırılacaktır (Dağlı ve Aktürk, 1988: 103).

1980 sonrası Türkiye ekonomisine damgasını vuran 24 Ocak kararları ile ithalatın serbestleştirilmesi; Türk Lirası'nın aşırı değerlendirilmesine son veren kur uygulamasına geçilmesi; ihracatın ve yabancı sermayenin özendirilmesi; ihracata sigorta ve finansman ile kurumsal destek (teşvik) sağlanması; kademeli olarak sübvansiyonların azaltılması ve fiyat denetimlerinin kaldırılması gibi düzenlemeler, Cumhuriyet tarihi boyunca uygulanan korumacı-müdahaleci iktisat politikalarının terk edilmesine, buna karşılık devlet yapısının liberalizasyonuna karşılık gelmektedir (Koraltürk ve Çetin, 2005: 349). Sıralanan bu kararların devletten nemalanma yoluyla sağlanan haksız kazancı sona erdireceği, kamu açıklarını gidereceği, dolayısıyla da toplumun tüm kesimlerinin müdahalesiz piyasa koşullarında yer bulacağı iddiası ile uygulamaya geçirildiği göz önüne alınırsa, bu iddianın toplumsal yaşama yansımalarına açıklık getirilmelidir.

24 Ocak kararlarıyla şekillenen 1980’li yılların, iddia edilenin aksine, devletin değişik araçlarla ve biçimlerde müdahalede bulunduğu kayırmacı bir ekonomi politika dönemini simgeleyecek uygulamaları getirdiği, pek çok örnek gelişmeye atıfta bulunularak ortaya konmaktadır. Çavdar’ın bu anlamda sıraladığı 1980’lerdeki “liberal” uygulamaların bazılarına yer verilebilir:

- Banka sisteminin 2/3’ü devlet denetimindedir. Dolayısıyla kredilerinin yönlendirilmesi de bütünüyle devletin elindedir. Hükümet bu kaynağı hem iç borçlanma, hem de belli kişi ya da şirketleri kayırma açısından kullanmaktadır. Bunun en çarpıcı örneği Horzum’dur. Bu yapının doğal bir sonucu da mevduat ve kredi faizlerinin serbest olarak belirlenememesidir.
- Teşvik uygulamaları çerçevesinde belirli şirket ve gruplara ayrıcalıklı davranılması, (gümrük indirimi ya da muafiyeti, yatırım indirimi vb. yollarla) serbest rekabet koşullarını ortadan kaldırmaktadır.
- Terk edileceği söylenmesine karşın sürdürülen sübvansiyonlar, sözde desteklenen mal ve hizmetlerin piyasada avantajlı duruma geçmesiyle sonuçlanmaktadır.
- İhaleler yoluyla bazı firmaların kayırılması da serbest piyasa koşullarıyla uyumsuzdur. Kamu satın almaları ve kiralamaları içinde, “Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı Yönetimi”nin MNG Holding’ten kiraladığı bina haksız kazancın somut bir örneği olmaktadır.
- Kamu denetiminden kaçmak amacıyla kurulan fonların kullanımı da serbest piyasa ve rekabetin temel ilkelerine aykırı bulunmaktadır. Bu fonlardan yapılan tahsis ve harcamaların piyasada ne gibi yönlendirme ve etkileri olduğu bilinmemektedir. (Çavdar, 1992: 230-231).

Serbest piyasa söylemi altında devlet müdahalelerinin devam ettiğini gösteren bu ekonomi politikaları, Türkiye’de, devlet kanalıyla kaynakların yağmalanmasına karşılık gelen, Çavdar’ın ifadesiyle “Serbest Talan Ekonomisi” yaratmış olmaktadır.

Dönemi aydınlatan yayın organlarından birinde, Turgut ÖZAL'ın yeğeni olduğu bildirilen İETT Genel Müdürü Bozkurt DOĞAN'ın bir firmaya fazla ödeme yapmakla suçlandığı soruşturma dosyası haber olmaktadır. Buna göre 1980 yılında çeşitli semtlere döşenecek kablo ve boru işi için 29 Mayıs 1980'de açılan ihalede İETT, döşeme işini, 1979 yılının birim fiyatlarına yüzde 237 zam oranı uygulayarak, AR İnşaat A. Ş.'ne vermiştir. Kablo ve boru döşeme işinin bu denli yüksek bir fiyata ihale edilmesi, İETT Başmüfettişi tarafından olağan bulunmamıştı. Konuya el koyan Başmüfettiş Hasan SANCAK, yetkilileri kusurlu bularak, konuyu İçişleri Bakanlığı'na intikal ettirmiştir. Bunun üzerine bakanlığın görevlendirdiği mülkiye müfettişi Fethi TUNÇ, soruşturması sonucu hazırladığı raporda, ihalede İETT encümeninin takdir yetkisini geniş kullanarak idareyi 71 milyon 897 bin TL. zarara uğrattığı ileri sürmüştür. Bundan sonraki süreç içinde içişleri bakanlığı, çeşitli tarihlerde gönderdiği yazılarda, 72 milyon liralık zararın ilgililere tazmin ettirilmesini ve yapılan işlemler hakkında bilgi verilmesini istemesine rağmen, ANAP hükümetinin işbaşına gelmesiyle İETT'de Genel Müdür konumuna getirilen B. Doğan'ın başkanlığında toplanan İETT encümeni, yine kurum bünyesinde “zararın bulunmadığı” yönündeki teknik heyet raporunu esas alarak, ilgililer hakkında dava açılmasına ve zararın tazmin ettirilmesine gerek olmadığı kararını vermiştir (“% 237 Zamlı İhale!,” 1985: 22-23).

ANAP iktidarının henüz ikinci yılında çok sayıda yolsuzluk iddiasının gündeme gelmesi, neo-liberal politikaların güdümünde gerçekleşen idari ve toplumsal yapılanmanın doğurduğu etkileşimsel kanallarla yakından ilişkili bulunmaktadır. Bu anlamda Özal hükümetinin “icraat”ları süresince tam 6 bakanın ve çeşitli kamu kuruluşlarının usulsüzlük ve yolsuzluk iddialarına adı karışmaktadır. Bununla ilgili olarak dönemin bazı bakanlarının karıştığı rüşvet ve usulsüzlük olaylarına örnek verilebilir.

Dönemin Enerji ve Tabii Kaynaklar bir süre sonra da Devlet Bakanı olan Cemal BÜYÜKBAŞ'ın, Gökova Santrali'nin yapımı işinde kendine 100 milyon liralık çıkar sağladığı kamuoyuna yansımaktadır. Buna göre Büyükbaş, Muğla Yatağan bölgesindeki

kömür rezervine ve İstanbul'daki kömür nakliyesine ilişkin iki ihalede de ağırlığını, pahalı teklif veren firmalardan yana sergilemektedir. Bu karara TKİ'nin karşı çıkması üzerine de Büyükbaş, TKİ ilgililerini görevden almakla tehdit etmektedir. Ayrıca Bakan, hacizli Krolin Şirketi yeddi eminindeki 250 bin ton civarında toz kömür stokunu almaları yönünde TEK ve TKİ'e direktiflerde bulunmaktadır. Ancak TEK ve TKİ yetkilileri stokların kullanılmaz durumda olduğunu belirterek yine bakanı kızdırmaktadır. Bunlar olurken, HP'li 63 milletvekilinin imzasıyla meclis soruşturması istenmekte; ancak ANAP'lıların karşı oyuyla Cemal Büyükbaş kurtulmaktadır ("21 Aylık Yolsuzluk Hamlesi," 1985: 13). Burada bilinmesi gereken, ANAP dönemi yolsuzlukları ve usulsüzlükleri ile ilgili meclis soruşturması açılması için verilmiş birçok önerenin, ya karşı oyla reddedilmesi ya da süreç uzatma yoluyla olayın ve faillerin farklı bir düzleme taşınması yöntemlerine başvurularak sonuçsuz bırakıldığı görülmektedir.

Örneğin İçel Milletvekili Durmuş Fikri Sağlar ve 56 arkadaşının, Horzum olayı ve Türkiye Emlak Bankası eski Genel Müdürü ile ilgili iddiaların gerçeklik derecesini tespit etmek amacıyla Meclis araştırması açılmasına ilişkin sundukları önerge, mecliste büyük yankı uyandırmasına ve soruşturma açılmasına rağmen beklenen sonucu alamamıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına

Ülkemizde yıllardır devam eden usulsüzlük, yolsuzluk iddiaları vardır. Bir yandan bu iddialar asılsız denirken, diğer yandan Kamu kaynakları talan edilmektedir. Gittikçe büyüyen çirkef çamuru devletin tüm kurumları ve bireylerine sıçramaktadır.

En son, Erdem, Şemiler, Horzum olayı ile ayyuka çıkan sorulardaki gerçeklerin bulunması ve artık devletin yıpratılmasının önlenmesi için, Anayasanın 98 ve İçtüzüğü'nün 102 nci maddeleri uyarınca bir Meclis araştırması açılmasını talep etmekteyiz.

Saygılarımızla,

Durmuş Fikri Sağlar
(İçel) ve
Arkadaşları

Gerekçe:

Türkiye, 1988 yılının son günlerinde açık bir siyasî kriz ortamında kalmıştır.

Bu kriz, Bülent Şemiler'in görevden istifası ile çözülmüş değildir. Aksine, Şemiler'in Başbakanlık Başdanışmanlığına atanmasıyla alabildiğine derinleşmiştir.

Erdem-Şemiler-Horzum ilişkisi ülkemizdeki yasadışı olayların bir odak noktası haline gelmiştir. Bu krizin, bütün kurum ve kişileriyle devleti daha fazla yıpratmadan çözülebilmesi için, söz konusu olayın bütün boyutlarıyla TBMM tarafından oluşturulacak bir araştırma komisyonu tarafından soruşturulması kaçınılmazdır.

Horzum olayının üzerine gittiği izlenimi veren Bülent Şemiler'in Emlâk Bankasını keyfince yönettiği konusundaki iddiaların ayrıca soruşturulup gün ışığına çıkarılması gerekmektedir.

1. Kemal Horzum'la ilgili bilgiler Devletin en üst yetkililerinin elinde var iken, Horzum'un türlü işlerine 'devam etmesi ilginçtir.

a) Kemal Horzum'un adı, ilk olarak, ihraç amacıyla ithal edildiği halde ihraç edilemeyen 122 milyar liralık bir demir-çelik vurgununa karışmıştır. Bu konuda, MİT ve gümrük müfettişleri tarafından raporlar da düzenlenmiştir.

b) Kemal Horzum'un, en önemli sermaye birikimini, bir bankerlik kuruluşu olan Anadolu Finansmanın 1 milyar lirası ile yaptığı söylenmektedir. Bu konunun Ticaret Sicili Gazetesinde açık olarak yer almasına karşın, daha sonra bankerlerin tasfiyesi sırasında, ilgili banker tasfiye kurulunun Anadolu Finansmana para yatıran halka paralarını ödemek için Kemal Horzum'un üzerine gitmesi fiilen engellenmiştir.

c) Kemal Horzum'un 1980'li yılların başından itibaren bürokrasi, hükümet ve mafia ile ciddi ilişkiler kurduğunun bilindiği iddiaları, demokratik açılımın ve ekonomik tercihlerde Özal Hükümetine olan etkileri, yasadışı usulsüz ve haksız kazançların paylaşılması yolları ya da kavgaları, açıklanması gereken önemli konulardır (Meclis araştırması önergesi 10/56, 1989: 76 77).

Bu bakımdan devletin küçültülmesi, devletin sosyo-ekonomik işlevlerinin giderek daralması anlamına gelmekte ve bu, beraberinde örgütsel değişimi getirmektedir. Yeniden yapılanma süreci içinde devletin üretim ve bölüşüm süreçlerine olan müdahalesi marjinalleşmekte, devlet olanakları ve devlet gücü ile yaratılan rantlar pazar içinde dağıtılmaktadır. Bu nedenle devletin ekonomi içindeki ağırlığı yeniden yapılanma sürecinde azalmamış, aksine artmıştır; ancak devletin tüketimi artık sermaye tarafından belirlenir olmuştur (Şaylan, 1998: 139). Böylelikle yeniden yapılanma süreci içindeki gelişmeleri; devletin eğitim, sağlık, bayındırlık gibi hizmetleri üretme ve ekonomik yaşamı düzenleme faaliyetlerini dönüştürme girişimleri olarak algılamak mümkündür. Girişimleri, uluslar arası sermaye odakları başta bulunmak üzere, onların Türkiye'deki yerli uzantıları bu yönüyle desteklemektedir.

Burjuvazinin toplumun güç odaklarını, tüm sınıf ve katmanlarını hedef alan ve 1980 - 1983 yıllarında askeri yöntemlerle başlatılan ideolojik saldırısı beklenen sonucu almaktadır. Yerli ve uluslar arası sermayenin iktisat politikası modeli, “ulusal” hedefler ve “alternatifsizlik” savlarıyla Türkiye toplumunun tüm kesitlerine pazarlanmakta; emekçi kitle dahi bundan geniş ölçüde etkilenmektedir (Boratav, 1995a: 78). Türkiye kapitalizmi, Cumhurbaşkanından başlayarak belediye başkanına kadar uzanan ve “ihvan dağıtma” yetenekleri sınırsız olan devletin siyasi katına nüfuz etmede “vahşi bir rekabet”e dayandırılmaktadır. Öyle ki, 12 Eylül rejimi altında iktidarla yakın ilişkiler içinde bulunan tekstil sanayicisi bir işadammın, sendikal hayatı disiplin altına almayı hedefleyen yeni yasal çerçevenin oluşmasına doğrudan katkıları bulunduğu bildirilmektedir (1995a: 98-99). Benzer bir şekilde, sermaye ve 12 Eylül’ün getirdiği yönetim düzeni arasındaki örtüşmeyi ifade etmesi bakımından işadamı Rahmi Koç’un sözleri de dikkat çekicidir: “12 Eylül harekâtından önce her şeyi demokratik bir sistem altında yapmak zorundaydık. Bu da karar almak, yasa ya da yönetmelik çıkarmak için aylar geçmesini gerektiriyordu .... her şeye politik açıdan bakılıyordu. Ekonomik yaklaşım hep arkadan geliyordu. Askeri yönetim altında .... politik yaklaşımlar söz konusu olmuyor. Çünkü askeri yönetimin parlamentoda sandalye kaybı ya da seçmen kaybı diye bir kaygısı yok.” (akt. Schick ve Tonak, 1992: 397). Devlet, neo-liberal politikalarla işlevini, sermayenin isteklerinden yana birtakım düzenlemelere ön ayak olarak sürdürmektedir. Geline nokta temel ayrımı ise devlet karşısında daha bir talepkâr tutum sergileyebilen çevrelerin öne çıkması oluşturmaktadır.

Yeni dönemde ortaya çıkan devlet-toplum bölünmesi, daha önceki merkez-çevre bölünmesinden farklılık taşımaktadır. 1980’lerde devlet seçkinleri, her konuyu en iyi kendilerinin bildiklerini düşünmemektedirler. Bu nedenle devlet seçkinlerinin, mesela, iktisadi politikaların şekillendirilmesindeki inisiyatifi siyasal seçkinlere bırakabilmektedir. Müdahale sonrası askeri yönetimin tercihlerinde de görülmekte olan budur: Eğer bu politikalar toplumun bazı kesimlerinin talep ve çıkarları ile örtüşmüşse devlet seçkinleri buna

karşı çıkmamaktadır. Bu bakış açısıyla Heper, yeni devlet seçkinlerinin toplumu ve onların temsilcilerini artık bir rakip olarak görmediklerini, girişimci gruplar da dahil, farklı sektörlerden gruplara ve de ihtiyaçlarına daha sempati ile baktıklarını ifade etmektedir. Bu şekilde, sivil bürokrasinin keyfilikten uzak ve verimli çalışan bir kuruma dönüştürülmesi gereğini yansıtan söylemler belirlemektedir (Heper, 2006: 240-241). Ancak bu iyimser düşüncelerin, dönemin siyasal pratiğinde nasıl biçimlendiğine açıklık getirmek gerekir. Bu anlamda burjuvazinin, devletin, bireylerin temel yurttaşlık haklarını tanıdığı ve siyasal liberalizmi yol gösterici ilke olarak kabul ettiği yeni düzeni hangi düzlemde savunduğu önemlidir.

Yurttaşlığa dayalı bir düzen talep eden burjuvazi, otoriter dönemde palazlanmakla birlikte, artık bu siyasal düzeni sınırlayıcı ve ekonomik yönelimini arkaik bulmaktadır. Uluslar arası şirket burjuvazisinin uzantısı olabilecek ve onlarla rekabet edebilecek kadar güçlenen Türkiye burjuvazisi, hukuk düzeninden ve devletin önemli politikalarında genelde öngörülebilir bir çerçeveden yanadırlar. Güvenirlilik aradıkları için bürokrasinin sorumluluk taşımamasını istemektedirler (Keyder, 1998: 40). Nitekim bu beklentilerin, ihracat ve ihracata yönelik sanayileşme için devlet tarafından çıkarılan ve dönem boyunca alanların sayısı artan ihracat teşvik belgesiyle karşılandığı görülmektedir (Sallan Gül, 2004: 283). Ancak böylelikle burjuvazi, yeni piyasa düzeninde karşısına çıkabilecek engelleri daha rahat aşacağını bilmektedir. Türkiye, Batılılaşma sürecinin yansıması olarak, tepeden inmece bir tavırla dışarıdan ısmarlanan liberal öğretileri, bütünüyle özümseyecek toplumsal dinamiklere sahip bir ülke değildir.

Bu yapıda devleti elinde bulunduran yönetici grup (siyasiler) burjuvaziyi ekonomik olarak kollamakta ve ihale ya da teşvik gibi araçlarla bu gruplara rant sağlamaktadır. Bu kollama zaman zaman burjuvazi içinde belli grupların yasalara aykırı davranmalarına ve böylelikle haksız kazanç sağlamalarına göz yumma şeklini de almaktadır. Buna karşın burjuvazi de devleti kendi yönetmeye ve merkezi ideolojiye alternatif bir ideoloji üretmeye

talip olmamaktadır. Dolayısıyla Osmanlıdan miras alınan devletçi ve merkezci ideolojinin yerine geçebilecek alternatif ideolojiler gelişemez; çünkü bunu Batı’da tarihsel olarak yapmış gruplar Türkiye’de bu haklarından zımni bir anlaşma çerçevesinde vazgeçmektedir. Türkiye ekonomisinde büyük bir rol oynayan 24 Ocak kararları da, işte bu bağlamda değerlendirilmektedir. Öyle ki, bu kararların alınmasında sanayi ve ticaret kesiminin önde gelen isimlerinin rolü son derece kısıtlıdır. Kararların esas olarak askeri bir dönemde uygulandığı ve bir devlet bürokratı (T. Özal) aracılığıyla hayata geçirildiği üzerinde durulmaktadır (Erol, 1997: 294). Böylesi bir tabloda bizzat devletin, burjuvazinin taleplerini göz önünde bulunduran düzenlemelere gitmiş olması; büyük bir birikim elde etmiş olan sermayedar çevrenin -tarihsel temelde- merkezle geliştirdikleri ilişkinin daha esnek boyutlara taşınma zorunluluğu üzerinden açıklanabilir.

Liberalizmin *bekçi devlet* savunusuyla, devlet örgütünün salt güvenlik ve temel alt yapı rolleri çerçevesinde sınırlanması ve bunun da, sivil toplum alanının genişlemesi temelinde açıklanması pratik zemini bakımından tartışmalı bir bağlama sahiptir. Çünkü bu savununun, liberalizmin tarihsel temellerinin atıldığı Batı siyasi yapısında dahi bütünüyle kabul gördüğünü söyleyebileceğimiz bir ülke bulunmamaktadır. En başta Avrupa liberal iktidarlarının “yoksullar yasası”, “toprak çevirme harekâtı” gibi politik düzenlemeleri bunu ispat etmektedir. Bu nedenle Gramsci’nin daha önce değindiğimiz, “gece bekçisi” devlet kavramı için, sivil toplum ile devlet alanları ayrımının ötesinde “korporatif” evrelere karşılık geldiği yönündeki açıklamaları anlamlıdır. Türkiye’deki devlet ile hükümetin özdeşleştirilmesi eğilimini de bu çerçevede algılamak mümkündür.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren devlet tarafından yapılandırılan ekonomide, ulusal kalkınma politikasının, devlet desteğiyle varlık bulan burjuvazi sınıfına yer verdiği dikkate alınmalıdır. Bunun sonucu olarak ekonomik bakımdan güçlü bir grup oluşmuş, fakat bu grup devlete bağımlı olmasıyla ekonomik gücünü sınıf hâkimiyeti niteliğine dönüştürememiştir. Bu durumun 1980’lerde değiştiğine dair, Buğra tarafından açıklamalar

getirilmektedir. 1980’lerde özel sermaye birikiminin ve bu birikimin kurumsallaşmasının belirli bir düzeye ulaşması, aynı zamanda Türkiye’nin dünya ekonomisine eklemlenmiş biçiminin değişmesi sınıf hareketi denebilecek gelişmeleri doğurmuştur. Birikmiş olan sermayenin güvence altına alınması talepleriyle ilişkilendirilen, TÜSİAD ve bazı sınıf örgütlerinin yönetici kadroları öncülüğündeki bu hareketin, ciddiyle liberal hukuk devleti ilkelerini savundukları ifade edilmektedir. Gelişmenin 20. yüzyılın sonunda yer alması sebebiyle, liberal devlet taleplerinin demokrasi talepleri ile birlikte dile getirilmesi şaşırtıcı bulunmamaktadır (Buğra, 2005: 387). Dolayısıyla burjuvazinin demokrasi taleplerini, kendi sınıfsal dinamikleri ve toplumsal temellerinden ziyade, dünya kapitalizminin konjonktürel gelişimi ile yorumlamak mümkündür. Geline süreçte de devletin düzenleyici güç olarak varlığına gereksinim duyan bir burjuva sınıftan bahsedilebilir.

1980 sonrasında ‘ekonomi’ ve ‘piyasa’ fikrinin siyasi yönetim üzerinde daha önce hiç olmadığı kadar belirleyici olduğu ve toplumun neo-liberal proje için otoriter araçlarla yörgüldüğü açıktır. Bununla birlikte, devlet tahakkümünün neo-liberal tarzda yoğunlaştığı dönemin, siyasal düzeyde liberal düşünce için zemin sağladığına da işaret edilmektedir. Yani bir yandan otorite bağlantılı “serbest” piyasa zorla kurulurken öte yandan zayıf da olsa siyasal liberal fikirler gelişmektedir. Bu yönüyle Türkiye’de, ceberrut/jakoben devlet ve siyasal özgürlükler üzerinden konuşan liberal bir damarın neo-liberal dönüşüm momentinin içinden canlanması önemli bir olgu olarak değerlendirilmelidir. Çünkü her tür siyasal liberal önerinin ufku sivil toplum-devlet ayrımını anlamsızlaştıran neo-liberal dönüşüm tarafından sınırlanmaktadır (Özkazanç, 2005: 641). Bu açıdan devletin, yeni yapılanmaya, eklektik ve de girift bir temel üzerinden bağlanarak araçsallaştırıldığı fark edilmektedir.

Değerlendirmelerden yola çıkarak, 1980’lerdeki liberalizmin yeniden inşası süreci içinde Türkiye’de devletin -tarihsel temelleriyle ilişkilendirilebilecek- iktisadi ve toplumsal alanlardaki rolünün azaldığından söz edilememektedir. Buna karşılık, dünya kapitalizminin tahakkümü altında belirli toplum kesimlerinden gelen taleplere cevap verme kapasitesini

taşıyan ve bu toplum kesimleriyle zımni anlaşmalara varan, yine pek çok düzenlemenin merkezine oturtulan bir devlet yapılanması ile karşı karşıya kalınmaktadır. Diğer bir ifadeyle, devletin iktisadi ve toplumsal alana müdahalesi azalmamış, ancak son derece merkezileşmiş, kişiselleşmiş ve siyasileşmiş bir biçime dönüşerek araçsallaşmıştır. Bunun sonucunda devletin geleneksel sınıf yapısının yozlaşmasıyla başlayan ve böylelikle de çoğulcu parlamentarizm yerine kollamacı, popülist ve informel ilişkilerin öne çıkmasına yol açan bir siyasal yapı tesis edilmiştir. Nihayetinde neo-liberal söylemlere aykırı olarak; bir yandan devlet ve siyaset piyasa mantığı üzerinden merkezileştirilirken, öte yandan piyasa koşulları da devlet eksenli ve siyasi bir nitelik kazanmaktadır. Bu bakımdan neo-liberal dönemin, devlet ve toplum kesimleri arasında üzerinde durulması gereken bir ilişki ağını tesis ettiği görülmektedir.

III.1.5. Sermayenin Yeniden Yapılandırılmasında Devlet ve Toplum Kesimleri Arasındaki İlişki

Türkiye'nin, 1980'li yıllarla birlikte hız kazanan önemli bir dizi yapısal dönüşüm süreci yaşadığı bilinmektedir. Türkiye siyasal yapısında devlet-toplum ilişkilerine yeni boyutlar getiren bu sürecin, dünya sermayesinde gözlemlenen büyümeye koşut yeniden yapılanma stratejisi ile doğrudan bir bağı kurulabilmektedir. Kapitalist sistemin, varlığını sürekli birikime dönük üretim ve tüketim düzenekleriyle sağladığı düşünülürse, bu düzeneğin korunması sistem açısından büyük önem arz etmektedir. Bu açıdan sermayenin olağanüstü yoğunlaşması, merkezileşmesi ve etkinleşmesi, her düzeyde (ekonomik, toplumsal, siyasal, askeri, ideolojik, uluslararası vd.) kontrol mekanizmalarını zorunlu kılmaktadır. Böylece kapitalist sistemde, sermayenin birikimine paralel olarak bölüşümü noktasında -toplum kesimleri arasındaki diyalektik dikkate alındığından- liberal bağlam üzerinden yapılanma eğilimi belirlemektedir.

Türkiye'de devlet ve toplum kesimleri arasındaki ilişkiye yeni boyutlar taşıyan bu siyasal ve sınıfsal yapıdaki dönüşümün, 1980'li yılların kapitalist dünya sistemine

entegrasyonu içeren neo-liberal düzenlemeler temelinde gerçekleşmesi sonuçta radikal denebilecek kararların alınmasına olanak vermektedir. Çünkü dünya sermayesi, sistemin sürekliliğini sağlayan birikim stratejisini uluslar arası boyuta taşıma zorunluluğuyla hareket etmekte ve bunu da, sisteme eklenmesi düşünülen ülkelerin en başta siyasal örgütlenme yapılarında gerekli düzenlemelerle gerçekleştirmektedir. Bu anlamda Türkiye siyasal örgütlenmesinde, tarihsel temelleri olan “devlet geleneği” öne çıkmakta -her ne kadar çeşitli düzenlemelerle zayıflatılmış olsa da- ve sermayenin yeniden yapılanmasına “devletçilik” kimliğiyle belirli noktalarda engel oluşturmaktadır. Bu durumda en uygun çözüm yolu olarak ise, merkez-çevre düalitesi kullanılarak bu yapının, sermayenin sınır tanımaz hareketliliğine geçit verecek şekilde aşındırılması yöntemine başvurulmaktadır. Süreç içerisinde Türk burjuvazisi, sahip olduğu sermaye ölçüsünde dışarı açılabilmenin hesaplarını yapmakta, bunun için de özellikle emek cephesini oluşturan geniş toplum kesimlerine “liberal sosyal devlet” anlayışı ile sağlanan ücret düzeylerini, yeni yasal düzenlemelerle aşağı çekmeyi hedefleyen neo-liberal açılımlara destek vermektedir. Bunun meşruiyet zeminini ise, temel hak ve özgürlükler noktasında “sivil toplum, girişimci birey” ile “despot ve müdahaleci devlet” ayırımına giderek oluşturmaktadır.

Türkiye’de sermayenin yeniden yapılanma sürecini ifade eden 1980’li yılları, bölüşüm ilişkilerinde meydana gelen nicel değişimleri (sınıflar-arası ve kısmen sınıf-içi gelir dağılımındaki farklılıkları) ortaya koyarak irdelemek, liberal dönüşüm sorunsalına açıklık getirebilmesi bakımından önem arz etmektedir. Böylece yapılacak çözümlemede, temel bölüşüm ilişkileri olarak emek/sermaye karşıtlığı ve de ikincil bölüşüm ilişkileri olarak tanımlanan artığın yeniden paylaşımına bağlanabilecek burjuvazi-içi bölüşüm süreçleri dikkate alınmaktadır. Buna göre 1980’li yıllarda gelir dağılımında emekçi sınıflar aleyhinde meydana gelen değişmelerin, devletin bölüşüm süreçlerine yaptığı bilinçli müdahaleler sonunda gerçekleştiği; ayrıca iktisat politikalarının burjuvazinin iç

bölünmeleri bakımından tarafsız olmadığı (Boratav, 1995a: 25) yönündeki sav anlamlı bulunmaktadır.

Dolayısıyla neo-liberal dönemin, dünyada ve Türkiye’de devlet örgütlenmesi ile ciddi çelişkiler bağlamına sahip toplum kesimleri (sermayedar, bürokrat, işçi-köylü gibi) arasındaki ilişkiyi, sermaye birikim ve egemenliğinin yeni ihtiyaçları çerçevesinde daha inceltmiş, daha esnetilmiş ancak daha etkin ve bağlayıcı bir biçimde yeniden yapılandığı söylenebilmektedir. Bunların tümü, sermayenin yeni birikim koşullarına göre toplumsal, sınıfsal, bireysel yaşam ve ilişkilerin yeni ve ona hizmet edecek biçimde örgütlenmesini sağlayan ve ondan doğan üst yapı alanında da derinleştirilmesiyle üretilen ilişkileri yansıtmaktadır. Burjuvazinin sınıf egemenliğinin gerek devlet gerekse çeşitli toplumsal ve kültürel formlarla yeniden üretimi aynı temellere bağlı bir ilişkiler toplamını ortaya çıkartmaktadır. Temelde her birinin ayrı işlevleri ve etkinlik düzeyleri olan bu öğelerin, nihayetinde bir bütün olarak sermaye odaklı egemenliğin dayanaklarını oluşturduğu söylenebilir. Kısacası üretim sonrasında ortaya çıkan artı-ürüne çeşitli yöntemlerle el koyan bir sınıf olarak burjuvazi, bu konumunu, siyasal iktidar üzerinde kuracağı etkinlik zemini çerçevesinde sürdürebilmektedir. Devlet politikaları, temel bölüşüm ilişkilerinde sermaye kesimlerini önceleyen, buna karşılık geniş emek kesimi üzerinde denetime salık veren istemlerle şekillenmektedir.

Dünya sermayesinin bu kabına sığmayan birikim sürecinin 1980’ler Türkiye’si’ne yansımaları, geleneksel devlet yapısında görülen merkez-çevre ilişkiselliğine yorulacak bir askeri darbe ve ardından gelen dünya piyasalarıyla bütünleşme projesi olarak 24 Ocak kararları ekseninde bir yapılanmayı ifade etmektedir. 1980’lerde başlayan iktisadi dönüşüm süreci ve sermaye birikim stratejisiyle, uluslararası işbölümünde Türkiye’ye biçilen rol; 1970’li yılların ithal ikameci iktisat politikalarından vazgeçilerek, ihracat yönelimli politikalara geçilmesi ve serbest piyasa temelli bir sermaye birikim-bölüşüm örgütlenmesine gidilmesi şeklinde belirlemektedir. Bu süreçte “sosyal devlet” yapısının

mümkün kıldığı örgütlü emek kesiminin var olan ücretleri, yeni yapılanma için yük olarak tanımlanmakta ve bunların esnetilip düşürülmesinin yasal temelleri atılmaktadır. Bir engel olarak görülen örgütlü emeğin etkisizleştirilmesi, demokratik yapıda zor olacağından, siyasal alana müdahale yoluyla, yani 12 Eylül darbesiyle sorunu sermaye adına çözmeye eğilimi doğmaktadır (Köymen, 2007; Ercan, 2004; Boratav, 1995; Keyder, 1990). Askeri darbenin sağladığı uygun ortam, aynı zamanda dünya ölçeğinde gerçekleşen sürece eklenmesi için gerekli ittifakın taraflarını da; ülkede belirli bir hegemonik konuma ulaşan *büyük sermaye*, siyasal temsil krizi yaşayan ve toplumsal muhalefet karşısında güç kaybeden *devlet ile siyasal yapılar* ve dünya ölçeğinde piyasa eksenli yeniden yapılanmanın, sermayenin aktörleri olan *IMF - DB* şeklinde öne çıkarmaktadır (Ercan, 2004: 20). İşte bu bağlam, Türkiye’de sermayenin yapılanma sürecine, devlet ve toplum kesimlerine yüklenen işlevler açısından yön vermektedir.

1980’li yıllarda Türkiye burjuvazisi, Türkiye’yi ‘sermayenin dünya çapında birikiminin gerekleri’ açısından ‘düşük ücretli’ bir ekonomiye dönüştürerek dünya kapitalist sistemi ile bütünleşmeye dönük bir strateji izlediği görülür. Bu dönüşümün bir yandan sanayi ürünleri ihracatında artış sağlayacağı; öte yandan da ucuz işgücünün Türkiye’de yabancı sermaye yatırımını artıracığı umulmaktadır (Boratav, 1995a: 39). Bunun için de geçmişin devlet kontrolleri ile sağlanan planlı, korumacı politikalarının ve idari (bürokrasi) yapısının radikal bir dönüşümüne gidilmektedir. Öyle ki merkezinde devletin yer aldığı kalkınma ve popülist bütünleştirme sadece bir toplumsal güvenlik örtüsü değildir; aynı zamanda dizginlenmemiş rekabet ve vahşi birikim karşısında bir engeldir. Bu nedenle, hâkim ideolojiyi bürokratik zincirlerden kurtarma şansını sonunda elde etmiş büyük burjuvazinin yanı sıra bağımsız küçük üreticiler de yeni yönelimi desteklemektedirler. “Şüphesiz, liberalizm bunların çoğuna hayal kırıklığından başka bir şey vermedi, ama, yeni fırsatlar çağından yararlanıp ‘köşeyi dönebilenler’ için, piyasa özgürlükleri tamamen boşa çıkmamıştı.” (Keyder, 1990: 177). Gerekçeleri olarak da

korumacı-kollamacı politik yapının istismara, rant elde etmeye son derece açık olması gösterilir.

Çevre unsurlarının merkezden bağımsız hareket etme isteminin, gelinen süreçte bürokratik seçkinler ile siyasal seçkinler arasındaki çekişmeye, burjuvazinin etkin bir rol alması sonrasında tarafların konum ve tutumları bakımından bir farklılaşma getirdiği; böylelikle de merkez-çevre düzeneğinde daha girift ve eklektik bir ilişkiler düzleminin oluşturulduğu söylenebilir. Bununla ilgili bir kanıt olarak bürokrasinin bazı üyelerinin, farklılaşmış ve bütünleşmiş modern sistemin gereksinimlerinin artık farkında oldukları ve bunlardan bazılarının, çevreyi temsil eden partilere geçtikleri ifade edilmektedir. Öte yandan merkez-çevre kutuplaşması, hâlâ Türk siyasasının en önemli kurucu öğelerinden biri olarak görülmektedir (Mardin, 1995: 74). Türkiye'nin 1980'lerdeki siyasi yapısı bu anlamda bir süreklilik taşımakta olup; çevre unsurlarının merkez yapıya nüfuz etmesi ve ardından merkezin donanımlarını sağlayarak "keyfi" bir siyasal kurumsallaşma tutumu sergilemeleri olgusu ile gözlemlenmektedir.

Bu anlamda, 1980 sonrasında Özal ailesi ile ilişki geliştiren Topbaş, Bayraktar gibi ülkenin muhafazakâr sermayesini oluşturan varlıklı ailelerinin, dönem içinde servetlerini hızla büyütmeleri üzerinde durulabilir. Yeni süreçte 'çevre' unsurlarının, 'merkez'in olanaklarından istifade ederek varlık göstermeleri sonucudur ki; Özal, Topbaş, Bayraktar aileleri arasında ortaklıklar kurulabilmekte ve çok sayıda şirket oluşumuna imza atılabilmektedir. Böylelikle Korkut ÖZAL, 1980 sonrasında siyaseti bırakıp iş dünyasına girerek pek çok sektörde kurduğu şirketlerle milyarlarına yeni milyarlar ekleyebilmektedir. Burada kuşku uyandıran taraf, Turgut ÖZAL'ın 1983 seçimleriyle hükümeti kurması sonrasına denk gelen servet birikimidir. Çünkü bu dönemde açılan ihalelerden ve yasal düzenlemelerden büyük kazançlar sağlamıştır. Örneğin Korkut ÖZAL, Ağaoğlu ve Topbaş ailelerinin de ortak olduğu Akabe isimli şirketine Mecidiyeköy'deki Akabe İş Merkezi'ni yaptırırken, 15 katlı iş merkezinin ruhsatı Şişli Belediye Başkanı Emir SUNGUR

tarafından verilmektedir. Çünkü 17 bin metre karelik bir alan üzerindeki inşaatın bir bölümünün de belediye arazisinin satın alınarak yapılmaktadır. Bu arada Sungur'un da Korkut Bey'in "uzaktan" akrabası olduğu aktarılmaktadır. Öte yandan Akabe İş Merkezi'ndeki katların 1 milyar liradan satıldığı belirtilmektedir ("Korkut Özal'ın Fuel-oil Tezgahı," 1989: 13-14).

Bu eğilimi, 1970'li yıllarda devletin sınıf karakterindeki yozlaşmanın devamı olarak algılamak mümkündür. Söz konusu yıllarda ekonomik işlevleriyle devletin özellikle sanayi sermayesi lehine bir aygıt halini aldığı belirtilmektedir. Bunda da, devletin bürokratik yapısında görülen aşınmanın etkili olduğu söylenebilmektedir. 1960'lı 1970'li yılların Türkiye'sinde ithal kotaları, döviz ve kredi tahsisleri, vergi teşvikleri ile ayrıcalıklı bir desteğe sahip olan sanayi sermayesinin saflarında yer alan bireysel işadamları arasında avantajların (ya da 'avanta'ların) tarafsızca dağıtılması işlevini bürokrasi üstlenmektedir. Bu işlevi hakkıyla yürütebilmesi için bürokrasi bir dizi özelliklere sahip kılınmaktadır. Ekonomik mevzuatı uygulamakta, hatta kararname ve yönetmelikleri hazırlamakta geniş yetkileri, siyasi iktidara karşı da yasal güvenceleri bulunmaktadır. İdeoloji düzleminde kendisini devletin sahibi olarak görmektedir. Bu özelliklerini koruyabilmesi için oldukça otonom bir özellik taşıyabilmesi ve maddi koşullarının handikaplı olmaması gerekmektedir. Dönemin sonlarına doğru söz konusu yapının, Milliyetçi Cephe koalisyonu tarafından yüksek bürokratik makamlara yapılan "partizan" atamalar ve enflasyona yenik düşen memur maaşları ile aşındırıldığına dikkat çekilmektedir (Boratav, 1995a: 93). Bu değerlendirmelere bağlı bir biçimde Boratav, merkezi örgütlenme dolayımında ele alınan bürokratik yapıyı sermaye-devlet ilişkileri çerçevesinde şöyle değerlendirir:

Burjuvazi bakımından böyle bir çerçeve sorunlar yaratır: İşadamlarının doğal ve organik ilişkileri devletin siyasi katı ile dir. Bürokrasinin denetleyici bir katman olarak araya girmesi çoğu kez işleri yavaşlatır; uzmanlarda zaman zaman gözlenen küçük burjuva radikalizmi tedirgin edicidir ve örneğin vergi sisteminin ödünsüz uygulanması gibi kimi kuralları sermayenin hiçbir kesimini hoşnut etmez. Ancak öte yandan bu çerçeve, sermaye-devlet bağlantılarına ve sermayenin iç katmanları arasındaki ilişkilere istikrar getirir; geleceğe dönük

olarak, örneğin yatırım kararlarında, belirsizlikleri önler ve öngörülerde devletten kaynaklanan sürprizleri asgariye indirir (1995: 94).

Tek başına iktidar olan ANAP dönemini ifade eden 1980’li yıllar, Özal vizyonu ile devlet-sermaye ilişkisinin “anti-bürokratik” söyleme dayalı olarak yeniden tesis edildiği bir dönüm noktasıdır. Bürokrasinin iktisadi kararlarda hantal, kayırmacı ve irrasyonel yapıyı sergilediğine ilişkin bir çerçeve çizilirken; bunun karşısında özel girişimciliği özendiren, devlete ekonominin doğal işleyiş kurallarına zemin hazırlayıcı bir rol veren ve rasyonel yönelimli bir piyasa düzenini temel alan değerlendirmelere gidilmektedir. Bu anlayışla alınan 24 Ocak kararlarının, uygulandığı yıllar içerisinde beklentilere belirli toplum kesimleri açısından cevap verdiği söylenebilir. İzlenen iktisadi politikalar sonrasında, “bürokratik” denetim mekanizmasının tasfiyesi hız kazandığından iktisadi alanda oluşan boşluk yeni kurumsal yapılarla doldurulmaktadır. Türkiye’de 1980’li yıllar keyfi piyasa kurallarının ve dizginsiz sermaye birikiminin yaşandığı kapitalist uygulamalara sahne olmuştur. Liberal kuramcılarının iddialarının aksine piyasa mantığının ‘görünmez bir el’ sayesinde kendiliğinden sağlanamadığı görülmüştür. Sermayenin paylaşımı konusunda çeşitli güç odakları, kimi zaman devletle işbirliği içinde hareket ederek kimi zaman da devleti araç haline getirerek gelir dağılımında büyük eşitsizlikler doğurmuştur.

Buna göre Özal döneminde sermaye çevreleri arasında yaygınlaşan, yasadışı yollarla zenginleşme, (uyuşturucu kaçakçılığından gelen kara paranın sistemin içine çekilmesi, hayali ihracat, kamu bankalarının yağmalanması, ihale mafyası, vergi kaçırma vb.) aynı zamanda yasadan hareketle haksız kazanç edinme (kişiye özel teşvik ve kararnameler, faiz gelirleri, sermaye lehine yasal düzenlemeler vb.) çabaları ilkel sermaye birikiminin göstergeleri olarak okunmaktadır. Bu bakımdan Özkazanç’ın iddia ettiği üzere, 1980 sonrasında oluşan devlet-toplum ve devlet-ekonomi ilişkilerinin ciddi hegemonik kriz eğilimlerini harekete geçirdiği söylenebilmektedir (2005: 639). T. Özal’ın bir diploma töreninde sarf ettiği belirtilen şu sözler, liberal politikaların nasıl bir anlayışı temsil ettiğine açıklık getirmektedir:

“Bizim eski kaçakçılar, ihracatçı olmak için bize müracaat ettiler. Karşımıza mit raporları getirildi. Bunlar kaçakçıdır, bunlara ihracat belgesi vermeyin denildi. Oysa biz, bunlar teşebbüs sahibi, bunlardan iyi ihracatçı mı olur dedik. Şimdi hepsi ihracat yapıyor. Sistemin gereği ihracatçı oldular.” Bu tercih, riskli olduğu için yüksek kâr bırakan yasadışı ticaretten kazanılan kirli paranın temizlenerek, meşrulaştırılarak ekonomiye yani bankalar sistemine aktırılması gayesiyle ilişkilendirilmektedir. Özal dönemi ANAP’ının kaçakçılara gösterdiği şefkat, daha iktidara geldiği ilk yılda çıkardığı 7340 sayılı tebliğle ortaya çıkmaktadır. Bu tebliğe göre dövizin kaynağının sorulamayacağı ve elde edilen yabancı paranın hiçbir kayda tutulamayacağı şeklinde bir hüküm konmaktadır. (Nebiler, 2002: 192-195). Dolayısıyla hayali ihracatın, liberalizmin “akılcı beklentiler” ilkesi doğrultusunda sisteme entegre edilerek son derece işlevsel hale getirilmesi durumu ortaya çıkmaktadır.

Nitekim bu dönem içinde Maliye Bakanlığı uzmanlarınca yapılan incelemeler, çok sayıda firmanın hayali ihracata karıştığı saptanmaktadır. Kromçelik Döküm ve Tic. Ltd. hem imalatçı hem de ihracatçı bir firma olarak hayali ihracat yapan firmalardan sadece birisidir. Bu firma ile ilgili Maliye Bakanlığı’nın oluşturduğu raporda, ihracat teşvik belgesi ve vergi iadesi kanalıyla hayali bir mal üzerinden haksız kazanç edinildiğine ilişkin bulgulara değinilmektedir. Buna göre Kromçelik, imal edildiği belirtilen yüksek vergi iadeli çelik mamulünün ihraç fiyatını kiloda 4500 – 13 bin lira arasında göstererek devletten haksız kazanç sağlıyordu. Üstelik raporda, bu tür çeliğin imalı için gerekli ham maddenin Türkiye’de bulunmadığı ve ithal edildiğini gösterir bir belgeye de rastlanmadığı ifade edilmektedir. Ayrıca belirtilen fiyatların gerçekçi olmadığı; aynı tarihlerde ithalat fiyatının 2 dolar, yurtiçi satışlarının ise 60 ile 70 lira arası olduğu belirtilmektedir. Ancak Kromçelik, bu mamul için DPT’den teşvik belgesini de almış, yanı sıra mamul değiştirmek için DPT’ye yaptığı başvuru da kabul edilmiştir. Üstelik işçilik ve olmayan bazı imalat-işletme masrafları için 2 milyar lira civarında sahte fatura toplanarak maliyetin yüksek gösterildiği, böylelikle de devletin milyonlarca liralık vergi kaybına neden olunduğu belgelenmektedir (“Hayali İhracatta İlk

Belge,” 1985: 23-25). Buna rağmen kaçakçılıkla ilgili yasal düzenlemelerin, caydırmaktan ziyade teşvik yolunu açacak boşluklar, hatta düpe düz göz yuman içeriği oluşturduğu şu açıklamalardan da anlaşılmaktadır:

1984 - 1985 yasama yılı sonlarında TBMM'nin kabul ettiği bir dizi yasa, bazı çevreler tarafından 'sahur yasaları' olarak adlandırıldı. Yasaların çıkarıldığı 7 Mayıs 1985 tarihi, hicri takvimle ramazan ayına rastlıyordu ve muhalefetin direnişleri karşısında, normal çalışma koşullarında çıkarılamayan yasalar, TBMM'nin çalışma saatleri uzatılarak sabaha karşı, yani sahurda çıkarılabiliyordu. Liberalizmin bayraktarı ANAP Genel Başkanı Turgut Özal, kaçakçılık suçlarını “ekonomik suç diye adlandırıyor ve ekonomi literatürüne değil, ama ceza hukuku literatürüne geçecek bir fikirle ortaya çıkıyordu. Özal'a göre 'ekonomik suçları' işleyenlere verilecek hürriyeti bağlayıcı nitelikteki hapis cezaları, kafasındaki liberal modeldeki ithalat-ihracat rejiminin uygulanmasını engelleyecekti. Çünkü, “onlar” kaçakçı değil 'girişimci'ydi... (Nebiler, 2002: 194).

Öte yandan yine bu dönemde çıkarılan ve önceden hazırlanmış izlenimi uyandıran bir mevzuat ile Al Baraka Grubu'nun faaliyetlerine olanak sağlayan “Özel Finansman Kurumlarının Kurulmasına ve Faaliyetlerine İlişkin Kararname”, Başbakan Turgut ÖZAL'ın ilk icraatları arasında gösterilmektedir. 5 milyar lira sermayeli Al Baraka'nın ortakları arasında ise tabii ki Korkut ÖZAL, M. Latif TOPBAŞ ve Korkut ÖZAL'ın şirketlerinin ortağı ve yöneticisi Talat İÇÖZ bulunmaktadır (“Korkut Özal'ın Fuel-oil Tezgahı,” 1989: 15).

Liberal ekonomik politikaların yoğun bir biçimde uygulamaya konulduğu 1980'ler sonrasında Türkiye'de “iş bitirme” ve “köşe dönme” en tutulur değerler haline getirilmiştir. Toplumun önüne konulan yararcı dünya görüşü, yöntemi ne olursa olsun kısa sürede büyük varlıklar edinmeyi yüceltiyordu. Yüceltilen bu değerler yirminci yüzyıl sonlarının varlıklı bir “üst orta sınıf” yaratma çabasıyla örtüşmektedir. Bu sınıf liberal ekonomi yoluyla elde edilen artık değer'e ortak olmaya çağrılmaktadır. Toplumun kırsal ya da gelenekçi kesimleri halk dini'nin simgelerinde kurtuluş yollarını ararlarken, yarar ya da çıkar peşindeki orta üst veya üst kesimlerse, yatırım ve sermaye birikimine yönelik özel kanalları genişletmektedirler (Gevgilili, 1990: 143-144). Üstyapıdaki bu kültürel değerler ve değerler kargaşası, toplumda önemli nitel ve nicel dönüşümlere neden olmuştur. Bir toplum tipinden bir başka toplum tipine geçilmektedir.

Devletin sermayenin yeni birikim rejimine uygun bir dönüşüm geçirmesi, bütün olarak devletin organizasyon tarzının değişmesine yol açmaktadır. Devletin iktisadi bir aktör olarak sahip olduğu kaynakları *özelleştirme* yoluyla ulusal ya da uluslar arası sermayeye aktarması birikim rejiminin değiştiğini göstermektedir. Bunun dışında, baskı altında tutulan faizlerin serbest bırakılmasıyla birikim sağlama noktasında kapitalistler için para-sermaye özel bir önem kazanmıştır. Böylelikle devlet-sermaye ve sermaye içi bileşenler arasındaki ilişki oldukça dinamik bir biçim almaktadır. Bu yapılanma, holding biçiminde organize olan sermayenin para-sermaye kaynaklarına ulaşmasını kolaylaştıran bir süreci başlattığından ülke içindeki sermaye grupları arasında çelişkinin artmasına neden olmaktadır. Bunlarla birlikte devletin müdahalesi çerçevesinde ithalat, ihracat ve döviz rejimine yönelik düzenlemeler de önemli birikim kanalları oluşturmaktadır. Devlet tarafından kurulan İhracatı Teşvik ve Uygulama Dairesi, ayrıca İhracat Teşvik Belgesi ve İhracat Teşvik Fonu gibi düzenlemeler aracılığıyla ihracat teşvik kredileri verilmektedir (Ercan, 2004: 22). Yine dönemin teşvikli sektörlerine (turizm) sağlanan vergi ve kredi sübvansiyonları, belediyelerin imar izinleri, “şirket kurtarma”lar, özelleştirme operasyonları, Kamu Ortaklığı İdaresi’nin borsada alım ve satım yapma yetkisi ile donatılması “liberal” dönemde devletin yarattığı yeni “avanta” alanları olarak açıklanmaktadır (Boratav, 1995a: 94). Dolayısıyla devletin ekonomiye müdahalesinin azalmadığı, aksine daha merkezileşmiş ve istismara daha açık bir biçime büründüğü görülmektedir. Aynı zamanda devlet örgütü ile siyasi yönetim arasındaki sınır, oldukça muğlâk bir hal aldığından siyasal iktidarın korporatif-girift ilişkiler geliştirmesine zemin hazırlamaktadır.

1980 sonrasında neo-liberal yönetim tekniklerinde görülen gelişmenin, siyasi yönetim ile diğer yönetim türleri arasında bağlantıları güçlendirdiği üzerinde durulmaktadır. Bu temelde siyasi iktidarın kullandığı yönetim tekniklerinin çeşitlenip, çoğalması gündeme gelmektedir. Bireyin kendisi üzerindeki yönetimi, (bireyciliğin

gelişimi, tüketim davranışları, mahremiyet, özel yaşam, dinsel ahlak) üretim alanında işverenlerin çalışanlar üzerindeki yönetimi (kamu düzeni ile çalışma düzeni arasında bağlantı kurulması) ve cemaatlerin birey üzerindeki yönetimi gibi farklı yönetim türleri siyasi anlam kazanmaktadır (Özkazanç, 2005: 638). Bunun paralelinde siyaset yapma tarzının yeni bir boyuta taşındığı görülmektedir. Siyasal oluşumlar, çıkar odaklı yönelimlere karşılık verme temelinde söylemler geliştirme eğilimi içerisine girmektedir. Çok geniş vaatler içeren bu söylemler, beraberinde siyasal seçkinlerin iktidarda mutlak otorite tavrı ile hareket etme sonucunu doğurmaktadır.

1950’li yıllardan itibaren Türkiye’de kırsal yerleşimdeki tarımsal emek fazlası nüfusun kentlere göçü, toplumsal dokuda bazı dönüşümlere neden olur. Kırsal yerleşmelerdeki feodal ilişkiler, beklenenin aksine kentlerde de hemşehrilik ve cemaat bağları ile sürdürülür. Rekabetçi piyasa koşullarında gücün simgesi olarak bu bağlar, siyasi ve iktisadi alanın etkin bir ögesi haline gelir. Özellikle 1980 yılından itibaren neo-liberal politikalarla, bu cemaatsel bağlar çok daha bariz bir biçimde ön plana çıkar. Artık vatandaş, hemşehri-cemaat kimliğini kullanarak rant sağlamaya, siyaset yapmaya teşvik edilmektedir. Aynı zamanda 1980 sonrası hemşehrilik ve cemaat bağlarının kentlerde siyasi önem kazanması, yerel yönetimlerdeki desantralizasyonla paralel bir seyir izlemektedir. Sendikal hareketin söndüğü, temsili kuruluşların etkinliğini yitirdiği bu dönemde, yerel yönetimlerdeki desantralizasyon, cemaatlerin yerel parti teşkilatlarına ve özellikle yol, su, arsa gibi kıt kaynakların bölüşümünde kilit konuma gelen ilçe belediyelerine eklemlenmesine neden oldu. İlçe belediye meclisleri ve başkanları bu cemaatlerin desteğini alarak iş başına geldi, uygulamada da cemaatsel bütünleşmeler ana iletişim ve kaynak aktarımı kanallarını oluşturdu (Öncü, 1991: 44-45). Liberal politikaların Osmanlı’da olduğu gibi gelinen noktada da devlet eliyle gerçekleştirilmesi, istenen birey tipinin yaratılamaması liberalizmin Türkiye’de varlık koşullarını Batı’dan daha sorunlu kılmıştır.

26 Mart 1984 yerel seçimleri sonrasında İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı ile birlikte 15 ilçedeki başkanlığı da ANAP'ın kazandığı kesinleşmiştir. Sonuçlar belli olduktan sonra İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin yeni başkanı Bedrettin DALAN, seçim merkezinde bir gazetecinin kendisine yönelttiği; “Ne hissediyorsunuz?” sorusuna şöyle cevap verir: “Uzun zamandır, kendimi böyle bir görev için hazırlamıştım. İş bitiren bir ekibiz...” (Ekinci, 1994: 43). Böylesi “işbitirici” bir ekibin en çok ihtiyaç duyduğu yasal düzenlemeler de hemen ardından gelmektedir.

Bu çerçevede imar yetkilerinin belediyelere geçmesini sağlayan yeni imar yasası taslağı 1985 Nisan'ında kesinlik kazanmaktadır. Yasanın amacının, iddia edilen “yöresel sorumlulukları kent ve kamu yararına etkili kılmak” tan daha çok, doğrudan belediye başkanlarını imar kararlarında “özgür ve denetimsiz” bırakmak olduğu ifade edilmektedir. Nitekim uygulamaya giren (9 Mayıs 1985) 3194 sayılı bu yasayla Boğaziçi de dahil olmak üzere İstanbul'un pek çok koruluk ve SİT alanı imara açılmakta; büyük bir alanı kaplayan ve Boğaz'a bakan koruluklar üzerine villa inşaatları kondurulmakta; bunun için de belediyeler yetkilendirilmektedir. Bu durumun en can alıcı örneklerinden biri, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı B. DALAN'ın “işbitirici” icraatında ortaya çıkmaktadır. Öyle ki; dönem içinde İstanbul'un sorunlarının çözümü için Suudi Arabistan'dan alınan 250 milyon dolarlık kredi karşılığında Dalan, Suudi Prensi Abdülaziz'in Boğaz'da yazlık saray inşa etme isteğini, büyük bir koruluk alan olan “Sevda Tepesi”nin Prens'e satılmasını sağlayarak (Ekinci, 1994: 46-58) ne denli “işbitirici” olduğunu göstermektedir.

Bugünün Türkiye'sinde de sürdürülen bu siyasal tutumu “patronaj” kavramı ile açıklamak mümkündür. Patronaj sisteminde genellikle, siyasi partiler çıkar elde etmeye yönelik grupların bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Bu yönüyle patronaj, hem siyasal örgütlenmeye, hem siyasal ilişki ve davranışlara, hem de siyasal normlara biçim ve içerik vermektedir. Toplumda güç ve servet sahibi olmanın, toplumsal olarak daha ayrıcalıklı bir statü elde etmenin en etkili yollarından biri devlet gücünü ele geçirip kullanma ise o

toplumda patronaj türü siyaset yapılıyor demektir. Devlet gücünü elde etme ya da etkileme, seçim ve temsil ilkesine dayandığı vakit patronaj türü siyaset kaçınılmaz veya önlenemez bir gerçeklik haline gelmektedir. Böyle bir yapıda üretimi ve bölüşümü belirleyen mod, özel mülkiyet ve girişim özgürlüğü değil devlet gücünün yani siyasi iktidarın kullanılması olmaktadır (Şaylan, 1998: 135). Kapitalist üretim, mülkiyet ve bölüşüm ilişkilerinin dünya piyasası güdümünde yapılandığı Türkiye gibi devlet eksenli toplum formasyonunda patronaj sisteminin çok daha bariz yaşandığı görülmektedir. Günümüzün haber programlarına, pek çok milletvekilinin çeşitli ilişki kanallarıyla “iş takipçiliği” yaptıklarını ifade eden ellerindeki küçük not kâğıtları konu olmaktadır.

Dolayısıyla devletin ekonomiye ve topluma müdahalesi azalmamış, tersine son derece merkezileşmiş, kişiselleşmiş ve siyasileşmiş bir biçim almıştır. Bu yeni durum devletin sınıf karakterinin yozlaşması, çoğulcu parlamentarizm yerine kollamacı, yanaşmacı, popülist ve informel ilişkilerin gelişmesi ve büyük bir siyasi yozlaşma anlamına gelmektedir. Böylece bir yandan devlet ve siyaset ‘piyasa’ mantığı üzerinden şekillenirken, öte yandan piyasa ilişkileri de içsel ve doğrudan ‘siyasi’ bir nitelik kazanır. Piyasa mantığı ile devlet mantığı liberal kuramcılarının iddialarının aksine birbirlerine yaslanarak yeni yapılara dönüşmektedir (Özkazanç, 2005: 639).

Tüm bu göstergelerden hareket ederek, dönemin toplumsal ve siyasal yapısını, geleneksel merkez-çevre kavramsallaştırması içinde belirli açılardan hem sürekliliklere hem de kopmalara işaret eden gelişmelerle algılamak mümkün olmaktadır. Buna göre devlet gücüne dayalı ilişki biçiminin son derece ağırlıkta olması; “merkezin” iktidar odağı işlevini taşıması ve toplum kesimlerinin (tüm sınıfsal unsurlarıyla) merkeze odaklı bir “çevresel” yönelim içinde bulunması bakımından bir sürekliliğe atfedilebilmektedir. Öte yandan merkez-çevre kavramsallaştırmaları üzerinde, gelinek noktanın, net bir ayrıma gitme durumunu ortadan kaldırması bakımından da bir kopma özelliği taşıdığı söylenebilir.

Bu da, devlet örgütü ile siyasi idare arasında özdeşliğe ulaşan yapısal çözümlerle ifade edilebilir.

Sonuç olarak neoliberal politikalarla toplumun yeniden yapılandırıldığı 1980’li yıllar, önemli toplumsal değişim ve dönüşümlerin yaşanmasıyla Türkiye tarihi açısından bir dönüm noktasıdır. Liberal politikalar göstermektedir ki; günümüz koşullarının siyasi-ekonomik iktidar oluşumları karşısında, toplum, vazgeçilmez bir kalkan ve demokrasi alanı olmakla birlikte bu oluşumlardan bağımsız düşünülemez. Yani devletin küçültülmesine yönelik liberal uygulamalar, bireyi devlet otoritesinin dışında da hükmü altına alacak iktidar biçimlerine (cemaat, çete, mafya vb.) olanak sağlamıştır. Bu noktada, 1980’li yıllarda Türk toplumu, büyük çapta iktidarın güdümünde rekabetçi piyasa değerleriyle donatılarak günümüze doğru yol izlemiştir. Halkın istemlerini, hak ve özgürlüklerini, katılımcılığını güç odakları karşısında sağlaması gereken liberal politikalar özgürlüklerle birlikte ülke insanını, gerek ulusal gerekse de küresel çapta hegemonik ilişkilere entegre ederek çeşitli güç odaklarının güdümüne terk etmiştir.

III.1.6. Sivil Toplum Söylemi, Güç Odakları ve Birey

Uzun bir tarihsel süreci içermekle birlikte son yıllarda, Dünya’da ve Türkiye’de üzerine bir hayli çalışma yapılan sivil toplum kavramının yoğun bir gündem oluşturduğu görülmektedir. Farklı çerçevelerle ele alınan sivil toplum, bu yönüyle düşünsel açıklık ve netlik kazanmış bir kavram değildir. Türkiye toplumsal tartışmalarında özellikle devlet-toplum ilişkisi, merkeziyetçi yönetimin sınırlandırılması, devletin küçültülmesi gibi başlıklarla yer edinen sivil toplum, 1980 sonrası yeni bir boyuta taşınır. Artık devletin toplum içindeki konumu, tüm çevrelerce yoğun bir şekilde gündeme alınmaktadır. Söz konusu gündem temelinde yapılmış olan irdelemeler üzerinden gidildiğinde; Türkiye’de 1980’li yılların neo-liberal öğretileriyle biçimlenmiş bir sivil toplum söylemini, toplumsal formasyonda meydana getirdiği değişim açısından tartışma gereksinimi doğmaktadır. Piyasa ekonomisinin egemen kılınacağı sosyal ve siyasal zemin için devlet ile toplum ilişkilerini

revize eden, buna bağı yeni bir birey tipi oluşturan sivil toplum söylemi, devletin kamusal alandaki varlığını “özgürlük”, “gönüllülük”, “girişimcilik” ilkeleri bağlamında sorgulayacak dönüşümleri başlatmış olmaktadır. Süreç içerisinde piyasa ve sivil toplum söylemlerinin, adeta birbirini var eden bir hal aldığı gözlenmektedir. Bir yandan piyasa koşullarına uyum sağlamış, kendi ayakları üzerinde durabilen girişimci-akılcı bireyler vazedilirken, öte yandan bu bireylerin oluşturduğu “devletten bağımsız”, “gönüllülük taşıyan” örgütlü sivil yapılar öne çıkarılmaktadır.

Neo-liberal söylemde toplumsallığın çoğul yapısına vurgu yapılmakta, ancak diğer taraftan akılcı ve fayda yönelimli birey (özne) her tür toplumsal bağdan koparılmaktadır. Bunu, temel olarak bireyi merkezden uzaklaştıran “devletten bağımsız” atomize edilmiş bir toplumsallık süreciyle açıklamak mümkündür. Böylesi bir dönüşüm içerisinde bireyin devletle kurduğu aidiyet bağları zayıflatılırken, birey bir başına bırakılmakta ve gereksinim duyduğu aidiyet bağlarını cemaat, mafya benzeri parçalı yapılarda yeniden sağlamaya çalışmaktadır. Bu anlamda neo-liberal politikalara angaje edilen sivil toplum söylemi, parçalı toplumsallık içinde informal yapılanmalara kalkan olmakta ve de meşruiyet zemini getirmektedir. Bu durumda sivil toplum söyleminin, üzerinde dikkatle durulması gereken son derece tartışmalı bir biçim ve içerik taşıdığı belirtilmelidir. Oldukça karmaşık ve eklektik bir yapı görünümü arz eden bu söylemin, “yeni dünya düzen-sizliğ-i” başka bir ifade ile “postmodernizm” anlatıları temelinde yürütüldüğü söylenebilir.

Günümüz dünyasında modernitenin klasik kalıplarıyla açıklanamayacak, bu anlamda gerçekten de yeni olan durumlar söz konusudur. Bu durumların bürünmüş olduğu ideolojiyi ifade etmesi bakımından postmodernizm kavramı kullanılmaktadır. Neo-liberal söylemin dayanaklarını da oluşturan bu ideoloji, kendini karşı çıkışlarla ortaya koymaktadır. Bunların başlıcaları öze karşı biçim, amaca karşı oyun, düzene karşı anarşi, bütünselliğe karşı yapıbozum, merkezelliğe karşı daralma, derinliğe karşı yüzeysellik, belirlenime karşı belirlenmesizlik olarak sıralanmaktadır. Tüm bunların gelip dayandığı sonuç ise evrensel

anlatıların (Marksizm ya da Freud'un kuramı) artık sona erdiğinin ve buna bağlı olarak toplumsallığın çoğul yapısının vurgulanmasıdır (Çulhaoğlu ve Soyer, 2000: 56). Dolayısıyla sivil toplum kavramı ele alınırken, yanılısamalara son derece açık böylesi bir eklektik düzlemle karşı karşıya kalınmaktadır.

Sosyal bilimlerde pek çok kavramda olduğu gibi sivil toplum kavramında da olağan olarak çok yönlü bakış açısını gerektirecek bir düzlemden bahsedilebilir. Bunda, farklı ideolojik yaklaşımların ve düşünce biçimlerinin kavrama yüklediği anlamlar etkili olmaktadır. Bununla birlikte değerlendirmelerin, devlet otoritesi toplum ilişkisi ekseninde bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla yapılan tanımlamalarda bu ilişkiye bakış açısının belirleyici olduğu görülmektedir. Nitekim kavramla ilgili tanımlamalarda da sivil toplum, gönüllü, kendi kendini oluşturan, kendi desteklerine sahip, devletten özerk, özel alan ile devlet arasında aracı niteliğinde örgütlü bir sosyal yapılanma (Sarıbay, 1997: 90) olarak karşımıza çıkmaktadır. Yanı sıra bir başka tanımda kapitalizmin, sivil toplum kavramını kendi varlık koşulları içerisinde anlamlandırdığı da görülmektedir. Bu anlamda Shills'in sivil toplum kavramına yer verilebilir: "Bir sivil toplum, içerisinde tek tek üyelerinin gruplarının ve topluluklarının özerkliğinin, bireyler ve gruplar tarafından bir bütün olarak topluma ve onun özel merkezi organlarına ve yasalarına karşı üstlenilmiş yükümlülükleri tanımayı içerdiği çoğulcu bir toplumdur" (akt. Güneş ve Güneş, 2003: 118).

Buradan hareketle liberal sivil toplum tanımında, kapitalizmin devlet otoritesi karşısında bu özerk oluşumların gücünden yararlanma maksadının yattığı ileri sürülmektedir. Böylelikle kapitalizm devletin daha da küçültülmesiyle varlık koşullarını yineleyebilecektir. Neo-liberal yaklaşımın bu anlamda tehlikeli olduğu ileri sürülmektedir: "Eşit bireylerden kurulu bir toplum, devlet ve sivil toplum ilişkisini liberal bir iş bölümüne dönüştürmek kamusal hizmetlerin devletin dışında bazı sivil toplum örgütleri aracılığıyla yapılmasını ve böylece meta ilişkilerinin derinleşmesinde ve genelleşmesinde bazı sivil toplum örgütlerinin aracı olmasını önermekle de birleşiyor" (Güneş ve Güneş, 2003: 118). Nitekim tarihsel

perspektifine dikkat edildiğinde sivil toplum kavramının, kapitalist sistemin gelişimiyle paralel bir seyir izlediği fark edilmektedir.

Sanayi Devrimini izleyen iktisadi gelişmeler, beraberinde bireyin mahremiyetini ifade eden özel alan ile diğer bireylerle ilişkisini ifade eden kamusal alan kavramlarını ortaya çıkarır. Bu doğrultuda A. Smith'in liberal sivil toplum anlayışı çerçevesinde özel ve kamusal alan ayrımına değinen Akal'a göre, devlet-sivil toplum ikilemi, beraberinde kamu hukuku/özel hukuk kavramlarını da Batı literatüründe ortaya çıkarmıştır. Siyasi otorite karşısında yer edinen özel alan, bireylerin özgürlüğünün özellikle de mülkiyet özgürlüğünün teminat altına alınması için gereklidir. “ Bir pazar alanı olarak sivil toplum, mülkiyet ilişkilerinin, devletin müdahaleci olmayan koruması altında, özgürce gelişip serpiştiği alandır: Parola, bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler dir.” Devlet sadece ortak yararı (?) gözeten, bireylerin ekonomik alanda ihtiyaçlarını karşılayan bir oluşumdur. Bu anlamda sivil toplum ve devlet bir aradadır (Akal, 1995: 31). Başka bir ifadeyle sivil toplum olarak düşünülen toplum, ancak Devlet'le ve Devlet içinde var olabilirdi. Ya da sivil toplum, kavramsal açıdan insanlar Devlet'i düşünebilmeye başladıktan sonra var olabilirdi (1995: 37).

Alman düşünür Hegel'de sivil toplum; kazanç, şahsi mutluluk ve kişi statüsünün korunması gibi istençlerin kolektif bir biçimde sergilendiği alanı ifade etmektedir. Bu istençler bir yönüyle egoistliklere yer açabildiğinden “çıkarlar sistemi” ile karşılaşılır. İşte bu noktada “çıkarlar sistemi”ni düzenleyecek tarafsız bir güce ihtiyaç duyulur. Bu ihtiyacı karşılayacak tarafsız güç tabii ki “devlet” olarak karşımıza çıkar. Bundan dolayı insanların gelişmesini şekillendiren toplumsal evreler içinde sadece “sivil toplum” değil, insanların yaşamlarında yer edinen “devlet” de düşünülmelidir. “İnsan ancak ‘devlet’ birimi içinde yaşadığı zaman en ‘yüksek’ amacına ulaşmıştır” (Mardin, 1995: 14). Bu durumu Kalaycıoğlu (1997), daha geniş bir sosyo- politik çerçeveye oturtan Karl Marx'ın çözümlenmeleriyle şöyle ifade etmektedir:

Kapitalizm öncesi geleneksel toplumda birey yerine topluluk (cemaat) temel siyasal ve toplumsal birim olarak kabul edildiğinden, bireyin gönüllü girişimiyle oluşturduğu bir yaşam alanı, örneğin dernekleşme oluşmamaktadır. İlahi esinle hareket etmeyi sağlayan metafizik nedensellik irdelemelerinin dünyevileşme (secularization) ile sorgulanmaya ve terk edilmeye yüz tutmasıyla birlikte, kapitalizm bireyin cemaat kültürünün etki alanı dışına çıkmasını sağlamış olduğundan, kapitalizmin gelişmesiyle birlikte topluluğun (cemaatin) sosyo-politik önemi azalmıştır. Bireyin örneğin müteşebbis gibi başlı başına bir toplumsal birim ve değer olarak algılanmaya başlaması, onun gönüllü girişimiyle oluşturduğu toplumsal yapıların sayıca çoğalmasına yol açmıştır. Bu gelişme devletin faaliyet alanını daraltmıştır. Özellikle kapitalist gelişme ile birlikte devletin ekonomik faaliyetler başta olmak üzere siyasal ve toplumsal hayatta ona meydan okuyan sendikalar, odalar, dernekler gibi gönüllü kuruluşların etkinlikleri ve güçleri artmaya başlamıştır (112-113).

Burada Hegel ve Marx'ın sivil toplum kavramı için farklı yaklaşımlar sergiledikleri gerçeğinin altını çizmek gerekir. Marx, kavramı işbölümü, sınıf ilişkileri boyutunda ele alırken; Hegel'in sivil toplum ve devleti farklı birimmiş gibi ele almasından ötürü, devlette iktisadi faaliyetlere ve bu faaliyetleri düzenleyenlere 'boyun eğme' hadisesini göremediği açıklamasında bulunarak eleştirir (Mardin, 1995: 14). Marx'a göre sivil toplumun temelinde, atomize edilmiş bir toplumda bencil çıkarları peşinde koşan bireylerin haklarının korunması dürtüsü yatmaktadır. Bu bakış açısıyla Marx, Hegel'den önemli ölçüde uzaklaşmaktadır. Çünkü Hegel, ekonomi alanında rekabete girebilmek için aile birliğini terk eden bireylerin dünyası olarak tanımladığı sivil toplumu, devletin karşısına koyarken; Marx ise devleti ve onun güvenlik güçlerini, kendini örgütleyip koruyamayacak olan sivil toplumu onun adına koruyacak aygıtlar konumunda tanımlamaktadır (Çulhaoğlu ve Soyer, 2000: 10-11). Bu açıklamalardan, sivil toplum ve devleti aralarında hiçbir ayırım bulunmayan yapılar olarak kavrama gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Daha çok aralarında hangi dinamiklere dayalı bir ilişkiselliğin kurulduğuna dikkat edilmelidir.

Günümüzde de sivil toplum, devletin daha kısıtlı bir alanda yer aldığı, buna karşılık çoğulculuğun ve katılımcılığın yaygınlaştığı alan olarak temel kuramlar içerisinde yer edinmektedir. Bu durum şu üç temel kuram içerisinde ifade bulmaktadır:

“Çoğulcu Sivil Toplum”: Toplumda devlet dışı örgütlenmelerin, grupların söz hakkı savunulmaktadır. Sivil toplum devlet faaliyetlerini yönlendirir. “Asgari Devletçi Sivil Toplum”: Buna göre hükümet toplumu biçimlendirme ve bireyin davranışına karar vermemelidir. Çıkar gruplarının yarar sağlama olanaklarının sınırlamasını savunur. “Katılımcı Sivil Toplum”: Devlet ve Sivil toplum iç içedir ve katılımcı demokrasiye dayanırlar (Güneş ve Güneş, 2003: 121). Her üç kuramın da kapitalist toplumsal formasyon içindeki konumu, yani üretim ve bölüşüm yapıları (kaynakların kıtlığı, birikim döngüsü gibi) göz önüne alınırsa, sivil toplumun nihai olan demokratikleşme hedefi pek çok açıdan sorunlu bulunmaktadır.

Bu üç sivil toplum kuramında, kurumsal yapıların işleyişine ilişkin farklılıklar göze çarpmakla birlikte bir takım ortak özellikler de söz konusudur. Bu ortak özellikleri Fincancı şu iki madde ile ifade eder: “[1] Batı’da geliştirilen her üç sivil toplum kuramı temel hak ve özgürlüklerin tam ve eksiksiz varlığını veri sayar; sivil toplumu o taban üzerine kurar. [2] Her üç sivil toplum kuramının ortak amacı merkezi otoritenin toplumsal sivil yaşama, kural koyarak müdahale yetkisini sınırlamaktır.” (1991: 14).

Türkiye’deki sivil toplum hareketleri değerlendirilirken bu kuramlarla birebir örtüşmediği üzerinde durulur. Buna göre Türkiye’deki sivil toplum özlemleri, temel hak ve özgürlükler ekseninde daha demokratik bir toplum yapısı özlemi olarak doğmamıştır. Tam tersine eksikliği toplumsal yaşamın her alanında hissedilen temel hak ve özgürlüklerin “jeneratör”ü olacak bir yapı şeklinde düşünülmektedir. Bu yüzden de temel hak ve özgürlükleri kazanmak üzere halkı siyasetin içine çeken, ama özünde siyasetle halkı (sivil toplumu) ayrı tutmayı amaçlayan bir *çoğulcu sivil toplum* hareketi olmanın garipliği ve çelişkisi yaşanmaktadır. Bu çelişki siyasi müdahaleyi yönlendiren halkla, siyasi müdahaleden uzak düşünülen halk çelişkisidir. Böyle bir çelişkinin arkasında ise Amerika’daki toplum ve devlet yapısı içinde düşünülen *çoğulcu sivil toplum* kuramına, Türkiye’de temel hak ve özgürlüklerden yoksun bir şekilde bel bağlanması yatmaktadır (Fincancı, 1991: 14). Bunun en

önemli göstergesi olarak da karşımıza, yeni toplum formasyonunun askeri müdahaleye koşut birtakım düzenlemelerle yeniden tesis edilmesi çıkmaktadır.

1980'ler itibariyle Türkiye'de liberalizmin sözcülüğünü yapan sermaye çevreleri, kamusal alan-özel alan söylemleri temelinde iş bitirici, kendine güvenen, piyasa koşullarında çıkarlarını maksimize eden bireylerin var edeceği bir "sivil toplumculuğa" atıflarda bulunurken; özellikle emek cephesi ile yaşadıkları sorunlarda -12 Eylül'de olduğu üzere- militer güçlere bağlılık bildirecek düzeyde çelişik bir sınıf karakteri sergilemektedir. Bu yönüyle Türkiye "burjuvazisi" aktüel yapıya angaje olurken, kendisi için yaratılan avantajlı pozisyonu benimsemekte, dolayısıyla da Batı ölçeklerinde sivil toplum öncülüğü yüklenecek meşru zemine sahip olamamaktadır.

Bu anlamda unutulmaması gereken husus; "yönetime el koyma" girişimleri, hangi "iyi niyetli", "kahramansı", "romantik" ya da "fanatik" gerekçelere sığınılırsa sığınılısın sonunda sivil toplum dokusu karşısında aşamalarla çözülüp dağılırlar. Bu yönüyle özgürlükten ve demokratikleşmeden uzak kalan üstten yönetim anlayışlarının ortaya çıkardıkları sonuçlar, Engels'in 13 Nisan 1866'da Marks'a yazdığı ünlü mektupta şöyle dile getirilmektedir:

Bonapartizm ne de olsa, modern burjuvazi'nin gerçek din'idir. Burjuvazi'nin doğrudan doğruya yönetme yeteneğine sahip olmadığı ve İngiltere gibi, herhangi bir oligarşi'si bulunmayan yerlerde, devlet'i ve toplum'u belirli bir bedel karşılığında burjuvazinin çıkarlarına göre yönetme işi için Bonapartist bir yarı diktatörlüğün normal biçim haline geldiğini her geçen gün daha iyi görüyorum; bu diktatörlük, burjuvazinin büyük maddi çıkarlarını hatta burjuvaziye karşı ele alıyor, ama yönetim sürecinde de burjuvaziye hiç yer bırakmıyor. Öte yandan, bu diktatörlük, kendi istemese de, kendini burjuvazinin maddi çıkarlarına uydurmak zorunda kalıyor.(akt. Gevgilili, 1990: 135).

18. y.y.'de Batı Avrupa'da toplum halinde yaşamının nasıl mümkün olduğunu anlamaya yönelik analitik bir araç olarak görülen "sivil toplum" çeşitli aşamalardan geçerek bugünkü anlamına ulaşmıştır. Bu aşamalardan ilki devletin üyesi olmakla özdeşleşen anlamından kurtulması iken; ikinci aşama, sivil toplum içindeki bağımsız toplulukların kendilerini devlet otoritesine karşı savunmalarının meşru bir zemin kazanmasına işaret eder. Üçüncü aşama sivil toplumun içerdiği özgürlüğün, toplumsal çatışmaların kaynağı devlet

müdahalesinin bu çatışmaları önleyici bir faktör sayıldığı anlayışı yansıtır. Son aşama ise, üçüncü aşamaya tepki olarak, devlet müdahalesinin sivil toplumu yavaş yavaş boğacağından korkulmaya başladığı noktayı ifade eder. İşte bu son aşama, Türkiye’de güncel tartışmalardaki devlet-toplum karşıtlığını şekillendiren anlayıştır (Sarıbay, 1997: 89-90).

Bu anlamda 1980’lerin sonlarına doğru anayasanın getirdiği ciddi sınırlara rağmen örgütsel-toplumsal hayatta fark edilir bir canlanma yaşanmış ve Kürt hareketi, İslami hareketler, feministler aynı dönemde seslerini daha çok duyurmaya başlamışlardır. Sosyal alandaki bu hareketlenme pek çok sosyal bilimcinin sivil toplumu Türkiye’deki demokratikleşmenin önemli göstergelerden biri olarak yorumlamasına da kaynaklık etmiştir (Heper, 2006; Erdoğan, 2005). Nihayet baskıcı ve otoriter devlete karşı toplumun “güçlenme” süreci başlamıştı. Daha çok liberal bakış açısını yansıtan bu çalışmalar sivil toplumu çok genel ve özsel bir kategori olarak alıp sivil toplum içindeki farklı aktörleri ve pratikleri göz ardı etmektedirler (Can, 2007: 96).

Üzerinde durulması gereken bir nokta da, 12 Eylül’ün ardından siyasete katılımı sınırlandıran ve siyaseti sadece bireylerin oy vermesine indirgeyen anlayışın yeni siyasi katılım biçimlerini ortaya çıkarmasıdır. 1980’lerin yasaklı ortamında, çeşitli sivil toplum kuruluşlarının siyasi etkinliklerini yitirmesi, önemli bir boşluk yaratmış ve bu boşluk cemaatsel oluşumlarla kapatılmıştır. Bu anlamda katılımın durmadığını ancak biçim değiştirdiğini ifade eden Öncü, bu değişimi şu üç olguya değinerek açıklamaktadır: -
 “ikincil kuruluşlar dediğimiz, devlet ile birey arasında köprü oluşturan, siyasetin oy verme eylemi ötesinde, topluma mal olmasını sağlayan örgütlenmelere getirilen yasaklar; -
 bu yasakların getirdiği boşluğu dolduran “cemaatsel” bütünleşmeler; -
 yerel yönetimlerde desantralizasyon ve cemaatlerin siyasete eklemlenmesi.”(Öncü, 1991: 42).

Yerel yönetimlerdeki desantralizasyonun pratikteki yansımalarına bir örnek teşkil eden ANAP’ın Sakarya Belediyesi’nde yaşanan yolsuzluk ve mafya olayı dikkat çekmektedir. Buna göre Sakarya Belediye Başkanı Erkal ETCİOĞLU ile ilgili yapılan haberde, Başkan’ın

önce ‘kendi adına kurduğu Yenişehir Yapı Kooperatifi’ne, belediye kasasından satın aldığı daha sonra da durumun ortaya çıkmasıyla, belediyeye geçirdiği’ Beşköprü Mahallesi’ndeki arsa konu olmaktadır. Etçioğlu, bu konuyla ilgili olarak 1. Asliye Ceza Mahkemesi’nde yargılanırken; aynı zamanda Etçioğlu’nun, Sakarya’da kendilerine “6. Bölük” adını veren ve şehirde “terör” estiren “çek senet” mafyası görünümündeki eski MHP’liler olduğu ileri sürülen grupla ilişkisi üzerinde durulmaktadır (“Yargılanan Başkan,” 1989).

Bununla birlikte İstanbul’da ve Ankara’da “tefecî piyasası” oluştuğu, yüksek faiz ile alınan paraların geri ödenmedikleri, bu nedenle cinayetlerin işlendiği bilgisine rastlanmaktadır. Buna ilişkin örnek olay, 1985 yılının Aralık ayında Asım Mail Mail adlı avukatın öldürülmesi üzerine yakalanan Kemal Aras’ın ifadeleriyle içerdiği boyutu ortaya koymaktadır. İbrahim Aydın isimli bir işadaminin ön planda görüldüğü olayla ilgili olarak, alacak-borç ilişkisinde mafya kanallı tahsilât yönteminin devreye sokulması üzerinde durulmaktadır. Bunun kanıtı olarak da, Aras’ın polise verdiği bilgilere başvurulmaktadır:

İbrahim Aydın... Esnafların paralarını piyasadan tahsil ettiğini, bazılarını yasal yoldan tahsil edemediğini, bu tahsilat işlerinde kendisine yardımcı olduğum takdirde alacağı miktara göre hisse vereceğini söyledi. Görevimiz borçlu kişilere gözdağı verip, parayı tahsil etmektir. Benim gibi birkaç adamı daha vardı. Buna karşılık bize para veriyordu...(Mumcu, 1990: 141).

1980’li yıllar Türkiye’de cemaat, mafya ve benzeri güç odaklarının etkinlik kazanması üzerinde, siyasal hayatın kesintiye uğratılmasının yanı sıra neo-liberal söylemin piyasa düzeninde tanımladığı “birey” çerçevesinin de önemli rol oynadığı söylenebilir. Bu bireyin en belirgin özelliği, toplumsal yaşam içerisindeki konumunu daha çok piyasa değerleriyle algılamasıdır. Piyasada çıkarlarını maksimize eden birey, bunu yaparken rekabet, girişimcilik, akılcı yönelim gibi ilkelerle bağ kurduğu bireyleri alt edilecek rakipler olarak görmektedir. Burada birey, içerilmenin koşullarını taşıma kapasitesi bakımından bir dışlamaya (soyutlamaya) maruz kalmaktadır. Atomize edilmiş bu birey şemasının, son derece parçalı bir sivil toplum yapısıyla örtüştüğü söylenebilir. Sivil toplum, güç odakları ve birey arasındaki ilişkisellik tam da bu bağlamda kurulabilir.

Toplumsallığın çoğul yapısı içinde her tür toplumsal bağdan koparılmış özne (birey), merkezselliğin reddedilmesinin gerektirdiği gibi merkezdışılaşmakta böylece merkezden kovulan özne de kurtuluşu cemaatler ve benzeri parçalı toplumsallıklarda bulmaktadır. Bu durum postmodernizmi sivil toplum söylemine bağlayan en önemli kuramsal bağ olarak görülmektedir. Çünkü sivil toplumun *sine qua non* koşulu olan parçalanmışlık ve iktidarın bölünmüşlüğü, postmodernizmde de içkindir (Sarıbay, 1997: 10). Parçalanmışlığı pozitif bir tarzda benimseyen postmodernizm ile kendini atomize olmuş özneler arasındaki ilişkilerle tanımlayan bir sivil toplum söylemi, böylelikle rahatça ilişkilenebilmektedirler. Dikkatli bir bakışın kolaylıkla görebileceği üzere, asıl olarak cemaatler halinde örgütlenen İslam'ın, bu ilişkilenenin bir bileşeni olması çok doğaldır. Toplumsallığın parçalılığına yönelik vurgusuyla postmodernizm, çoğulcu bir yapıyı, yani sivil toplumu gerektirmekte, İslam da sivil toplumdaki çoğulluklardan biri olarak kendi yerini meşrulaştırmaktadır (1997: 11).

Nitekim neo-liberalizm toplumsal alanı ekonomikleştirmeye ve (refah sunan) devletin sağladığı hizmetler ve güvenlik rejimlerindeki azalmayı giderek artan “kişisel sorumluluk” çağrısına bağlayarak ikame etmeye çalışan politik bir rasyonalitedir. Birey, yaşadığı “risk toplumu” içinde sağlığı ve güvenliği gibi pek çok konuda kişisel inisiyatif olarak ihtiyatlı ve özgüven sahibi olmalı; ayrıca daha “iyi durumda” olanlar yerel toplumsal grup ve cemaatleri içinde gönüllü olarak “diğerlerinin” güçlendirilmesi için çaba göstermelidir (Can, 2007: 116).

Liberal otoriteryanizmin ortaya çıkardığı insansal varoluş kipi, her türlü ortak bağdan ayrılmış, yalıtık, atomize bir var oluş şeklinde tanımlanmaktadır. Bu anlamda Özalcı liberalizmi, insanın “çıplak”, doğal varoluş itkilerini merkeze alan bireycilikle birlikte düşünmek mümkündür. Burada birey, kendi ilgilerini gerçekleştirme noktasında serbest, ancak bu serbestliğin mümkün olacağı düzenin taşıyıcısı devlet olduğunda tâbi varlık olarak görülmektedir. Zaten liberalizm, Türkiye’de bireyi toplumsal ve ahlaksal belirlenimleriyle tanımlamaktadır. Yani birey, ahlaksal ve dayanışmacı toplumsal yapıdan soyutlanmamış; ancak bu durum, korporatist bireyciliğe bürünmüştür (Toker, 2005: 117-118). Korporatist

anlayışın en somut temsilini, Semra ÖZAL'ın bir gazeteye yaptığı açıklamada bulmak mümkündür. Öyle ki Semra ÖZAL, bir muhabirin sorularını yanıtlarken, politikaya gireceği yönünde açıklamalarda bulunuyor ve ardından politikanın ekonomi üzerinde yoğunlaştığına değinerek, borsada yıllardır oynadığını ve de “bayağı kazandığını” rahatlıkla ifade edebiliyor (“Semra Hanım ‘Başkan Değil Milletvekili Olacağım’ Dedi,” 1990).

Kamuoyunda yankı uyandıran bu durumla ilgili dönemin SHP Milletvekili Kamer GENÇ, Semra Özal ve Efe Özal'ın borsada oynamalarının araştırma konusu yapılması için önerge verir. Genç, önergede ‘siyasi iktidarın denetimindeki’ Kamu Ortaklığı İdaresi'nin, Borsa'ya ‘müdahale’ yetkisine sahip olduğunu belirterek; Kamu Ortaklığı İdaresi'nin bu yetkiyi Borsa'dan senet alıp satarak kullanmasının sakıncaları üzerinde durmaktadır: “Yönetimin müdahalesiyle büyük kazançların söz konusu olduğu Borsa'ya, idarenin başındaki kişinin eş ve çocuklarının girmesi halinde, bunların lehine bu makamın sağlayacağı bazı haksız kazançların varlığı inkâr edilemez.” (“Semra Hanım ve Efe Özal'a Devlet Desteği Suçlaması,” 1990).

Piyasa toplumunun özgün işleyiş yapısını bozduğu savıyla, sosyal devlet yapısını hedef alan neo-liberal politikalar, toplumun yeniden yola sokulması noktasında özel ve güçlü bir siyasi müdahaleye başvurmaktadır. Tüm toplumsal var oluş alanlarının piyasa modeline göre yeniden düzenlenmesi işi, neo-liberal yönetimin temel amacı haline dönüşmektedir. Bu yapılanma ile sosyal devletin yönetim nesnesi olan ‘toplum’un çözülmesiyle birey ve mikro/ahlaki cemaatler onun yerini almaktadır (Özkazanç, 2005: 636). Liberal öğretilerin bir paradoks halini alan “kendiliğinden denge” ilkesi burada da ortaya çıkmaktadır.

Bu açıdan Özal liberalizminin gelişim doğrultusu için kullanılan “anarşik liberalizm” ifadesi anlamlı bulunmaktadır. “Gelenekleri yıkmış, bireyleri özgürleştirmiş, hedonist düşleri meşru kılmış, yasal engelleri zayıflatmış, istekleri artırmış, yeni pazarlar yaratmış ve önündeki bütün engelleri yıkmıştır.” Böylelikle liberalizm herkesin başıboş kalması olarak anlaşılakta, bu da anarşik bireycilik, hedonist tüketicilik ve keyfi modernizm anlamına

yorulmaktadır. Bu temeller üzerinde yükselen liberalizmin, haliyle vatandaşlık tanımı, kentli davranış biçimleri, meslek etiği, girişimcilik ahlakı, kurumlar ve düzenlemeler gibi etkenleri göz ardı ettiği belirtilmektedir. Türkiye’de liberalizm, kolay zengin olma yolu haline gelmiş ve “laissez-faire” politikalarıyla ilişkilendirilen yolsuzluk kavramı ile birlikte kullanılmıştır (Göle, 2002: 77). Bu açıdan girişimci ve sorumluluk sahibi bireyler uluslarına olan bağlılıklarını birbirleri arasındaki bağımlılık ve borçluluk ilişkisi üzerinden değil, bir dizi mikro ahlaki alanda veya cemaate kendini gerçekleştirmenin peşinde koşarak yerine getirirler (Can, 2007: 91). Cangızbay’ın, “tabu yıkıcı-kalıp parçalayıcı” olarak nitelendirdiği bu yeni birey tipinin, her türden içeriksel farklılık ya da farklılaşmadan bağımsız, işlevlerini koruyabilen bir mekanizmayla idealize edildiği ve meşru kılındığı bildirilmektedir. Bu idealize edilen yeni birey tipi, Cangızbay tarafından “ANAPgil Birey” kavramsallaştırmasıyla şöyle betimlenmektedir:

ANAPgil birey için, ultra-pozitivist bir teknoloji hayranlığından ‘Allah işi’ciliğine; mezhep, tarikat, hatta etnik köken temelli bir partikularizmden ‘globalleşme’ militanlığına; askeri rejim hayranlığından ‘sivil toplum’ mücahitliğine; demokrasi havariliğinden siyaset Ku-Kluks-Klançılığına; Amerikan işgüderliğinden ‘Türk Asrı’ yaratıcılığına, tutarlı tutarsız, yakışır yakışmaz, uyar uymaz, olunmayacak şey, takınılmayacak tavır, girilmeyecek kılıf yoktur; yeter ki söz konusu şeyi olan, tavırı takınan, kılıfa giren kendisi olsun (Cangızbay, 2002: 109).

Pragmatist 20. yüzyıl dünyası, var olan uluslar arası hegemonya ilişkilerinin de ivmesiyle, toplumsal sorunları çoğu kez aşırı basitleştirilmiş ekonomik şemalara ya da matematik denklemlere indirgemıştır. Sivil toplumun değişik kesimlerine belli ekonomik yararlar sağlamak ya da çeşitli ‘aralık’ sistemleri ile bazılarını özel ayrıcalıklar tanımak, güncel iktidar dengelerinin klasik oyunlarına dönüşmüştür.

Bu doğrultuda sivil toplum yapılanmasını Marksist bakış açısıyla değerlendiren Başkaya, sivil toplum söylemini ve örgütlenmelerini, neoliberal politikalar için bir mistifikasyon aracı olarak nitelendirmektedir. Başkaya bu durumu, bir röportajda şöyle açıklamaktadır: “Küreselleşmeyle birlikte neoliberal çağda devletin kalkınma sürecinde insanlara iş bulma, onlara destek olma gibi işlevleri ortadan kalktı ve hızla yoksullaştırıcı

politikalar uygulanmaya başlandı. İşte bu politikalar uygulanırken ortada kalmış, çaresiz, işsiz evsiz, sosyal korumasız vb. insanları biraz yatıştırmak için bu sivil toplum söylemi devreye sokuldu.” Böylelikle kapitalist sistem, -doğası gereği yoksun bıraktığı- insanlara sorunlarının çözümünde yardım ediyor (?) görünmektedir. Ve yoksulluğun gerçek nedenlerinin sorgulanması da engellenmektedir. Öte yandan Başkaya, çeşitli sivil toplum örgütlerinin bulunduğunu ve bunların “yoksulların yanında yer alanlar” ile “emperyalizmin yanında yer alanlar” şeklinde, bir ayırımının yapılması gerektiği üzerinde durmaktadır (Başkaya, 2005: 124).

Otoriter-bürokratik devlet yapılanmasına karşı algılanan, özgürleştirici bir söylemle inşa edilen ve bu anlamda Türkiye toplumunun azımsanmayacak ölçüde onay verdiği Özal dönemi, toplumu/bireyi piyasa anlayışı ile yeniden kurgularken yerleştirdiği ahlaki ilkeler ve kurumsal yapılar temelinde toplumsal uçurumları, eşitsizlikleri, adaletsizlikleri derinleştiren bir pratiği yansıtmaktadır. Bu nedenle dönem içindeki liberal söylemlerde öne çıkarılan geleneksel ile modern olan arasında bir sentez hedefi, toplumsal gerçekliklerle hiç de uyuşmayan temelsiz bir sav olmanın ötesine geçememektedir.

Türkiye’de yeni sağın bir yandan neo-liberal politikalarla kapitalizme yapısal uyum sağlama, öte yandan buna uygun olarak toplumu radikal bir biçimde depolitikleştirme çabası sonuçta ortaya sivil toplum, hukuk devleti ve yurttaş gibi ‘liberal’ terimlerle değil de dinsel tarikat, cemaat, siyasal şiddet, çete ve mafya gibi neo-liberal terimlerle ifade edilmesi gereken bir siyasal alan doğurmaktadır (Özkazanç, 2005: 642). Bu alan, sivil toplumun kararlarında ne ölçüde bağımsız hareket ettiği sorunsalını bünyesinde taşımaktadır.

Sivil toplumun varlığı konusuna, çoğunlukla devlet/bürokrasi ile birey/toplum temelinde bir karşıtlığa vurgu yapılarak açıklık getirilmeye çalışıldığı dikkate alındığında; neo-liberal dönem geleneksel bürokrasinin gücünü sınırlayıp, onun yerini cemaatçi kadrolar ve şahsi çıkar şebekeleri ile doldurma gibi bir pratikle ortaya çıkmaktadır. İçişleri Bakanlığı’nda imam-hatipli kadrolaşması, İstanbul Belediyesi’nde Sivaslı kadrolaşması,...

Örnekleri çoğaltmak gayet mümkündür. Sivil giyimli oldukları için bunlara sivil iktidarın kadroları sıfatını vermek hiç de doğru olmayacaktır. Çünkü bunlar dar cemaatlerin kadrolarıdır. Hâlbuki sivil iktidar dediğimiz olgu cemaat iktidarı olmamalıdır. Bugün Türkiye’de devletin gerilediği alanı işgal edenler ancak dar cemaat ilişkilerine arkalarını yaslamaktadır (İnsel, 2007: 287). Dolayısıyla sivil alanın her tür etnisite, inanç ve cinsiyet temelinden bağımsız yurttaşlık değerleriyle meydana gelen bir alan olduğunu söylemek gittikçe güçleşmektedir.

Kültürel temellerle ilişkilendirilen bu durum, Barry tarafından liberal bakış açısıyla şöyle değerlendirilmektedir:

.... Gerçekte, toplulukçu kapitalist ekonomiler garip bir faydacılık gayri resmi ve gizli anlaşmalar (ki bunların çoğu Amerikan ticaret ve şirketler hukukuna göre yasadışıdır) etkinliği artırmanın araçları olarak işlemektedir. Fakat iktisadi faaliyetin bütün faydacı temellendirmeleri gibi, toplulukçu temellendirme de empirik doğrulamaya tabidir ve empirik açıdan bakınca görülmektedir ki bu sistemler açıklık ve yeniliğe engeller yaratma eğilimi taşımaktadırlar ve bu engeller şimdi iktisadi büyümeye sekte vurmaktadırlar (Barry, 2001: 58).

Bu değerlendirme, piyasa gerçeklerini veya açmazlarını göz ardı edip, liberal ilkeler üzerinden problemi soyutlama eğilimi taşımaktadır. Esasında piyasa koşullarının kendisi içinde verili olan bu problemler, sırf toplulukçu ülkelere aitmiş gibi gösterilerek bir yanılısamaya neden olunmaktadır. Öyle ki, piyasa kurallarının getirdiği orantısız güç ilişkileri ve devletin bu noktadaki işlevi hesaba katılmamaktadır. Daha çok bir antropolog tavrı ile modernleşemeyen topluluklar tasvirine gidilmektedir.

Nihayetinde 1980’ler Türkiye’si’nin, neo-liberal yapılanmaya koşut bir sivil toplum söylemi ile algılanabilecek düzenlemeleri içerdiği söylenebilir. Bu söylemde sorunsal olarak karşımıza yine merkezi idare çıkarılmaktadır. Sorunun temelinde, piyasa düzenine engel teşkil ettiği düşünülen geleneksel toplum ve devlet ilişkisi bulunmaktadır. Böylelikle anti-demokratik nitelemelerle, devletin ekonomik ve siyasal alandaki ağırlığını sona erdirmek, kamusal-özel alanların yanında “sivil” alanın da gelişmesine ortam hazırlamak piyasa toplumunun gerekleri haline gelmektedir. Demokratikleşmenin önemli bir ayağı olarak

gösterilen sivil toplum, piyasa mantığı doğrultusunda yapılandırılırken hak ve özgürlüklere, çoğulculuğa, girişimciliğe, ödev ve sorumluluk bilincine, gönüllülüğe yoğun atıflarda bulunmaktadır.

Toplumsal çoğulculuk içinde pek çok yapılanma, devletten özerk alanlar olarak tanımlanıp, devlete alternatif niteliklerle çözüm odakları biçiminde sunulmaktadır. Devlet etkinliği ekonomik ve toplumsal alanda geriletilirken; oluşan boşluk, bireylerin bir başına çıkarlarını kollaması gereken “piyasa” mantığı ekseninde pervasızca hareket eden çeşitli informel güç odakları tarafından doldurulmaktadır. Bireyin aidiyet duygusunu besleyen devletle kurmuş olduğu yurttaşlık bağı zayıflatıldığı için merkezden umudunu kesen birey, bunun yerine cemaat, mafya benzeri oluşumlarla bu yoksunluğunu giderecek aidiyet bağlarını kurmaya yönelmektedir. Öte yandan formel yapılanmalar olarak çeşitli sivil toplum oluşumlarının da, devletten bağımsız hareket etme yönünde bir eğilime sahip olduklarını söylemek güçtür. Çünkü neo-liberal politikaların ortaya çıkardığı durum, sivil toplum oluşumlarını siyasal iktidarla birlikte hareket etme ve çeşitli konularda (yoksulluk, işsizlik vb.) proje yürütme gibi eklektik ve de korporatist tavır geliştirmeye sevk etmektedir. Böylelikle yaratılan düzlemde, sivil toplum yapısının demokrasiye yönelik açılımlarının ne ölçüde işlevsellik sağladığı tartışma konusu haline gelmektedir.

SONUÇ

1980’li yıllar Türkiyesi üzerine yapılmış olan bu çalışma, dönem itibarı ile yeniden yapılanma sürecine girmiş olan dünya kapitalist sisteminin, tarihsel süreç içerisinde girmiş olduğu kaçınılmaz krizleri her defasında öteleyecek bir ideoloji geliştirme eğilimiyle ilişkilendirilen liberal savunuları sorgulama amacı temelinde yürütülmüştür. Bunun için bir kavram olarak liberalizmin, düşünsel dayanaklarından hareket edilmiş ve teorik yelpazesi ile gerçeklik boyutunun hem kendi içlerinde hem de aralarında nasıl bir yönelim taşıdıkları soruları cevaplanmaya çalışılmıştır. Soruların cevaplarına ulaşabilme adına, liberalizmin tarihsel bir perspektiften günümüze uzanan temel ilke ve savunularındaki süreklilikler ya da kopuşların kapitalist dünya konjonktürü ile örtüşme zemini göz önüne alınmaktadır. Bilindiği üzere kapitalist sistem, sürekli birikime dönük varlığıyla, kabına sığmayan bir büyüme paradoksunu verili olarak yaratmış olmaktadır. Böyle olunca, varlığını ancak tüm toplumsal yapı ve düzenlilikleri sistem içinde özümle yoluna giderek sağlayabildiği bilinmektedir. İşte bu noktada kapitalizm, liberal öğretilere bağlanarak toplumsal ve siyasal formasyonu taleplerine cevap verecek bir dönüşüme tâbi tutabilmektedir. Dolayısıyla liberalizmin de bu dönüşüm süreci içinde söylemlerini yeniden düzenleme yoluna gittiği görülmektedir. Bunun en açık göstergesi olarak liberalizmin “klasik”, “sosyal” ve “neo” gibi dönemsel nitelendirmelerle yeniden tanımlanma çabası örnek verilebilir.

Nitekim çalışmanın birinci bölümünde, liberalizmin temel öğretisi ve ilkeleri konu edilerek kavramsal düzlemde tartışılırken devlet, toplum ve piyasa tanımlamalarının oldukça değişken bir çerçeveye sahip olduğu görülmektedir. Bu durum kapitalizmin, yeniden yapılanma sürecinde, var olan toplumsal ve siyasal yapıyı konjonktürel olarak egemenlik ilişkilerini sürdürmeye imkân verecek bir tarzda dönüştürmesi üzerinden açıklık kazanmaktadır. Yani kapitalist hegemonyanın sürmesi, uygun toplum ve devlet örgütlenmesi ile sağlanmaktadır. İşte bu noktada, kapitalizmin ideolojik bir kalkanı olarak liberalizmin devreye girdiği söylenebilir. Kapitalizmin yaşamakta olduğu her kriz, liberalizmi, krizi

aşmaya yönelik bir eğilim çerçevesinde temel savunularını yeniden biçimlendirmeye sevk etmektedir. Örneğin 1870 krizinde, liberal söylemin “çoğulculuk” vurgusu temelinde hazırlanan yasaların işlevselliği fark edilmektedir. Öte yandan 1929 krizi, -sosyalist düzenin alternatif olarak belirlediği bir dönemde- Keynesçi politikaların doğurduğu “sosyal devlet” uygulamaları temelinde aşılmaktadır. Nihayetinde 1970 krizine gelindiğinde ise sosyal devlet uygulamalarının hızla tavsiyesine gidilmekte ve devleti piyasa ilişkileriyle örgütleme çabası belirginleşmektedir. Bunun için girişimciliğe dayalı bir “toplum/birey”; kendiliğinden denge söylemine dayalı bir “serbest piyasa”; ve bu sürece müdahale etmeyerek gerekli koşulları sağlayacak bir “sınırlı devlet” savunuları ideolojik temellendirmelerle empoze edilmektedir.

Böylelikle temel kabuller arasında gösterilen “sınırlı devlet” ve “serbest piyasa” savunusunun teorik ve pratik zeminine ilişkin yapılan tartışmaların, bu savunuların taşıdıkları paradoksları ortaya koyduğu görülmektedir. Bu anlamda devlet mekanizmasını ekonomik ve sosyal alandan soyutlayan -“gece bekçisi” “minimalist”- liberal söylemin kendi içinde bir döngüsellik taşıdığını gösteren pek çok pratik ortaya çıkmaktadır. Öyle ki, liberallerin “devletin küçültülmesi” söylemine koşut gidilen devlet ve sivil toplum ayrımının çelişik yansımaları sahip olduğu; özerk bir alan olarak tanımlanmakla birlikte sivil toplumun pek çok ülkede devlet ve çeşitli güç odakları tarafından denetlenmesi - yönlendirilmesi pratiğiyle kanıtlanmaktadır. Aynı zamanda devlet, piyasa mantığı ile yapılandırılarak küçültülmekten ziyade özel sermayenin ve çıkar çevrelerinin egemenlik ilişkilerine geçit verecek bir işlevsellikle büyüklüğünü sürdürmektedir. Buna paralel bir biçimde serbest piyasa koşulları da, iddia edildiği gibi salt girişimci, kendi çıkarlarını maksimize eden, rasyonel yönelimli bireylerle toplumsal dengeyi sağlayamamaktadır. Piyasanın doğurduğu dengesiz güç ilişkileri ve sermayeden yana işlevsellik kazandırılan devlet mekanizması pratik zeminde oligopol (tekelci) yapıları öne çıkarmakta, ayrıca bu koşullarda satacak emeğinden başka bir şeyi olmayan geniş emek kesimini sermayedarın güdümüne bırakmaktadır.

Dolayısıyla yeni dönemin liberal politikaları ekseninde oluşturulan serbest piyasa düzeneği, ekonomik ve sosyal yaşamda ilişkileri büyük ölçüde dönüştürecek pek çok yapılanmayı beraberinde getirmektedir. Bu anlamda sermaye çevreleri ve devlet ile oldukça girift, eklektik bir yapıyı yansıtan “sivil” alan, öte yandan piyasa koşullarında çıkarlarını kollamak üzere bencil, hesapçı, kısa yoldan kazanç elde etmeyi ilke edinen bireyler göze çarpmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümüne geçildiğinde ise araştırmanın yöntemi üzerinde durulmaktadır. Bu anlamda 1980’ler Türkiye’sindeki devlet-toplum ilişkisinde yaşanan dönüşümü kavrayabilme adına, tarihsel bir çerçeveye ile Türk devlet geleneğini yansıttığı düşünülen merkez-çevre kuramı tartışmalara yön vermektedir. Devlet otoritesini merkeze alan bu yaklaşımın, güçlü devlet ve kontrol altında tutulmaya elverişli çevre unsurları arasındaki ilişkiyi ortaya koyduğu görülmektedir. Bu ilişkinin, Osmanlıdan Cumhuriyet Türkiye’sine uzanan bir takım kopuklukları ve süreklilikleri içermesi bakımından problemimize açıklık getireceği düşünülmektedir.

Osmanlı toprak sisteminden, mülkiyet yapısına kadar daha pek çok özelliği taşıyan Türk devlet geleneğinde, olagelen “merkez” odaklı siyasal anlayış, “devletin bekasını” toplumsal düzenin teminatı olarak görür ve devleti toplumun üzerinde bütünleştirici bir çimento işleviyle yüceltir. Tüm toplum kesimlerinin gözetilmesi temelinde bir idari örgütlenme yapısını gerektiren bu devlet anlayışı, devlete hizmet için donatılmış “kapı kulları”, cumhuriyet rejimiyle birlikte “devletçi seçkinler” tarafından korunmaktadır. Buna göre merkezi yapı etrafında oluşmuş bu düzenliliğe aykırı her tür çevresel oluşum, kovuşturmaya tâbi tutulması gereken sakıncalı unsurlar olarak algılanır.

Devralınmış olan bu devlet geleneğinin süreç içerisinde bilhassa kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkilerine bağlı olarak evrildiği; öte yandan evrilme boyunca devletin merkezi rolünde bir azalmanın bulunmadığı fark edilebilir. Yalnız, merkez-çevre çekişmesindeki

tarafların uzlaşmaya dönük tutum geliştirmeleri, aralarında organik ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlamaktadır.

Belirtilen sayılılar çerçevesinde değerlendirilen liberalizmin, 1980’li yıllar Türkiye deneyiminde, sermayenin yeniden yapılandırılmasına koşut bir dönüşüm projesi haline geldiği söylenebilir. Bu dönüşümde devlet-toplum ilişkisini piyasa ilkeleri ile düzenleme yoluna gidilirken; bu durumun, devletin ekonomik ve sosyal alandaki rollerine yansımaları, aynı zamanda devlet ile çeşitli toplum kesimleri arasında yol açtığı yeni ilişki biçimleri dönüm noktası denebilecek bir anlam ve boyut kazanmaktadır.

Neo-liberal söylemin Türkiye’de önde gelen savunucusu ve uygulayıcısı olarak Özal hükümeti de devletin ekonomiye müdahalesini reddederek, sermaye birikim ve bölüşüm sorunlarını piyasanın doğal işleyiş kuralları ile çözme yolunu salık vermektedir. Buna göre toplum, piyasa ilkeleri çerçevesinde örgütlenmeli ve bu yapı içerisinde bireyler de iktisadi özneler olarak rasyonel, fayda yönelimli ve çıkarını maksimize eden davranışlar sergilemelidir. Bunun içinde devletin etkinlik alanının daraltılması, diğer taraftan bireyin piyasa koşullarında “özgürce” rekabet edebilmesinin önünü açacak bazı açılımları sağlaması üzerinde durulmaktadır. Eğer ekonomi üzerindeki müdahaleler kalkacak olursa, serbest piyasa ilkelerinin geçerli olacağı bir toplumda sermaye birikim ve bölüşüm sorunlarının, her kesin çıkarını kollayabileceği “kendiliğinden denge” ile çözüleceği iddia edilmektedir.

Türkiye’de hayata geçirilmeye çalışılan bu liberal anlayış, askeri müdahale sonrası 1983 seçimleri ile iktidara gelen ve çizgisini muhafazakar-liberal söylemler üzerine inşa eden ANAP Hükümeti tarafından son derece iddialı bir biçimde temsil edilir. Dünya konjonktürü ile ilişkilendirilebilecek popülist siyaset tarzını başarıyla yürüten iktidar, en başta “devletçilik” yapısına savaş açarak, geleneksel merkez-çevre çekişmesini sona erdirecek uygulamalara imza atmıştır. Bu dönemde liberal söylemlere bağlı olarak devlet, otoriter- ceberrut ve hantal-bürokratik gibi sıfatlarla iktisadi ve toplumsal yaşamın dışına itilmekte, dolayısıyla tüm sorunlar devlet-toplum karşıtlığına indirgenmektedir. Popülist söylemle

başarılı bir şekilde yaratılan bu karşılık, devletin idari yapısını kökten değiştirecek yasa ve uygulamalara kolaylık sağlamaktadır.

Değişimin en ayırt edici tarafı, devletin bürokratik yapısında gidilen düzenlemelerle “devletçi seçkinler”in yerini “siyasetçi seçkinler”in alması olmaktadır. Buna göre yeni yapılanmada devletçi bürokratların tasfiyesine gidilerek, bunların yerini parti eksenli idarecilerin doldurması yoluna gidilmektedir. Böylelikle liyakat ilkesinin yerini siyasal tercihlerin almasına, dolayısıyla da bu idarecilerin siyasal parti ve liderinin vesayeti altında iş yürütmelerine zemin hazırlanmış olmaktadır. Bunun içindir ki iktidara gelen siyasi yapılar, - ANAP örneğinde olduğu biçimiyle- keyfi bir tutum içerisinde devleti kendi iktidarlarının korunağı haline getirebilmektedir. Buna göre devletin geleneksel olarak tüm alanlarda etkin kurum ve kurullarla örgütlenmiş olması, ayrıca toplum kesimlerinin devletten bağımsız sınıf karakteri özelliklerini taşınamaması yeni durumda Şaylan’ın (1998) belirttiği biçimiyle yine devleti etkin kılan patronaj siyaset tarzına geçit vermektedir.

Neo-liberal dönemde sıklıkla vurgulanan girişimci birey ve sınırlı devlet savunuları, devletten “özerk” sivil toplum söylemi içinde meşru gösterilmeye çalışılır. Toplumsal çoğulculuk vurgusuyla da farklılıklar ön plana çıkarılıp, çeşitli güç odaklarının faaliyet gösterdiği “sivil” alan açılıp serpilmiştir. Ancak bu açılım, devletin pek çok alanda etkinliğine son veren liberal yapılanmada, oluşan kamusal boşluğu dolduran güdümlü ve parçalı bir sivil toplum anlayışını ifade etmektedir. Bu yapıda devletin korumasından mahrum bırakılan birey, yönlendirilmesi son derece kolay olan parçalı “sivil” alanda bir sığınak aramaktadır.

KAYNAKÇA

Akal, C. B. (1995). *Sivil toplumun tanrısı*. İstanbul: Engin Yayıncılık.

Alpay, Ş. (1991). Türkiye’de devlet - sivil toplum dengesi yeniden kurulmalı. Y.

Fincancı (Ed.), *Sivil toplum içinde* (ss. 17-26). İstanbul: Tüses Yayınları.

Aktar, C. (1993). *Türkiye’nin batılılaştırılması*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Aysoy, M. (2003). *Geleneksel sonrası toplum üzerine*. Ankara: Açık Kitaplar.

Barry, N. (2001). *Birey cemaat piyasa*. (Çev. Mustafa Erdoğan) Ankara: Liberte Yayınları.

Bauman, Z. (1999). *Çalışma, tüketicilik ve yeni yoksullar*. (Çev. Ümit Öktem) İstanbul: Sarmal Yayınları.

Berkes, N. (2005). *Türkiye’de çağdaşlaşma* (Haz. Ahmet Kuyaş). İstanbul: YKY.

Boratav, K. (1995a). *1980’li yıllarda Türkiye’de sosyal sınıflar ve bölüşüm*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Boratav, K. (1995b). *Türkiye iktisat tarihi (1908-1985)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Boratav, K. (1998). Toplumsal bunalım, ekonomi politikaları ve demokrasi. *Türkiye’de bunalım ve demokratik çıkış yolları içinde* (ss. 113-118). Ankara: TÜBA.

Bora, T. (2005). Turgut Özal. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce - liberalizm* (Cilt 7, ss. 589-601). İstanbul: İletişim Yayınları.

Buğra, A. (1995). *Devlet ve işadamları*. (Çev. Fikret Adaman) İstanbul: İletişim Yayınları.

Buğra, A. (2005). Türk işadamları ve liberalizm. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce - liberalizm* (Cilt 7, ss. 385-388). İstanbul: İletişim Yayınları.

Callinicos, A. (2004). *Toplum kuramı*. (Çev. Yasemin Tezgiden) İstanbul: İletişim Yayınları.

Can, Y. İ. (2007). Türkiye’de sivil toplumu yeniden düşünmek: Neo-liberal dönüşümler ve gönüllülük. *Toplum ve Bilim*, 108, 88-128.

Cangızbay, K. (2002). *Sosyolojiler değil sosyoloji*. Ankara: Ütopya Yayınevi.

Caniklioğlu, M. (1996). *Liberalizm* (İzm’ler Dizisi). İstanbul: BDS Yayınları.

Coşkun, İ. (1997). *Modern devletin doğuşu*. İstanbul: Der Yayınları.

Çavdar, T. (1992). *Türkiye’de liberalizm (1860-1990)*. Ankara: İmge Kitabevi.

Çetin, H. (2003-04). Gelenek ve değişim arasında kriz: Türk modernleşmesi. *Doğu Batı*, 25, 11-40.

Çulhaoğlu, M., ve Soyer, C. (2000). *Solda “sivil toplum” söylemi: Gerçekler ve yanılsamalar*. Ankara: Özgür Üniversite Defterleri 6.

Dağlı, N. ve Aktürk, B. (1988). *Hükümetler ve programları 1980-87, 1983-87, 1988 Özal hükümet programının okunması (Cilt 3)*. Ankara: T.B.M.M. Kütüphane ve Tercüme Müdürlüğü, Yayın No: 12.

Durkheim, E. (2004). *Sosyolojik yöntemin kuralları*. (Çev. Cenk Saraçođlu) İstanbul: Bordo Siyah Yayınları.

Ekinci, O. (1994). *İstanbul'u sarsan on yıl: 1983-1993*. İstanbul: Anahtar Kitaplar.

Engels, F. (1967). *Ailenin özel mülkiyetin ve devletin kökeni*. (Çev. Kenan Somer) Ankara: Sol Yayınları.

Ercan, F. (2004). Sermaye birikiminin çelişkili sürekliliği: Türkiye'nin küresel kapitalizm ile bütünleşme sürecine eleştirel bir bakış. N. Balkan ve S. Savran (Ed.), *Neoliberalizmin tahribatı* içinde (ss. 9-17). İstanbul: Metis Yayınları.

Erdoğan, M. (2005). Liberalizm ve Türkiye'deki serüveni. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce - liberalizm* (Cilt 7, ss. 23-40). İstanbul: İletişim Yayınları.

Erol, Ü. (1997). *Eleştirel bir gözle serbest piyasa*. İstanbul: Bağlam Yayınevi.

Fincancı, Y. (1991). Sivil toplum - asgari toplum - sivil devlet. Y. Fincancı (Ed.), *Sivil toplum* içinde (ss. 1-16). İstanbul: Tüses Yayınları.

Genç, M. (2002). *Osmanlı imparatorluğunda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Gevgilili, A. (1989). *Türkiye’de kapitalizmin gelişmesi ve sosyal sınıflar*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Gevgilili, A. (1990). *Türkiye’de yenileşme düşüncesi, sivil toplum, basın ve Atatürk*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Gorz, A. (1985). *Cennetin yolları* “yaşanan ekonomik buhran üzerine tezler”. (Çev. Turhan Ilgaz) İstanbul: Afa Yayınları.

Gorz, A. (2007). *İktisadi aklın eleştirisi*. (Çev. Işık Ergüden) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Göle, N. (2002). *Melez desenler* “islam ve modernlik üzerine”. İstanbul: Metis Yayınları.

Güneş, M., ve Güneş, H. (2003). *Türkiye’de eğitim politikaları ve sivil toplum*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Gramsci, A. (2007). *Hapishane defterleri*. (Çev. Adnan Cemgil) İstanbul: Belge Yayınları.

Gray, J. (1999). *Sahte şafak*. (Çev. Gül Çağalı Güven) İstanbul: Om Yayınevi.

Habermas, J. (1999). *Kamusal yaşamın Yapısal Dönüşümü*. (Çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar) İstanbul: İletişim Yayınları.

Hahnel, R. (2004). *Siyasal iktisadın ABC’si*. (Çev. Yavuz Alagon) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hall, A. J. ve Ikenberry, G. J. (2000). *Devlet*. (Çev. Yeşeren Olgu Alibeygil, Murat Şipal)
Ankara: Doruk Yayıncılık.

Hardt, M. ve Negri, A. (2003). *İmparatorluk*. (Çev. Abdullah Yılmaz) İstanbul: Ayrıntı
Yayınları.

Hardt, M. ve Negri, A. (2007). *Dionysos'un emeği* “devlet biçiminin bir eleştirisi”. (Çev.
Ertuğrul Başer) İstanbul: İletişim Yayınları.

Heper, M. (2006). *Türkiye’de devlet geleneği*. (Çev. Nalan Soyarık) İstanbul: Doğu Batı
Yayınları.

İnsel, A. (1993). *İktisat ideolojisinin eleştirisi*. İstanbul: Birikim Yayınları.

İnsel, A. (2005). Türkiye’de liberalizm kavramının soyçizgisi. *Modern Türkiye’de siyasi
düşünce - liberalizm* (Cilt 7, ss. 41-74). İstanbul: İletişim Yayınları.

İnsel, A. (2007). *Türkiye toplumunun bunalımı*. İstanbul: Birikim Yayınları.

Jessop, B. (2005). *Hegemonya post-fordizm ve küreselleşme ekseninde kapitalist devlet*. (Der.
Betül Yarar, Alev Özkazanç) İstanbul: İletişim Yayınları.

Kahraman, H. B. (2004). *Postmodernite ile modernite arasında Türkiye*. İstanbul: Everest
Yayınları.

Kalaycıoğlu, E. (1997). Sivil toplum ve neopatrimonyal siyaset. (Der. E. Fuat Keyman ve A. Yaşar Sarıbay) *Küreselleşme, sivil toplum ve islam içinde* (ss. 111-135). Ankara: Vadi Yayınları,

Karataş, B. (1984). *Araştırma teknikleri*. İstanbul: Çağlayan Basımevi.

Karpat, K. H. (2006). *Osmanlı'da değişim, modernleşme ve uluslaşma*. (Çev. Dilek Özdemir) Ankara: İmge Kitabevi.

Kasaba, R. (1998). Eski ile yeni arasında kemalizm ve modernizm. S. Bozdoğan ve R. Kasaba (Ed.), *Türkiye'de modernleşme ve ulusal kimlik içinde* (ss. 12-28). İstanbul: Yurt Yayınları.

Kazgan, G. (1993). *İktisadi düşünce veya politik iktisadın evrimi*. İstanbul: Remzi Yayınevi.

Kazgan, G. (1997). *Küreselleşme ve yeni ekonomik düzen*. İstanbul: Altın Kitapları.

Keane, J. (1993). Despotizm ve demokrasi. J. Keane (Ed.), *Sivil toplum ve devlet içinde* (ss. 47-83). (Çev. Erkan Akın ve diğerleri) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Keane, J. (1994). *Demokrasi ve sivil toplum*. (Çev. Necmi Erdoğan) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Keyder, Ç. (1990). *Devlet toplum ve sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyder, Ç. (1994). İktisadi gelişmenin evreleri. *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi* içinde (Cilt 4, ss. 1065-1073). İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyder, Ç. (1998). 1990'larda Türkiye'de modernleşmenin doğrultusu. S. Bozdoğan ve R. Kasaba (Ed.), *Türkiye'de modernleşme ve ulusal kimlik* içinde (ss. 29-53). İstanbul: Yurt Yayınları.

Koraltürk, M. ve Çetin, C. (2005). Türkiye'de liberal iktisadi düşünce. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce - liberalizm* (Cilt 7, ss. 316-355). İstanbul: İletişim Yayınları.

Köymen, O. (2007). *Sermaye birikirken osmanlı, türkiye, dünya*. İstanbul: Yordam Kitap.

Küçükömer, İ. (1994). 'Batılılaşmada' bürokrasinin yeri. *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi* içinde (Cilt 1, ss. 248-249). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (1995). *Türkiye'de toplum ve siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (1998). Modern Türk sosyal bilimleri üzerine bazı düşünceler. S. Bozdoğan ve R. Kasaba (Ed.), *Türkiye'de modernleşme ve ulusal kimlik* içinde (ss. 54-69). İstanbul: Yurt Yayınları.

Marx, K. (1974). *Ekonomi politiğin eleştirilmesine katkı*. (Çev. Orhan Suda) İstanbul: May Yayınları.

Marx, K. (1976). *Fransa'da sınıf mücadeleleri 1848-1850*. (Çev. Tektaş Ağaoğlu) İstanbul: May Yayınları.

- Marx, K. (2004). *Kapital*. I. Cilt (Çev. Alaattin Bilgi) Ankara: Sol Yayınları. 7. Baskı.
- Miller, D. ve diğ., (1995). *Blackwell'in siyasi düşünce ansiklopedisi 2 (K-Z)*. (Çev. Bülent Peker, Nevzat Kıracı) Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Mumcu, U. (1990). *Tarikat, ticaret, siyaset*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Nebiler, H. (2002). *Yolsuzluğun ekonomi politiği*. İstanbul: Yalçın Yayınları.
- Öncü, A. (1991). Sivil toplum ve katılım. Y. Fincancı (Ed.), *Sivil toplum içinde* (ss. 41-48). İstanbul: Tüses Yayınları.
- Özbek, N. (2006). İmparatorluk tartışmalarında radikal bir açılım. *Virgül*, 101, 14-16.
- Özkazanç, A. (2005). Türkiye'nin neo-liberal dönüşümü ve liberal düşünce. *Modern Türkiye'de siyasi düşünce - liberalizm* (Cilt 7, ss. 634-657). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Paker, K. O. (2003). Gündelik bilginin inşası bağlamında sosyal temsiller: Modernlik, gelenek ve din. G. Putlar ve diğ. (Ed.), *Kültür ve Modernite içinde* (ss. 239-263). İstanbul: Tetragon Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (1993). *Osmanlı – Türkiye iktisadi tarihi (1500-1914)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Poggi, G. (1991). *Çağdaş devletin gelişimi*. (Çev. Binnaz Toprak, Şule Kut) İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Polanyi, K. (1996). *Büyük dönüşüm*. (Çev. Ayşe Buğra) İstanbul: Alan Yayınları.

Rosanvallon, P. (1993). Toplumsal görünürlüğü çöküşü. J. Keane (Ed.), *Sivil toplum ve devlet* içinde (ss. 220-235). (Çev. Erkan Akın ve diğerleri) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ryndina, M. ve Chernikov, G. (1978). *Kapitalizmin ekonomi politiği*. (Çev. Metin Çulhaoğlu) İstanbul: Bilim Yayınları.

Sallan Gül, S. (2004). *Sosyal devlet bitti, yaşasın piyasa!*. İstanbul: Etik Yayınları.

Sarıbay, Y. A. (1994). Sivil toplum-devlet ilişkisi veya demokrasinin etiği. *Birikim*, 59, 93-97.

Sarıbay, Y. A. (1997). Türkiye’de demokrasi ve sivil toplum. E. F. Keyman ve A. Y. Sarıbay (Ed.), *Küreselleşme, sivil toplum ve islam* içinde (ss. 88-110). Ankara: Vadi Yayınları.

Savaş, V. (1978). *Piyasa ekonomisi ve devlet*. İstanbul: Beta Yayınevi.

Sencer, M. (1992). *Türkiye’nin yönetim yapısı*. İstanbul: Alan Yayınları.

Sennett, R. (1992). *Otorite*. (Çev. Kamil Durand) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sunar, L. ve Şentürk, M. (2005). Röportaj: Fikret Başkaya. Y. Aktay ve Ö. Çaha (Ed.), *Sivil Toplum içinde* (ss. 03-11). İstanbul: Sivil Toplum Yayınevi.

Schick, İ. C. ve Tonak, E. A. (1992). Sonuç. İ. C. Schick ve E. A. Tonak (Ed.), *Geçiş Sürecinde Türkiye içinde* (ss. 386-398). İstanbul: Belge Yayınları.

Şaylan, G. (1998). Devletin yeniden yapılanması. *Türkiye’de bunalım ve demokratik çıkış yolları içinde* (ss. 119-160). Ankara: TÜBA.

Şaylan, G. (2000). Küreselleşmenin Gelişimi, I. Kansu (Ed.), *Emperyalizmin yeni masalı küreselleşme içinde* (ss. 13-24). Ankara: Güldikeni Yayınları.

Şaylan, G. (2003). *Değişim küreselleşme ve devletin yeni işlevi*. Ankara: İmge Kitabevi.

Tanyol, C. (1965). Tehlike çanı III : Çıkar yol niçin sosyalizm?. *Yön*, 124, 16-22.

Tanyol, C. (1990). *Çankaya dramı*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Tezel, S. Y. (2002). *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi (1923-1950)*. Ankara: Yurt Yayınları.

Toker, N. (2005). Türkiye’de liberalizm ve birey. *Modern Türkiye’de siyasi düşünce - liberalizm* (Cilt 7, ss. 103-107). İstanbul: İletişim Yayınları.

Trak, A. (1994). Liberalizm - devletçilik tartışması (1923-1939). *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi* (Cilt 4, ss. 1085-1089). İstanbul: İletişim Yayınları.

Wallerstein, I. (1996). *Tarihsel kapitalizm*. (Çev. Necmiye Alpay) İstanbul: Metis Yayınları.

Wallerstein, I. (2004). *Dünya sistemleri analizi*. (Çev. Ender Abadođlu, Nuri Ersoy) İstanbul: Aram Yayıncılık.

Weber, M. (1986). *Sosyoloji yazıları*. (Çev. Taha Parla) İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınevi.

Weber, M. (1995). *Toplumsal ve ekonomik örgütlenme kuramı*. (Çev. Özer Ozankaya) Ankara: İmge Kitabevi.

Weber, M. (1997). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. (Çev. Zeynep Gürata) Ankara: Ayraç Yayınevi.

Yayla, A. (2002). *Liberalizm*. Ankara: Liberte Yayınları.